

KORUNK

FORRADALMAK PRAXEOLÓGIÁ-
JA • ALKALMI ASSZOCIÁCIÓK
A KÖZÉLETI SZÓ HITELÉRŐL •
HOZZÁSZÓLÁS EGY FILOZÓFUS-
NEMZEDÉK BEMUTATÁSÁHOZ •
MEGHALADNI A MÚLTAT • A
HIT ÉS A TÉNYEK • ILLYÉS
GYULA: SZABADEGYETEM • AZ
ÚJ BALOLDAL ÉS A FRANK-
FURTI ISKOLA • A MARADAN-
DÓSÁG MÉRTÉKE • LENGYEL
KÖLTŐI AVANTGARDE • MÉH-
KERÉKI TANULSÁGOK • • •

1977 • 11

A Szocialista Művelődési és Nevelési Tanács folyóirat

KORUNK

XXXVI. ÉVFOLYAM, 11. SZÁM • 1977. NOVEMBER

* * * A minőség kiegészítője 881

KALLÓS MIKLÓS • Hatvan esztendő 883

NICOLAE S. DUMITRU • Forradalmak praxeológiája (Aradi József fordítása) 887

NAGY GYÖRGY • Alkalmi asszociációk a közéleti szó hiteléről (A Vásárhelyi Tálalkozó évfordulójára) 894

IOAN SEMENIUC • A társadalmi tudat konkrét szociológiai vizsgálatának néhány módszertani vonatkozása (B. S. fordítása) 899

VALTER ROMAN • A forradalom korszerű elmélete (A. J. fordítása) 903

KÁNTOR LAJOS • A hit és a tények 910

ILLYÉS GYULA • Szabadegyetem 911

BEKE GYÖRGY • A Vág két partján (Utak, eszmék, viták) 917

GÖMÖRI GYÖRGY • A lengyel költői avantgarde 922

* * * Lengyel költők (Tytus Czyzewski, Aleksander Wat, Tadeusz Peiper és

Julian Przybos versei Gömöri György fordításában) 923

CHRISTA WOLF • Meghaladni a múltat (Beszélgetés az olvasókkal — Hürkecz István fordítása) 925

JEGYZETEK

ANGI ISTVÁN • Bretter György gyászkeretes fénye 932

RÁCZ GYÖZÖ • Párbeszéd a végtelennel 933

SZILÁGYI JÚLIA • Prospero búcsúja 933

KÁNTOR LAJOS • A művészet bürokráciája... barlangja? 934

EGYED AKOS • Bányai László hetvenéves 935

FÓRUM

BALOGH EDGÁR • Üdvözlét, nem bírálat (Hozzászólás egy filozófusnemzedék bemutatásához) 937

SZEMLE

FÁBIÁN ERNŐ • A maradandóság mértéke (Gondolatok a könyvtárban)

ARA-KOVÁCS ATTILA • Az új baloldal és a frankfurti iskola 944

DANIELISZ ENDRE • Méhkeréki tanulságok 946

A. J. • Mică enciclopedie de politicologie (Könyvről könyvre) 947

K. L. • Pomogăts Béla: Regénytükkör (Könyvről könyvre) 949

SZ. J. • Bori Imre: Miroslav Krleža (Könyvről könyvre) 950

LÁTÓHATÁR

Marxist Perspectives, Era socialistă, Élet és Irodalom, Newsweek, Telos, Kárpáti Igaz Szó, Kortárs

SZERKESZTŐK—OLVASÓK

ILLUSZTRÁCIÓK

Bágyoni Szabó István, Bencsik János, Ferenczy Béni, Frantílek Gross, Oleg Komov, Maurits Ferenc, Nagy János

KORUNK

ALAPÍTOTTA Dienes László (1926) — SZERKESZTETTE Gaál Gábor (1929—1940).

Főszerkesztő: Gáll Ernő • Főszerkesztő-helyettes: Rácz Győző

Felelős titkár: Ritoók János

Szerkesztőség: Kolozsvár-Napoca, Mócok útja 3.

Telefon: 2 18 36 (főszerkesztő); 1 60 30/117 (titkárság); 1 60 30/125 (szerkesztők).

Postacím: 3400 Cluj-Napoca, căsuța poștală 273. Republica Socialistă România.

Románia Szocialista Köztársaság

Állami Himnusza

Zene: Ciprian Porumbescu
Adaptált szöveg

Trei culori cunosc pe lume,
Amintind de-un brav popor,
Ce-i viteaz, cu vechi renume
In luptă triumfător.

Multe secole luptară
Străbunii noștri eroi,
Să trăim stăpini în țară,
Ziditori ai lumii noi.

Roșu, galben și albastru
Este-al nostru tricolor,
Se înalță ca un astru
Gloriosul meu popor.

Sintem un popor în lume
Strins unit și muncitor
Liber, cu un nou renume
Și un țel cutezător.

Azi partidul ne unește,
Și pe plaiul românesc
Socialismul se clădește
Prin elan muncitoresc.

Pentru-a patriei onoare,
Vrăjmașii-n luptă-i zdrobim.
Cu alte neamuri sub soare,
Demn, în pace, să trăim.

Iar Tu Românie mindră
Tot mereu să dănuiești
Și în comunista eră
Ca o stea să strălucești.

A minőség kiegészítője

A tervgazdálkodástól nem idegen a fölülvizsgálás, mi több, ez — mondhatni — hozzátartozik rugalmasságához, az önellenőrző megfontoláshoz, a tudatos előrelátás mindenre figyelő, az élethez igazodó, átfogó szemléletmódjához.

Pártunk Központi Bizottságának október 27-én befejeződött teljes ülése jóváhagyta az 1976—1980-as nemzetgazdaságfejlesztési ötéves terv kiegészítő programját. Miért és milyen körülmények között került erre sor? A kiadott közlemény világosan fogalmaz: „A programot a jelenlegi ötéves terv első két esztendejében elért jó eredmények nyomán létrejött újabb erőforrások, ama széles körű akció alapján állították össze, amely Nicolae Ceaușescu elvtárs kezdeményezésére bontakozott ki a termelés és a beruházások anyagi költségeinek csökkentéséért.”

Az említett akció, mint ismeretes, széles körben bontakozott ki. Az építkezések terén például újrazivizgálták — még a tavaly ősztől kezdődően — minden fontos munkatelepen, valamennyi jelentős objektum esetében a vas- és cement-főhasználás csökkentésének lehetőségeit, és száz meg százezer tonnát takarítottak meg az értékes anyagokból. Bizonyos építkezéseknél a drága vasat, cementet egyszerűbb anyagokkal, kövel, cseréppel, téglával, agyaggal helyettesítették.

Míndezek nyomán számottevő megtakarítást értünk el, növekedtek a beruházásokhoz szükséges erőforrások. Tegyük hozzá ugyanakkor azt is, hogy ki tudtuk használni a természet nyújtotta lehetőségeket, éltünk a kedvező időjárás hasznos következményeivel is. Az elmúlt esztendőben például a gépek fokozott bevonása, a műtrágya és a gyomirtószerek alkalmazása — s az idejében érkezett esők — nyomán történelmünk eddigi legnagyobb gabonatermését takarítottuk be.

Ilyen előzmények alapján bátorkodtunk kiegészíteni az ötéves tervet. Erre vonatkozóan jelzi a kiadott közlemény: „A program valóra váltása nyomán az ipar a jelenlegi ötéves terv során 130,3 milliárd lej többlettermelést valósít meg, s 11,5 százalékos évi átlagos növekedési ütemet ér el az eredetileg előirányzott 10,7 százalékos helyett... Becslések szerint a mezőgazdaság az 1978—1980-as idő-

szakban 2,6 millió tonna gabonát termel előirányzaton felül, és az állatállomány is meghaladja az eredeti előirányzatot.

A jelenlegi ötéves tervet kiegészítő program kilátásba helyezi, hogy a nemzeti jövedelem körülbelül 50 milliárd lejjel növekszik az előirányzaton túlmenően, ami megteremti a jövedelmek hangsúlyozott növelésének feltételeit.

A plenáris ülésen mondott záróbeszédében pártunk főtítkára, miközben rámutatott az 1976—1977-es időszakban elért, a kiegészítő program kidolgozását lehetővé tevő jelentős eredményekre — harmincmilliárd lejt meghaladó termelés-többletet értünk el —, ugyanakkor hangoztatta, hogy a növekedés nem történhet a minőség rovására; az elkövetkező évek alapvető feladata a fokozott igényesség.

„Meg kell értenünk, semmilyen formában sem fogadhatjuk el azt, hogy gyáraink és üzemünk kapuit rossz minőségű termékek hagyják el. A minisztériumokat, az iparközpontokat és vállalatok vezetéségeit, a megyei pártszervezeteket és bizottságokat tartom szem előtt! Hagyjanak fel azzal, hogy befolyást gyakoroljanak azért, hogy »szemet hunyjanak« a minőség fölött, mindenféle indokot hozván fel.” Logikusan következik mindebből, hogy a kiegészítő program nem csupán többlettermelést jelent, hanem sokkal többet, mást; szükségessé teszi a gazdaság-fejlesztési koncepció átértékelését, nagyobb súlyt helyezve a minőségi munkára.

„A mezőgazdaságban is komoly problémáink vannak a föld kihasználásával, a [...] termelés hatékonyságával kapcsolatban. Jó a helyzet ott, ahol hozzáláttunk a kijelölt programok megvalósításához. A gyümölcsstermesztésben például három év alatt több ezer hektáron sikerült megháromszorozni a termést. Ugy szintén szép eredményeink vannak a szőlészetben, a baromfityesztésben, valamint a sertés-tenyésztésben is. Lemaradás mutatkozik viszont a szarvasmarha és főleg a juh tenyésztésében.” Minden időszaknak megvan a maga sajátossága, jellemző vonása. Az elmúlt két esztendő logikus módon a takarékoság és a „fölfutás”, a nagy mennyiség megtermelésének tervszakasza volt; általában így szokott lenni a kezdetben. Ezt indokolta az is, hogy az előző ötéves terv idején az árvíz jelentős károkat okozott, anyagi javaink nem kis hányada pusztult el, gondoskodni kellett hát utánpótlásokról. Ebben az évben — ismeretes — a földrengés okozott tetemes kárt, nyilvánvalóan ezúttal is az őrök föltöltésére kellett törekednünk, s ebben a tekintetben igen nagy dolog a jelentős termeléstöbblet. A túlszűfolt raktárak azonban figyelmeztetnek: a mennyiségi szemlélet egyoldalúsága súlyos gondokat okozhat.

Jogos azonban az a reménységünk, hogy ha sikerült jelentős eredményeket elérnünk eddig, akkor képesek leszünk megbirkózni a kiegészítés nyomán ránk háruló föladatakkal, fokozzuk igényességünket, és ezt nem kampányszerűen tesszük, hanem mélyen tudatunkba vesszük, gondolkodásmódunk alapvető jellemzőjévé honosítjuk.

A nemrég elfogadott Állami Himnusz az egész ország számára nagy jelentőségű esemény. Valamely nép himnusza sokféle körülmény között születet: az állam megalakulásakor, az ország függetlenségének kivívásakor, a nemzet egységessé válása alkalmából; így vagy úgy, de mindenképpen határárkó, a fejlődés fontos stációját jelzi. Ezen túlmenően pedig vágyakat, álmokat (ne féljünk ezt is leírni), józán törekvéseket, reményeket és erős elhatározásokat tükröz. De a himnusz jelkép is, a szimbolika nyelvén szól múlttól vagy jelenről, nemzeti sajátosságokról, vagy az ország jellegéről, az adott korszak alapvető vonásairól.

A mi himnuszunk úgyszólván mindezt egyesíti magában. Az a tény, hogy közvetlenül a függetlenség kivívása után született, emlékeztet százados szabadságtörekvéseinkre; az, hogy nemzedékről nemzedékre majdnem száz éven át lelkesen énekeltek, kifejezi a benne foglalt elvek, törekvések, igazságok hű, odaadó támogatását; az adaptált szöveg pedig nagyszerű vívmányainknak éppúgy megtestesítője, mint jövőt illető elhatározásainknak, nemes célkitűzéseinknek.

Örömmel vette tudomásul az ország népe a megszólításokra vonatkozó határozatot. E megszólítások nem újak, jobbra már átmentek a gyakorlatba, népünk széles körben használja, e most megjelent törvényes szentesítés tehát végeredményben hosszú fejlődés, tartós gyakorlat megkoronázása. Mint ilyen, rávilágít a szocialista építés évtizedeiben végbement változásokra. Arra, hogy — szemben a tőkés világgal — nálunk nemcsak objektumok épültek, nem csupán műszaki és tudományos fejlődést értünk el, hanem mélyen átalakultak, humanizálódtak az emberi kapcsolatok is, mi több, az emberi viszonylatok újszerű kiépítése központi helyet foglalt el mindenkor az elmúlt három évtized során új világot létrehozó iparkodásunkban, s az elvtársi megszólítások általánossá válásának gyakorlata is ilyen irányú törekvéseink győzelmét jelzi; a megszólítások törvénye pedig végérvényes kifejezése a mélyen gyökerező népi gyakorlatnak.

KORUNK

Hatvan esztendő

immár hatvanszor háromszázhatvanöt nappá növekedett. E hat évtized történelme, annyit és — nem változatlan, hanem mind élénkebb — érdeklődéssel elemzett tapasztalata számtalanszor igazolta és megerősítette: akkor, hatvan évvel ezelőtt, olyan mérföldkövet raktak le, amely az emberiség fejlődésének útját szegélyező határjelzők közül messze kimagaslik.

Technikai-tudományos vívmányoktól elkapatott korunkban hajlamosak vagyunk arra, hogy ezen a skálán érzékeltessük a történelmi fejlődés gyors ütemét. Kétségtelen, a Nagy Októberi Szocialista Forradalom útját ebből a szempontból is fel lehet mérni: a töltényhüvelyekből készült öngyújtóktól a Vénusz űrszondáig, a muzsik faekéjétől a protongyorsító berendezésekig, a lovashadsereg kardjaitól az ökológiai fegyverekig. Mindez azonban csak következmény, világtörténelmi szempontból csupán komplementáris jelenség. A hatvan évvel ezelőtti nagy forradalom lényege nem az, vagy nem csak az, hogy birtokunkban van a Hold láthatatlan felének a térképe, hogy ismerjük a Vénusz felszínét, hőmérsékletét, hanem az, hogy e forradalom nyomában és kihatására megváltozott a Terra képe, a XX. század történelmi atmoszférájának hőmérséklete. A Nagy Októberi Szocialista Forradalom nem azt volt hivatott bebizonyítani, hogy az ember élhet és dolgozhat a világűrben is, hanem azt, hogy emberhez méltó módon élhet és boldogulásáért dolgozhat itt, a Földön.

Nem napjaink valóban rendkívüli technikai-tudományos teljesítményeinek az alábecsülése olvasandó ki a fenti sorokból, hanem az az igény, hogy a történelmi tényeket és tetteket valódi értékük szerint, tényleges arányaiknak megfelelően érzékeljük. Szándékunk nem a különböző síkok szétválasztása és szembeállítás, hanem ellenkezőleg, az összefüggések kitapintása. Az ember gyakran hajlamos arra, hogy a fejlődés egy magasabb pontjához érve megmeglekedezék az Origóról, hogy különválassa a következményt az októl. Az összefüggések felismerése, az arányok tiszteletbentartása elengedhetetlen feltétele annak, hogy helyesen tájolójunk be magunkat a Mába.

Bebizonyosodott, hogy a szocializmus bámulatos gazdasági, tudományos, technikai teljesítményekre képes. Erre azonban — más módszerekkel, finalitással és következményekkel ugyan — a kapitalizmus is képesnek bizonyult. Ilyen körülmények között a két társadalmi rendszer történelmi mérkőzésében szükségképpen és mind élesebben került előtérbe az alapvető, a legfőbb kérdés: mit tett, tesz és tehet a szocializmus az emberért, világának humanizálásáért, az ember szabadságáért és méltóságáért, személyiségének külső tényezőktől nem korlátozott fejlődéséért? Mit, annak a társadalomnak a megteremtéséért, amelyben — Marxot idézve — ha nem is lesz — mert nem lehet — minden emberből egy-egy Raffaello, de mindenki, akiben egy Raffaello rejtőzik, *akadálytalanul* kiművelheti magát? A marxisták igazán nem vádolhatók azzal, hogy alábecsülnék a gazdasági tényező szerepét. Romániában, a szocialista, de még fejlődésben lévő országban nagyon is tudjuk, hogy a fejlett szocialista gazdaság az ember boldogulásának elengedhetetlen feltétele. Ismét csak arról van szó, hogy minden dialektikus összefüggésük ellenére sem keverjük össze az eszközt a céllal, a minőségi mutatók fontossági sorrendjét.

Minden forradalom központi kérdése a hatalom — tanította Lenin. Ugyancsak Lenin hangsúlyozta, hogy a munkásosztály számára a hatalom megragadása — a polgári forradalmakkal ellentétben — nem végcél, hanem csupán elengedhetetlen kiindulópont és eszköz a szocializmus célkitűzéseinek a valóraváltására. A társadalmi életben — és különösen a szocializmusban — célok és eszközök kölcsönösen feltételezik és befolyásolják egymást. A szocializmus céljai adekvát eszközöket igényelnek; a választott és felhasznált eszközöktől függ, milyen is lesz a valóságban a kitűzött cél. Ezért nem csak a célok, de az eszközök kiválasztása és alkalmazása is opció, értékrend kérdése, melyben a *mit* és a *hogyan* azonos súlyal esik a latba. Sem a munkásosztály politikai hatalma, sem a kizsákmányoló osztályok felszámolása önmagában és „spontánul” nem biztosítja a forradalmi humanizmus azon eszményeinek a valóraváltását, amelyek a marxizmus, a szocializmus, a kommunizmus mindenkori vonzerejének a forrásai. A dolgozók hatalma, a szocialista termelési viszonyok óriási jelentőségű történelmi vívmány, ám egyszersmind csupán feltétel, esély, amellyel élni kell tudni, amelyet alkotó, tudomá-

nyos alapvetési és egyben következetes humanizmustól áthatott politikai vonallal lehet csak igazán kiaknázni.

Marx az emberiesült társadalomként jellemezte a kommunizmust. Lenin a dolgozó ember mindenfajta kiszákmányolástól és elnyomástól való felszabadítását tűzte ki a szocialista forradalom céljaként. Hat évtizeddel a világ első győztes szocialista forradalma után, a szocialista valóságot és a további szocialista átalakulások közeli vagy távolabbi perspektíváját világszerte az emberi szabadság, méltóság, gazdagodás mércéjével mérik. Hat évtized tapasztalata alapján mondhatjuk: a szocializmus fajsúlya a világban egyenesen arányos az általa kiszorított ember-telenség súlyával.

A Nagy Októberi Szocialista Forradalmat követő esztendőkből, roppant erőfeszítéseket igénylő gyakorlati politikai munkássága mellett, Lenin tüzetes elméleti elemzésnek vetette alá a világtörténelem legmonumentálisabb társadalmi kísérletét, amelynek tervezője, szervezője, vezetője volt. Számos írásában foglalkozik a forradalom tanulságaival; ezek közül a legnagyobb jelentőségű munka kétségtelesen a „*Baloldaliság*“ — a *kommunizmus gyermekbetegsége*. A Nagy Októberi Szocialista Forradalom nemzetközi jelentőségéről ma sem lehet érdemben szólni a lenini elemzések figyelembevétele nélkül. Mint minden valóban nagy elméleti munka, Lenin szóban forgó könyve is a felgyülemlett történelmi tapasztalatok és a megváltozott társadalmi-politikai helyzet fényében friss színekben tárja elénk eszméinek gazdagságát és változatlan időszerűségét.

Könyve bevezető soraiban Lenin hangsúlyozza, hogy kettős értelemben beszél az Októberi Forradalom nemzetközi jelentőségéről. A szó tágabb értelmében ez a nemzetközi jelentőség abban áll, hogy az oroszországi forradalom kihát az egész világra. A szó szorosabb értelmében az Októberi Forradalom nemzetközi jelentősége abban rejlik, hogy egyes alapvető vonásai nemzetközi érvényűek, vagyis — írja Lenin — történelmileg elkerülhetetlen, hogy nemzetközi méretekben megismétlődjenek. A hasonlíthatatlan realitásérzékkel rendelkező nagy forradalmár rögtön hozzáfűzi: igen nagy hiba lenne, ha túloznánk ezt az igazságot, ha nemcsak *egy* alapvető vonásokra terjesztenék ki érvényességét.

A mi elméletünk nem dogma, hanem a cselekvés vezérfonala — idézi könyvében Lenin a marxizmus megalapítóit, és éppen ennek a kommunista pártok politikai tevékenysége számára alapvető elvnek az érvényesítése, következményeinek kibontása teszi oly maivá, időszerűvé munkáját. A Nagy Októberi Szocialista Forradalom egyes alapvető vonásainak a nemzetközi érvénye nem úgy értendő, hogy azokat egyszerűen át lehet venni, le lehet kopirozni. A történelem általában, a forradalmak története pedig különösen mindig gazdagabb tartalmú, változatosabb, sokoldalúbb, elevenebb, „ravaszabb“, mint ahogy azt akár a leghaladóbb osztályok legjobb pártjai is elképzelik. Éppen ezért, olyan receptet vagy olyan általános szabályt kidolgozni, amely minden esetre érvényes lenne — képtelenség. Az embernek a saját fejével kell gondolkodnia, hogy minden esetben el tudjon igazodni. Mindaddig — írja Lenin —, míg a népek és az országok között nemzeti és állami különbségek vannak — márpedig ezek a különbségek a szocializmus világ-méretekben való megvalósulása után is sokáig meg fognak maradni —, a világ kommunista munkásmozgalmának egysége nem a nemzeti különbségek megszüntetését, hanem a kommunizmus *alapelveinek* olyan érvényesítését követeli, amely ezeket az elveket a részletekben helyesen módosítja, ezeket a nemzeti és nemzetközi különbségekhez helyesen idomítja, alkalmazza. Felkutatni, tanulmányozni, fellelni, eltalálni, felismerni minden egyes országban a nemzeti sajátosságokat, a nemzeti szempontból jellegzetes mozzanatot, amely a kommunisták alapvetően egységes célkitűzésének, a szocialista forradalom és építés kérdéseinek *konkrét* megoldására vezet — ez a fő feladat.

Lenin ismételtlen visszatérő tanácsa a különböző — és elsősorban a gazdaságilag fejlett — országok munkásmozgalma és kommunistái számára — a *rugalmasság*. Hasznos lecke-ként említi azt, ami a II. Internacionálé „nagy tudású marxistáival és a szocializmust odaadóan szolgáló vezéreivel“ (Lenin) történt, akik a dialektikát csak az elméletben ismerték, másokat is tanítottak rá, de a gyakorlatban *nem* dialektikusoknak bizonyultak. E tanulság lenini megfogalmazása napjainkban fokozott mértékben érvényes, hasznos. „Bukásuk fő oka az volt — írja Lenin az említett teoretikusokról —, hogy »elgyönyörködtek« a munkásmozgalom és a szocializmus fejlődésének egy bizonyos formájában, megfeledkeztek arról, hogy ez a forma egyoldalú, féltek szembenézni azzal a hirtelen fordulattal, amely az objektív viszonyoknál fogva elkerülhetlenné vált, és továbbra is egyszerű, betanult, első pillantásra kétségbevonhatatlan igazságokat hajtogattak: három több a kettőnél. De a politika inkább hasonlít az algebra, mint az aritmetikára, és

még inkább a felsőbb matematikára, mint az alsóbbra. Valójában a szocialista mozgalom régi formái egytől egyig új tartalommal teltek meg, a számok előtt ezéért új előjel tűnt fel: a »mínusz«, a mi bölcsseink vizont konokul továbbra azt hajtogatták (és hajtogatják) maguknak és másoknak is, hogy »mínusz három« több »mínusz kettőnél«.

Ma, hatvan esztendővel az emberiség történetében új korszakot nyitó Nagy Októberi Szocialista Forradalom után, egy alapvetően megváltozott és továbbra is forradalmi változások előtt álló világban, összehasonlíthatatlanul bonyolultabb körülmények között, a lenini útmutatások érvényét sokszorosan beigazoltunk tudjuk, különösen időszertűnek érezzük. Pártunk programjellegű dokumentumaiban éppen ezeknek az elveknek a mai helyzetben való hozzáértő alkalmazására ismerünk. Amint azt Lenin mondotta ezekről az elvekről, figyelembevételük és alkalmazásuk megkímélheti a különböző országok kommunista pártjait attól, hogy oly nagy árat fizessenek megtanulásukért, mint az oroszországi forradalmárok, attól, hogy megismételjenek már elkövetett hibákat. Tudjuk, az elmúlt évtizedekben, ismert körülmények között a lenini alkotó szellemét és politikai józanságot nemegyszer kiszorította a három több a kettőnél „örökérvényű igazságát“ ismételtető bölcselkedés és az ennek megfelelő politikai gyakorlat. Tudjuk, hogy ennek ára valóban drága, hatvan évvel ezelőtt nem is sejtethetően drága volt. Ha késve is, ha nemegyszer keserves történelmi kacskaringókon keresztül is ma már visszavonhatatlanul tudjuk, végérvényesen megtanultuk a leckét. Régebbi és nem is olyan régi tapasztalatok a fedezete a Román Kommunista Párt ismert álláspontjának, miszerint minden országban az illető forradalmi erők kizárólagos joga és hivatása, hogy saját fejjel gondolkodva dolgozzák ki és alkalmazzák az adott helyzetnek, nemzeti sajátosságoknak leginkább megfelelő stratégiai vonalat és taktikát. A forradalmi mozgalomnak és vezetőerejének szüntelenül figyelemmel kell kísérnie az új jelenségeket, „az előjelek változásait“, bátran szakítania kell az elavult és hatástalan (vagy elavultságuknál fogva káros hatású) módszerekkel. Éppen ezért teljesen tudománytalan, gyakorlati szempontból pedig súlyos hiba lenne mesterségesen szembeállítani, ellentétkévé feszíteni az útkeresések, módszerek közötti szükségképpen különbözőségeket. A szocialista forradalom és építés konkrét módozatai egyik vagy másik országban korántsem kötelezők minden más ország számára, a szocialista átalakulások útjait kereső, gazdaságilag fejlett országokbeli forradalmi erők nem fogadhatják el talequale a jelenlegi szocialista országok társadalmi modelljét, mint ahogy az ilyen útkeresések folyamán kidolgozott politikai vonalat és modelleket sem szabad szembeállítani az előbbiekkel. Korunkban — mely a Nagy Októberi Szocialista Forradalom óta a szocialista forradalmaknak, a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenetnek, az imperialista, kolonialista és neokolonialista uralom felszámolásának, az államok és nemzetek közötti kapcsolatok új elvek alapján történő megszervezésének a kora — a szocializmus térhódítása attól függ, mennyire eredményesen, hatékonyan mozdítja elő a szocializmus ügyét minden nép, minden forradalmi párt saját országában, a számára adott körülmények között. Az elmélet legfőbb és végső próbaköve a politikában is, sőt itt elsősorban — a gyakorlat. A tételek, fogalmak körüli vitáknak, a pusztán elméleti érveknek és ellenérveknek megvan a maguk fontossága, de önmagukban nem konkludensek. Valóban konkludensek csak a forradalmi gyakorlat tényleges eredményei lehetnek.

Lenin könyvének, sőt, túlzás nélkül mondhatjuk: Lenin politikai gondolkodása egyik legfontosabb következtetésének tekinthetjük azt a megállapítást, hogy a forradalmi osztálynak a társadalmi tevékenység minden — kivétel nélkül minden — formáját és oldalát uralnia kell, képesnek kell lennie arra, hogy azonnal fel tudja cserélni a harc egy adott formáját a legnagyobb hirtelenséggel beállható új helyzet megkövetelte formákkal. Amikor annak idején a Román Kommunista Párt kifejtette álláspontját a munkás- és kommunista mozgalom vitatott (és nem ritkán egyoldalúan, nemdialektikusan megválaszolt) kérdéseiben, közöttük a szocialista forradalom békés, illetve nem békés útját illetően, érvelésében éppen erre a — saját történelmi tapasztalata által is sokszorosan beigazolt — lenini tételre támaszkodott. A Román Kommunista Párt programja is leszögezi: „a szocializmusra való áttérés békés vagy nem békés útjaival kapcsolatban az egyetemes tapasztalat azt bizonyítja, hogy ez a forradalmi harc kibontakozásának konkrét körülményeitől és a reakció, a hatalomtól megfosztott osztályok ellenállásának fokától függ. Ezért, a szocialista forradalom megvalósítására készülve, a kommunista pártoknak, a munkásosztálynak, a forradalmi erőknek mindkét lehetőséget figyelembe kell venniük. Készen kell állaniuk bármilyen utat használni a konkrét körülményektől függően azért, hogy kivívják a politikai hatalmat és áttérjenek a szocialista forradalom célkitűzéseinek megvalósítására.“

Az utóbbi időszak politikai eseményei új adatokkal szemléltetik, mennyire helytállóak pártunk programjának az imperializmus válságáról szóló elemzései. Az új történelmi körülmények között sokszorosan növekedett annak a lehetősége, hogy a forradalmi erők szocialista átalakulásra keresztülvitelére használhassák fel ezt a válságot. A történelem azonban azt bizonyítja, hogy az imperializmus maga is keres kivezető utakat, és ennek érdekében készenlétben tartja a fasizmus erőit is. A hitlerizmus újraélesztett kultusza, az újfasiszták erőteljes mozgolódása fokozott éberségre inti a forradalmi erőket. A jelenlegi rendkívül bonyolult körülmények között különösen időszerű az a lenini figyelmeztetés, hogy a forradalmi erőknek *minden* lehetőséggel számolniuk kell, *minden* lehetséges helyzetre fel kell készülniük.

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelme óta a történelem új koordináták között mozog. Bármily bonyolult görbéket is ír le ez a mozgás, iránya kétségtelenül előre- és felfelé. Hatvan évvel ezelőtt, a forradalom győzelmének, az első szocialista állam létrejöttének a híre világszerte új lendületet adott a forradalmi mozgalmaknak. A romániai munkásosztály tömegmozdulásokkal fejezte ki szolidaritását Oroszország győztes proletariátusával. Sokezer romániai dolgozó harcolt — más népek fiaival együtt — fegyverrel a kézben az Októberi Forradalom győzelméért és védelmében. Hazánk munkásosztályának megmozdulásai az első világháborút követő években, a Román Kommunista Párt létrejötté, megmutatták, hogy ez az osztály olyan erőt képvisel, amely joggal és hivatászerűen vállalhatja az egész dolgozó nép vezetőjének szerepét a társadalom forradalmi átalakításáért vívott harcban.

Fentebb ismertetett könyvében Lenin azt írta, hogy az oroszországi társadalom egész történelmi fejlődése gyöngyözött ki magából azokat az erőket, melyek a forradalmat végrehajtották. Minden szocialista országban, így hazánkban is, az új társadalmi rend azoknak a hosszú történelmi küzdelmeknek a gyümölcse, amelyeket a néptömegek évszázadokon keresztül folytattak az elnyomás ellen, a szabadságért, és amelyek minőségileg új, magasabb fokra emelkedtek a kommunisták vezette forradalmi harcokban. A szocializmus nem volt és nem lehet import-export cikk. Szilárdsága, ereje abban rejlik, hogy mélyreható és messziről fakadó társadalmi folyamatok eredményeként jelenik meg, szerves, szükségszerű következménye az emberi társadalom tekervényes utakat leíró, de tendenciájában objektív törvényeknek engedelmessé fejlődésének.

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom évfordulójáról fontos politikai események közepette emlékezünk meg. A Román Kommunista Párt országos konferenciája pontosabban megszabja a sokoldalúan fejlett szocialista társadalom építése során előttünk álló feladatokat. Köztársaságunk fennállásának harmincadik évfordulójára készülünk, és a néptanácsi választások szemléltetően fejezik ki a dolgozók államhatalmának, a szocialista demokráciának a lényegét. A Nagy Októberi Szocialista Forradalom hatvanadik évfordulóján a szocialista gazdaság fejlesztésében elért eredményeinkkel, a dolgozók életszínvonalának szüntelen emelése terén kifejtett erőfeszítéseinkkel, a szocialista etika és méltányosság elveinek fokozott mértékű érvényesítésével, pezsgő társadalmi-politikai élettel erősítjük meg pártunk programjának megállapítását: „a szocialista forradalom végrehajtásával és a hazai új társadalmi rend sikeres építésének biztosításával a román nép nemcsak nagyszerű, történelmi jelentőségű nemzeti művet valósított meg, hanem egyszersmind jelentősen előmozdította az egész világ forradalmi erőinek harcát a szabadságért és a társadalmi haladásért, előmozdította a szocializmus erősítését a világon, a szocializmus tekintélyének és az egész jelenkori társadalmi fejlődésre gyakorolt befolyásának erősödését.”

Forradalmak praxeológiája

Nicolae S. Dumitru, akinek könyvéből (*Sistem social—Praxis—Experiment*. Buc., 1974) az alábbi részleteket válogattuk, Marx harmadik Feuerbach-tézisét idézve (MEM. Budapest, 1960. 3. köt. 8.) forradalmi gyakorlat helyett forradalmi *praxis*ról beszél. Ez a különbségtétel döntő jelentőségű, hiszen a szerző bevallott célja a praxis operacionális modelljének kidolgozása. A praxis élő egész, konkrét totalitás. Ez azt jelenti, hogy a modell-építkezés nem elégedhet meg a praxis komplex folyamatjellegének hangsúlyozásával, a praxis operacionális modelljének önmaga alkalmazhatóságát is magába kell építenie. Ehhez fel kell tárnia a praxis struktúráját, vagyis fel kell tennie a kérdést, miért és hogyan működik, miért és hogyan változtatja struktúráját ez a praxis. Ez olyan sajátos praxeológiai megközelítésmódot feltételez, mely számol a szubjektum—objektum viszonyban időközben végbement történelmi mutációval: a társadalmi alany struktúraújító tevékenysége már nemcsak a szűk gazdasági viszonyok átrendezésére irányul, hanem a praxist mint totalitást, mint egészet (a gazdasági mozgatókat a szociológiai-kulturális-antropológiai mozgatókkal együtt) fogja mindinkább ellenőrzése alá vonni.

E mutációt tükrözi a szerző praxis-fogalma: olyan módszertani hangsúlyváltásról van itt szó, amely a praxis egy adott formájának (a gazdasági mozgatók) determinizmusa helyett inkább a praxis egyetemes struktúraújító szerepét helyezi előtérbe (persze anélkül, hogy a fenti meghatározottságtól eltekintene).

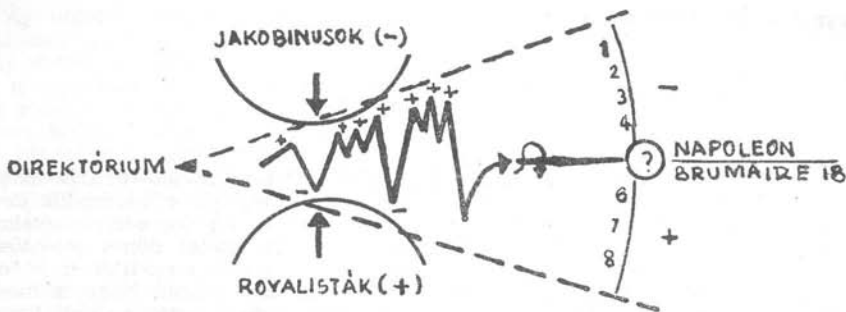
Ez a strukturális-genetikai megközelítés a szerző szerint a személyiségnek is méltó helyet biztosít a történelemben, nemcsak a történelem tárgyaként, hanem alanyaként is. Marx ebben az értelemben hangsúlyozza a harmadik Feuerbach-tézisben, hogy a forradalmi praxis a körülmények változtatásának és az ember önmegváltoztatásának egybeesése (Vö. *Tézisek Feuerbachról*. MEM. Budapest, 1960. 3. köt. 8.).

A mai forradalmi praxis operacionális modelljének egyesítenie kell mindazt a történelmi tapasztalatot, amit az emberiség a különféle „kreatív technológiákban” és struktúraújító folyamatokban felhalmozott. Marx a forradalmat tekintette minden nagy történelmi „akció” modelljének (*A szent család*. MEM. Budapest, 1960. 2. kötet. 81.). Nem véletlen tehát, hogy a szerző történet-szociológiai-praxeológiai elemzéseiben a múltbeli és mai forradalmi praxis egyetemes struktúrájának megragadására tesz kísérletet.

A. J.

A „BIZONYTALAN ÁTMENET” PRAXISA (Francia forradalom, 1795—1799)

Ez a dinamikus szakasz két meglehetősen kikristályosodott és homogén struktúrájú hatalmi rendszer közötti „senkiföldjét” hidalja át. A két „hídfo”: a jakobinus diktatúra és a napóleoni diktatúra politikai rendszere. A jakobinus diktatúra a végső szakaszába lépett forradalom utolsó, a napóleoni diktatúra a polgári rend első politikai vívmánya. A két ellentétes kormányzási forma között, e köztes területen, a direktórium bizonytalan átmeneti időszakában alakultak ki, érlelődtek a megoldás (egy stabil politikai formula kipuhatolásának) előfeltételei. Olyan, a jobb és bal között oszcilláló „hintapolitika” ez, amelynek „közepe” mindig jobbra húz, s a kivételes megoldást, melynek eszköze a mindinkább rendszerré váló erőszak, egyedül a hadsereg beavatkozásától remélik. A szüntelen politikai irányváltoztatás növekvő feszültséghez, a válság elmélyüléséhez vezet (Madame de Staël emlékezetes replikáját idézve: „Szerencsétlen ország, amelyet mindennap meg kell menteni!”) A kivételes beavatkozások egymást követő sora (királyellenes puccsok, az „egyenlők összeesküvésének” és az ellenforradalmi Vendée-felkelésnek az elfojtása, az új-jakobinus klubok Fouché általi betiltása stb.) olyan pozitív visszacsatolásként működött, mely csak tovább feszítette a szerves formula ellentmondását. Mivel a „mentési” kísérletek közös nevezőjében mindig a hadsereg bukkan fel, nyilvánvalónak látszott, hogy a fokozódó ingamozgásnak, a bizonytalanságnak csak az

Az átmenet praxisának szerkezete

erős kéz politikája vethet véget. A megoldás („ide egy kard kell!”) a levegőben lógott, s különböző politikai személyiségek tudatában testesült meg. A kettősség szerves formuláját tehát ama áhított „kard” számolja majd fel. De melyik?

Itt egy kis kitérőre van szükség. A francia forradalomnak két olyan eredeti vívmánya volt, amely a forradalom társadalmi önszabályozó eszközeként működött: az egyik a *jakobinus Konvent* (mely egyidőben tudatosította és intézményesítette a forradalmi praxist), a másik a *forradalom hadserege* (mely szerkezetében, mintegy a forradalom lenyomataként megőrizte és magába építette a néptömegek minden spontán és formális újítását a katonai praxis területén). A jakobinus Konventet 1794-ben felszámolták. A hadsereg viszont még sokáig magán viselte egy struktúraújító praxis, a forradalom történeti kísérletének végső konzekvenciáit. Ami a hadseregnek a válság megoldásában játszott szerepét illeti, a történészek ezt szinte egyáltalán nem szokták figyelembe venni. Pedig a hadsereg volt az a „kísérleti lombik”, amelyből az egyik politikai rendszerről a másikra való áttérés idején előléptek azok az emberek, magatartásmodellek, szimbólumok, amelyekre az önszabályozó mechanizmusnak szüksége van (hasonló, bár nem ilyen átütő szerepet játszott Cromwell hadserege az angol forradalomban).

Tekintsük át a jelöltek (és önjelöltek) jegyzékét. A jegyzék legyező-szerkezete híven tükrözi a direktórium szélső baltól szélső jobbgi szétterülő variánsait (vagyis a szerves formula szerkezetét):

BAL

1. CARNOT — a legkövetkezetesebb republikánus a tábornokok közül, éppen ezért a legkevesebb eséllyel rendelkező jelölt, akit különben ellenfelei már 1797-ben „töröltek” a jegyzékből (és csak Napóleon száz napos visszavetése idején jutott ismét szerephez).
2. JOURDAN — az 1797-es forradalmi hadjáratok hőse, a jakobinusok elkötelezett híve, aki Bernadotte-tal együtt akart jakobinus kormányt alakítani.
3. BERNADOTTE — a jakobinus megoldás esélyeit latolgató tábornok, akit a népi származású szélső bal könnyörtelen tisztogató akciói „száműztek” a svéd királyi trónra.

KÖZÉP

4. JOUBERT — az olaszországi hadjáratban kitűnt bátor és nagy tehetségű tábornok, akit egyaránt hajlott a monarchista és köztársasági megoldásra, de a Szuvorov elleni hadjáratban elesett.
5. ?
6. MOREAU — nagy katonai tehetség és nagy jellem, Napóleon riválisa, de apolitikus tábornok (száműzetés várt rá).

JOBBI

7. LA FAYETTE — királpárti tábornok, az amerikai függetlenségi háború hőse, ő nyitotta meg a jobboldali jelöltek sorát, 180 fokos jobboldali fordulat híve, aminek nyilvánvalóan nem voltak esélyei.

Az elemzett politikai praxis struktúraújító szerkezete, úgy tűnik tehát, két kulcsmozzanatot rejt magában: nem elég, hogy a megoldás („erős kéz”, stabilitás) jól kirajzolódik a történelmi alany tudatában, a lehetséges változatok közül ki kell választani az optimális variánst. Ez a változat esetünkben a „középzóna” közepe, az üresen hagyott 5. pozíció. Miért Bonapartéra esett a történelem „opcója”?

Mert Bonaparte tábornok „személyi lapja“ tökéletesen megfelelt annak a határhelyzetnek, amelyben, a folyamat szükségszerűsége egy történelmi személyiségbe tevődik át, és ahol e történelmi személyiség döntései az adott praxis szerkezetére nézve döntőnek bizonyulnak. Bonaparte „személyi lapja“ azért optimális, mert jakobinus volta a feudális restauráció lehetetlenségét, a stabil polgári hatalom formulájával való azonosulása pedig a jakobinus restauráció lehetetlenségét szavatolta. E garanciákat csak alátámasztotta a hadseregben kivívott páratlan tekintély, az azonos korosztályú fiatal tehetségek párhuzamos kirajzása, akik, akárcsak Napóleon, egytől-egyik karrierre áhítóztak, a széles látókör, kulturáltság és szilárd pozitívista tudáson alapuló felkészültség — mindezek fölött pedig az a zseniális képesség, amelyet a kor praxisa szempontjából életfontosságú területen — a hadvezetés művészetében kamatoztatott.

A történelmi személyiség — a szerző szerint — annyira tipikus szerepet játszik az események menetében, hogy pályájának alakulásában, státusának változásaiban a rendszer dinamikája követhető nyomon. Napóleon, minthogy a politikai önszabályozás intézményi rendszerében központi szerepet vívott ki magának, már a *történelmi személyiség* ismérveivel rendelkezik.

A rendszer mozgása az önszabályozó egység működőképességétől függ. Ebből a szempontból igen sokat mondó, ahogyan a bonapartista rendszer formulája fokozatosan „kiürül“, ahogyan elveszti belső társadalmi alapját: a polgárság támogatását, és következetlen-opportunista taktikává „zülleszt“ külső társadalmi alapját: a felszabadító háborúk stratégiáját. A konzulátus idején és a császárság első éveiben Napóleon politikai státusa még teljes összhangban volt az adott történelmi szakasz lényegével: az erők egyensúlyi helyzetének fenntartásával. Napóleon Brumaire 18-aja a végletek (a jakobinusok és a royalisták) kizárásával megteremtette egy olyan burzsoá lényegű stabil politikai államforma létrehozásának feltételeit, ahol a hatalmat nem a rég kialakulatlan polgárság, hanem a „polgárság nevében“ egyetlen ember gyakorolta. Napóleon ugyanakkor a földhözjuttatott és a forradalmi hadjáratok iskolájában hatékony erővé érlelődött parasztság struktúraújító gyakorlatára támaszkodva nagyfokú stabilitást tudott biztosítani rendszerének. Az eddigi kutatások nem hangsúlyozták eléggé ez utóbbi tényező jelentőségét a napóleoni hatalomban, holott a 9/10 részben parcellásparasztokból álló napóleoni hadseregben testesült meg a forradalmi néptömegek minden spontán kreativitása, ez volt az a politikai nevelőiskola, ahol a francia polgárság néhány év alatt megtanulhatta mindazt, amit az angolok hat évszázad parlamenti gyakorlatából szűrtek le maguknak.

Az új rendszer e stabil politikai formula alapján engedhette meg magának, hogy szabadlábra helyezze a jakobinus Jourdan, Lepelletier-t, visszahívja az országba Carnot-t, egyezkedjen a Robespierre-barát M. Juliennel, (persze, azért a biztonság kedvéért megfigyelés alatt tartotta mindegyiküket). Napóleon igyekezett egyenként a maga oldalára állítani egykori elvbáratait, de közben gondosan ügyelt arra, hogy mint önálló csoportot vagy pártot, a Fouché-féle apparátus segítségével lehetetlenné tegye őket. A bürokratikus-militáris államgépezet egyik legjobban működő intézménye kétségkívül a Fouché vezette államrendőrség volt. Fouché a forradalmi terror tanulságait levonva, a nyaktiló helyett olyan egyetemes besűgői hálózatot épített ki magának, melynek révén nemcsak arról volt tudomása, hogy mi zajlik a volt jakobinusok fejében, hanem arról is, hogy általában mit gondolnak az emberek, a különböző társadalmi osztályok.

A marxista történetírás hangsúlyozza, hogy befelé ugyan Brumaire 18-a „véget vetett a forradalom regényének“ (Napóleon), de kifelé, a katonai praxis terén még egy ideig a forradalmi, feudálisellenes vonal folytatásának bizonyult. A katonai expanzió azonban saját belső logikáját követve „a permanens forradalmat permanens háborúvá“, mégpedig hódító háborúvá növesztette (Marx). A fényes katonai győzelmek (Marengo—Austerlitz), paradox módon, „a vég kezdetét“ jelentették. Nem Napóleon intellektuális képességei csökkentek tehát, hanem maga a napóleoni formula vált történelmileg meghaladottá, került ellentétbe a külső és belső erőviszonyok megváltozott paramétereivel, a nemzeti és nemzetközi praxis szerkezetével. Ebben az összefüggésben lehet csak megérteni, hogy a „nemzeti szuverenitás“ forradalmi elvei miért fordultak át szinte észrevétlenül a nemzeti elv túlhajtásába, miért válhatott át Napóleon közismert politikai realizmusa cinizmusba, nagyratörő álmai ceszaromániába, királyellenes magatartása az európai feudális dinasztiákkal való kiegyezésbe (a Bonaparte-dinasztia megalapozásába).

Miután európai szinten feloldotta a feudálisról a polgári struktúrára való „bizonytalan átmenet“ XVIII. századból örökölt kettősségét, és miután egy pillanatra felvillant benne egy új típusú nemzetközi politikai praxis alternatívája (nemzeti felszabadító háborúk, nemzeti államok létrehozása), Austerlitz (1806) után végképp kimerült a napóleoni formula politikai hatékonysága. Mivel magyarázható, hogy mindinkább retrográd szerepe ellenére is, még szinte egy évtizedig meg tudta őrizni hatalmát, sőt a száznapos visszavonulás során jakobinus-forradalmi illúziókat tudott táplálni a tömegekben? A Napóleon-kutatás újabb eredményei alapján elsősorban azzal, hogy a hadsereg (a bonapartizmus társadalmi alapja) — mint függetlenedett intézmény és önállóvá vált katonai praxis — a végsőkig kitartott Napóleon mellett, még akkor is, ha lelkesedése és befolyása nem volt már a régi.

Talán nem véletlen, hogy éppen ez a típusú praxis emelkedett a történelem folyamán először a magasfokú elméleti általánosítás szintjére. Kant és Hegel kortársa, a nagy filozófiai felkészültségű és dialektikus gondolkodású Clausewitz ismerte fel először, hogy a modern háború a „népek háborúja“: a jakobinus-napóleoni praxis tulajdonképpen csak rendszerré fogta össze a forradalmi háborúk spontán struktúraújító gyakorlatát, mely először hasznosítja és honorálja a közkatónák és névtelen tisztek praxisújtó kreativitását. A katonai praxis modern rendszerelméleti-praxeológiai megközelítése igazolja Clausewitz meglátásait: a modern háborúban az események csak a praxis dinamikájához viszonyítva kapnak jelentést; megnő a döntés időzítésének jelentősége; a visszavonulás, a döntő összecsapás halogatása a válság teljes beérése előtt („kritikus pont“) egyenesen sikernek (a *védekezés* sikerének) könyvelhető el; a döntő csatát csak az erők maximális összpontosításával lehet kikényszeríteni; az elmélet továbbfejlődéséhez a praxis állandó felülvizsgálatára és kritikájára van szükség. Ez a típusú praxis átmenetileg a „történelmi alany“ rangjára tudta emelni a tömegeket.

A XIX. század előtti polgári forradalmak szerkezetét tekintve megállapíthatjuk: a forradalmi praxis rendszerszerű, az egységes rendszeren belül ütköznek meg egymással a különböző törekvések. A társadalmi-politikai cselekvés különböző *variánsai* eltérő magatartásmodellekben, programokban és szimbólumokban lépnek színre. E különböző antifeudális törekvések képezik a *történelmi alany* struktúráját. E variánsok konfrontációjából és a forradalom ellenségeivel szembeni ellenállásukból alakul ki a variánsok sajátos mozgás-architektonikája. A *praxis szerkezete* voltaképpen ennek, a külső és belső erőviszonyoktól függő ismételt átrendeződése. Az átrendeződések a praxis *csomópontjai*. A variánsok egymástól való kölcsönös függősége — a praxis önszabályozó mechanizmusa. Ez teszi lehetővé a rendszer fennmaradását, az egyensúlyi és nem-egyensúlyi állapotainak váltakoztatását, a forradalmi praxis folytatását. Minden egyes csomópont egyben a társadalom egészének (bizonyos törekvéseknek, céloknak, eseményeknek) az átrendeződése is.

Ilyen értelemben mondhatjuk tehát, hogy ezt az egészet — a forradalmat — a struktúrája szabályozza.

AZ „ELŐRE-HÁTRÁLÁS“ PRAXISA

(A második francia forradalom, 1848—1852)

Mi újat tesz hozzá az 1848-as polgári forradalom ehhez a modellhez? Marx klasszikus elemzése alapján (*Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája*, Marx—Engels Válogatott művek, Bp., 1963. I. 253—349.) új képpel találkozunk: a forradalmi praxis fordított irányú, hátráló mozgásával. A visszavonuló forradalom önszabályozó mechanizmusára vonatkozóan Engels igen fontos dolgot állapít meg a *Brumaire tizennyolcadikához* írt Előszavában: francia sajátosság (a makro-rendszer sajátossága), hogy a politikai harcokat itt mindig a végső döntésig vitték. Franciaország a „tisza“, élesen körvonalazódó politikai formák országa: a középkorban a feudalizmus központja és az abszolutista rendi monarchia mintaállama, majd a burzsoázia tiszta uralmát megvalósító klasszikus polgári forradalom modellje. Hogyan nyilvánul meg ez a francia következetesség 1848-ban? A baltól a jobb fele tartó „következetes“ hátráló mozgásban — szögezi le Marx. Ha az első francia forradalomban mindegyik párt a nála haladóbb pártra támaszkodott (a királypártiak a girondistákra, a girondisták a jakobinusokra, a jakobinusok a náluk is szélsőségesebb „veszettekre“), de mihelyt hatalomra jutott, s már nem volt képes továbbvinni a forradalmat, a nála radikálisabb szövetséges félretolta és nyaktilól

alá küldte őt. 1848-ban irányt változtat az a folyamat: itt mindegyik párt hátrárug a forradalmat előrehajtó párt felé, és a vele hasonlóképp eljáró, az őt visszaszító párt uszáljába kapaszkodik. Így árulja és ejti el a rá támaszkodó proletárpártot a kispolgári-demokrata párt, a demokratákat a burzsoá-republikánusok, őket a rendpárt képviselői, a rendpártot pedig III. Napóleon fegyverekre támaszkodó egyszemélyes hatalma. Talán ez jól érzékelteti az 1848-as praxis másféle stílusát: 1789 felfelé ívelő mozgása helyett a forradalom itt nevesítéses és groteszk „kötéltáncú” degradálódik, míg végül furcsa szokellések közepette összeroskad. A praxis önszabályozó mechanizmusa itt lefelé ívelő vonalban mozog. Az „előrehátrálás” ez. [...]

Louis Bonaparte államcsínyje — e felismerés értelmében — nem groteszk bohózat, mint aminek a kortársak látták, hanem egy olyan önszabályozó mechanizmus, az osztályviszonyokból fakadó „szükségyszerű” csődje, mely a forradalom társadalmi alapját fokozatosan a nullára csökkentette, s a forradalmat a korabeli Franciaország legstatikusabbá-legkonzervatívabbá merevedő osztályának — a parasztságnak szolgáltatja ki. A „kisszerű unokaöcs” egyeduralmának történelmi „véletlenségében” a társadalomlélektan két, eltérő nagyságrendű jelensége adott egymásnak találkozót: a franciák millióinak patriarchális Napóleon-mítosza (az egyiptomi hadjárat „hüsofazék-legendája”) egyetlen ember Napóleon-utánzó rögeszméjével szövötkezett. (Az „unokaöcs” sikerének kulcsa nem a mítosz vagy rögeszme irracionálisában rejlik, hanem e praxis sajátos, a politikai erők „játékát” elmerevítő architektónikájában, vagyis a hatóerők sajátos elrendeződése ruházott fel itt egy idejeműlt mítoszt adott esetben döntőnek bizonyuló praxeológiai erővel.)

A marxi elemzés figyelemreméltó tanulsága, hogy a praxis szerkezete határozza meg nemcsak a rendszer önszabályozó mechanizmusát, hanem a politikai magatartásmodelleket, a cselekvés jellegzetes társadalmi szerepekben kirajzolódó stílusát is. A variánsok „összjátéka” rendezi ezt a történelmi színjátékot, amelyben a praxis szerkezetének megfelelő kulturális modellek, képességek és személyiség-típusok lépnek színre és tűnnek el a „süllyesztőben”. Érdemes megfigyelni, hogy a visszavonuló praxis valamennyi variáns „egyenműsít”. A variáns ellentmondásai uralják, s önmozgása politikai és erkölcsi sterilításba torkollik. A tettek ellentmondásba kerülnek a vágyakkal és illúziókkal, a szándék a következményekkel, a magatartás az objektív érdekekkel, a szimbólum a tartalommal, az aspirációk csak önmagukat megtagadva valósulhatnak meg.

A szerző itt szükségesnek tartja bevezetni a személyiség szint fogalmát. A szintek a következők:

<i>A praxis önszabályozó mechanizmusa</i>	<i>A struktúraújító tevékenység piramisa</i>	<i>Történelmi alany</i>
3. stratégiai visszacsatolás		3' történelmi személyiség
2. taktikai visszacsatolás		2' alapszemélyiség
1. partikuláris célok		1' társadalmi egyén

Az egyén a forradalmi praxis drámai feszültségében éri el a maximális személyiség szintet. A maximális igénybevételhez azonban két dolog elengedhetetlenül szükséges: 1. a személyiségnek az erők természetes összjátékában kell kialakulnia (az önszabályozó mechanizmusnak működésben kell maradnia); 2. ebben a mozgásban az optimális-újító variánsoknak kell vezető szerepet játszaniuk. Ez azt jelenti, hogy valamennyi szinten a praxis stílusa (dinamikája) határozza meg a személyiség stílusát.

A történelmi személyiség általában egy bizonyos — de csak ideális esetben optimális — cselekvésvariáns „győzelmének” a terméke. Ez magyarázatot adhat a történelem nem egy furcsa jelenségére. A forradalmi praxisban például nem szükségképpen a legértékesebb egyéniségek játszanak történelmi szerepet. (Például Nicolae Bălcescu csak másodrangú szerepet kapott 1848-ban, Blanqui pedig a polgári erőszak áldozatául esik, és helyette „kis stílű, kétes figurák” játszzák a főszerepet.) A nagy történelmi színjátékok objektív rendezője (a praxis szerkezete) — mint már Hegel észrevette — nem erkölcsi vagy intellektuális kritériumok alapján osztja ki a főszerepet, a döntő kritérium — a forradalmi praxis mozgásiránya.

A stagnáló-visszavonuló praxis nemcsak az önszabályozó mechanizmus csődjéhez, a dinamika beszükléséhez vezet, hanem a személyiség teljes lefokozódását, elsekélyesedését, adott esetben megsemmisülését eredményezheti. (Jellemző ebből a szempontból a Bonapartéval együtt induló és az olaszországi hadjáratok idején karriert „csináló” *korosztály* későbbi sorsa. Olyan lentől jövő emberek számára, mint Murat, Lannes, Augereau, Jounot, akik egy új osztály forradalmi avantgarde-ját képezték, a „győzelem”, a siker eredeti motivációjuk elvesztését jelentette. Miután Napóleon nemesi címekkel halmozta el őket, személyiségük szétesik, a forradalmi praxis „élő relikviái” maradnak. Sorsukban a forradalom alapszemélyisége semmisül meg.)

AZ „IDEIGLENES VISSZAVONULÁS” POLITIKAI PRAXISA (Az első szocialista forradalom, 1917—1921)

Az októberi forradalmi praxis „vargabetűire” azoknak a klasszikus „átmeneti helyzeteknek” praxeológiai elemzése világít rá, melyet Lenin még menet közben elvégzett. Ezek: 1. a bolsevik párt szerepe és a tömegek forradalmi érlelődése az 1917 áprilisától szeptemberig tartó időszakban; 2. a Breszt—Litovszk-i béke vitája a forradalmi táboron belül; 3. az új gazdaságpolitika (NEP) melletti döntés előkészítése.

Minden ilyen átmeneti helyzetből több kiút van. A különböző alternatívák keresztek egymást, vonzzák vagy taszítják egymást. Mégis e helyzetek megoldásának két fő típusát különíthetjük el. Az *egyik* a cselekvés számtalan alternatíváját kínálja, de mindegyik a fejlődés egy bizonyos oldalát abszolutizálja, ami e tendenciának már csak a folytonosság presztízse alapján is nagy népszerűséget biztosít, de ugyanakkor útját állja annak, hogy a folyamat túllépjen a régi vonatkozási rendszeren. A *másik* irány egyalternatívájú, de az adott vonatkozási rendszer meghaladásának sokféle lehetőségét kívánja. Ami a szocialista forradalom praxisában új az előző forradalmakhoz képest, az a „döntő láncszem” megragadásának (Lenin), vagyis a *kritikus pont* felismerésének, a cselekvés *időzítésének* kitüntetett jelentősége. [...]

1917 márciusa—októbere között például a forradalmi praxis szerkezetét, a pártok, irányzatok, frakciók közötti összjáték, közelebről a pétérvári szovjeteken belüli erőviszonyok eltolódása (nemsevik többség → bolsevik többség) határozta meg — írja Nicolae S. Dumitru. A praxis architektónikája itt az 1789-essel párhuzamos (tehát az 1848-sal ellentétes) irányt szab a politikai rendszerek önszabályozási folyamatának: „az átmenet” klasszikus kettős-ségéből („kettős hatalom”) a kritikus pontig ível.

Jellemző, hogy Leninnek az erőviszonyok realitásával számoló politikai programját a praxis minden szakaszában értetlenség fogadta — a bolsevik párton belül is. Számtalanszor leszavazták, nem tudta keresztülvinni az akaratát, kisebbségben maradt a KB-ben. Mikor 1917 áprilisában előállt téziseivel (a Kerenszkij-kormánytól megvonni minden támogatást; napirenden a szovjet hatalomátvételt) Lenint anarchistának, álmódzóznak, bukott embernek bélyegezik. Amikor júliusban a nála radikálisabbak most már azonnali bolsevik hatalomátvételt követelnek, s Péterváron százezres tömeg áhi-tozta a forradalmat, Lenin elvtársainak legnagyobb megrökönyödésére minden erejével a forradalmi lendület visszafogását szorgalmazta, mert úgy érezte, az idő még nem érett meg a cselekvéshez, a bolsevikok ölébe hulló hatalmat a nép többsége még nem támogatná, mert a bolsevikok még nem vívtak ki elsöprő többséget a szovjetekben. Amikor a végső szakaszban, a kritikus ponton szeptember 14-én Lenin az azonnali fegyveres felkelést követeli, a KB leszavazza a türelmetlen javaslatot. Az álláspontok ismételt meg-ütköztetése a döntő szakaszokban a reális erőviszonyokat visszatükröző tak-tikai döntésekhez vezetett, a forradalom „vezérlőegységének” kísérleti labo-ratóriumában a belső viták során kristályosodott ki minden egyes alkalommal az optimális variánst kifejező lenini álláspont. Ugyanez elmondható a breszti litovszki béke vagy a NEP-re való áttérés vitájával kapcsolatban is.

Miért tűnik első pillanatra meghökkentőnek az optimális variáns? A fenti példák esetében a „döntő láncszem” (Lenin) bizonyos tekintetben meghökkentő vonásokkal rendelkezik. Bár előrehaladó mozgást tesz lehetővé, e „láncszemet” megragadva a praxis magasabb szintre léphet át, mégis „visszavonulásnak, varga-betűnek, közvetítésnek, a céltól való eltávolodásnak” tűnik, a megoldás szempont-jából „látszólag legterméketlenebb terepnek” („Sohasem tudhatjuk — írja Lenin —, a számtalan szikra közül melyik lobbantja fel a tüzet”). Még különösebbnek

hat, ha ez a „láncszem“ a tézisek és határozatok fogalmi szintjére emelkedik. A közép megoldás külsőleg, formailag rendszerint „megalkuvásnak“ tűnik. Eppen mert tovább tud lépni a praxis adott szintjéről, ki tud lépni a megcsontosodott, kimerült megoldások (beszűkülés, specializálódás) kátyújából, elengedhetetlen, hogy ez a láncszem teljes mértékben elüssön, tehát semmiben se emlékeztessen az előző megoldásokra. Pontosan ez teszi a közép megoldást nyitottá és hatékonyá. Eppen látszólagos „alulmaradása“, „furcsasága“, „idegensége“, mely különösen a múlthoz és a jelen konzervatív törekvéseihez viszonyítva szembetűnő, jelzi e megoldásban rejlő nagy erőtartalmakat, a lehetőségek jövő felé nyitó széles pásmáját. A középvariáns (melyet csak ebben az értelemben neveztünk középnek) ezzel az ellentmondásosságával tárja fel lényegét. Megvalósításának eszközeit éppen az ellenkező irányban kereső új az egyén szintjén sajátos nonkonformizmusban nyilvánul meg. Ez a „lenini nonkonformizmus“ azonban nem a döntés szeszélyével azonos, hanem mint egyfajta pszicho-individuális „véletlen“ nemcsak megőrzi, de védetté is teszi az optimális döntésben rejlő értékeket a meghaladásra ítélt valóság „realitásának“ csábításaival szemben.

Eppen láncszem-voltával magyarázható, hogy a középvariáns —, mint valószínűség — csak a társadalmi egész kontextusában valósítja meg rejtett értékeit. Ha siettetni akarják érlelődését, ehhez olyan feltételeket kell teremteni, amelyek biztosítják az optimális variánsnak a többi változattal való konfrontációját, tehát világos körvonalazódását, differenciálódását. A mesterséges érlelés, az állandó konfrontáció hiánya mellett az optimális variáns nem tud megerősödni, s edzettség híján már az első döntő csatában alulmarad. Különösen áll ez akkor, ha a különböző törekvések között nincs antagonistá ellentmondás. [...]

Különösen tanulságosak ebből a szempontból a konszolidálás kérdésében folytatott párton belüli viták az 1918—1922 közötti periódusban. A viták jegyzőkönyvanyaga sokáig hozzáférhetetlen volt, csak 1960 után jelenhetett meg. Az újabb szovjet kutatások nem elégszenek meg a nézetkülönbségek osztályalapokra való egyszerű visszavezetésével, hanem a viták ismeretelméleti gyökereinek tudományos feltárására törekednek. [...]

Új fényt vet a forradalmi praxis dinamikájára az a mód, ahogyan a breszti békekötés vitájában Lenin Trockijjal és Buharinnal szemben a győzelemre juttatta álláspontját („békét kötni azonnal és mindenáron“). A „baloldaliak“ ultraforradalmár álláspontját képviselő Buharinnak („Folytatni a háborút, nem egyezkedni az imperialistákkal, nem elárulni a világforradalom ügyét“) széles tömegalapja volt a párton belül; Lenin eleinte e kérdésben is abszolút kisebbségben maradt. Bármennyire kritikus helyzetben volt azonban a lenini álláspont — mint optimális variáns —, a megoldás az érvek összecsapásában született. Ami első pillantásra üres elméleti szőrszálhasogatásnak tűnik, az valójában az erőviszonyok alakulásának kérdése, a fiatal köztársaság élet-halál kérdése (egyetlen országban konszolidálni a forradalmat, és lemondani a világforradalomról vagy világforradalom a szovjethatalom elvesztése árán is), ahol minden egyes szavazatnak döntő jelentősége lehet. Ebből a perspektívából nézve már nem tűnik meglepőnek, hogy a szocialista praxis „mindenáron“ való folytatása érdekében Lenin a végsőkig is elment: ha a vitázók nem vetnek véget azonnal a forradalmi frazeológiának, kilép a KB-ből és a kormányból. Ez a „végső érv“ egy vita végső érve, a meggyőzés végső érve, mellyel Lenin a kérdés halálosan komoly voltát húzta alá: azt, hogy itt csak egyetlen olyan megoldás van, mely a rendszer életbenmaradását biztosítja, s ez a „visszavonulás“ közép megoldása. A forradalmi praxis önszabályozó mechanizmusa ezúttal megteremtette a szükséges visszacsatolást, a forradalom „kollektív agya“ optimálisan működött, a vita magas elméleti szinten folyt, a vitafelek szenvédelyesen és őszintén ragaszkodtak álláspontjukhoz, a véleménynyilvánítás szabadságát — mely néha, úgy tűnt, semmiféle szabálynak nem engedelmeskedik — az a kölcsönös erőfeszítés ellensúlyozza, hogy a vitafelek betartsák a „fegyelem“ játékszabályait, s az adott forradalmi kereteken belül maradjanak. Így már érthető, hogy mi az „új“ a lenini pártban a II. Internacionálé pártjainak stílusával szemben: ez a párt épp az álláspontok ütköztetése révén vált igazi politikai nevelő iskolává. Az eltérő nézetek konfrontációját, a vita menetét nem a pártstatútum ismerete vagy Lenin lenyűgöző tekintélye szabályozta, hanem azok a normák, cselekvésmoделlek, az a stílus, amit a párt az előző évtizedek során — saját hagyományként — kigyöngyözött magából. Enélkül bármely kritikus helyzet rövidzárlatot okozott volna az önszabályozási egységben.

Aradi József fordítása

Alkalmi asszociációk a közéleti szó hiteléről

A Vásárhelyi Találkozó évfordulójára

„És ahogy férfiakhoz illik, adjátok vissza a szónak erkölcsi tartalmát, nemzeti súlyát és emberi hitelét” — 1937. október 2-án hangzott el ez a biblikus komorságú felszólító mondat: Tamási Áron ezzel a felhívással zárta a Vásárhelyi Találkozó elnöki megnyitóját. Nem a stilisztikum botorkálása miatt elégedetlenkedő vagy a költői szintagmák elnehezülését fájlaló író, hanem a közösségi értekezés belső konvulzióit a lényegi okokig menően átlátó s a népi érdekek szolgálatában egymással rokon közéleti törekvések összefogását szorgalmazó politikus hívta itt „nyelvtisztító” munkára a romániai magyarság fiatal nemzedékének 186 „önkéntes követét”. A művészi dialektus nagy elkötelezettje, aki — mint egykoron Féja Géza írta — alkotásaival „új emberi beszédet készített”, nem az irodalom megszerzett birtokaihoz igyekezett örököket állítani, hanem a kisebbségi elnyomás súlyosbodásától, a fasizmus politikai terjeszkedésétől és a közös cselekvésre hivatottak túlfeszített ideológiai-verbális viszályaitól veszélyeztetett nemzetiségi lét követelményeire akart figyelmeztetni. A találkozó előkészítőinek megbízásából és a közéleti szintaxis öntudatos teherviselőinek nevében beszélt Tamási. Az emberi eszmélet egyik legközvetlenebb attribútumára s a citoyen felelősségérzet egyik legelemibb bizonyosságára apellált, hogy a találkozó elkövetkezendő vitáihoz a népfronti célkitűzésektől megkívánt szellemi alapot biztosíthassa.

A Vásárhelyi Találkozó megszervezőinek nagyszerű szándékaiból, Tamási Áron és Balogh Edgár, Méliusz József, Nagy István és Kacsó Sándor, Jordáky Lajos és Bányai László messzire néző bizakodásából s a találkozón felvillant szép közéleti lehetőségekből annyi mindent illúzióvá silányítottak a későbbi évek, hogy a retrospektív elemzés számára esetleg még az is illúzióknak tűnhet, ami az adott viszonyok között a legkevésbé sem volt az. A „fogalmakkal való garázdálkodás” társadalmi következményeit panaszló s a szavak becsületének koalizáló erőt tulajdonító Tamásira a *post festum* ítékezés könnyen rámondhatja még a lírai szubjektivizmus vádját is. A történelem Vásárhely előtt is és Vásárhely után is kétségbevonhatatlannul példázta a nyelv idomulását az eszmei rendszerekhez, illetve az eszmei rendszerek kötődését az osztály- és csoportérdekekhez. A pulpitusfilozófiák magaslatáról nézve ez már egymagában véve is elegendő oknak látszhat ahhoz, hogy álmodozónak kiáltassék ki az, aki a közéleti szó kelyheseinek a tetemrehívásával próbált egy szellemi, kulturális és kisebbségpolitikai mozgalomnak viszonylag egységes irányt adni.

A modern dezantropologizáló szemlélet, mely szereti a Descartes-i szkepszis természetes örökösének s a múlt századi pozitívizmus logikus folytatásának tudni magát, pedig a térhódítása mögött nem utolsósorban korunk egyik hangulati jellemzője, a megcsalatottság érzése áll, legalább annyi szélsőséges egyoldalúságot eredményezett a világlátásban, mint amennyi termékeny indítást adott a tudományos vizsgálódásnak. Aki társadalmi viszonyulásaiban is magáévá teszi ezt a szemléletet, az a szavak erkölcsi tartalmára és emberi hitelére való hivatkozást bizonyára Michel Foucault „néma filozofikus kacajával” intézi el. A Wittgenstein-szabású fogalomfilozófiák s a gondolatot a gondolkodótól és a gondolkodás tárgyától egyaránt elszakító ismeretkritikai koncepciók következetes hívei, a szavak becsületéről olvasván, valószínűleg csak a vállukat vonogatják. A struktúrát megismerve-meghaladására irányuló társadalmi erőfeszítéseket is struktúráképződményekként értelmezve s az ember alanyi lehetőségeit a mindenható episztémé uralma alá utalva, a „humán archeológia” arra a kimondatlan következtetésre jutott, hogy a megszólalók valamennyi szava egy egyetlen plágium kényszerrel hordozza magán. Egy történelmileg adott episztémológiai mező belső immanenciájához és erejéhez viszonyítva még a legszélesebb szellemi hullámvérés sem lehet egyéb, mint vihar egy pohár vízben — Mikel Dufrenne szerint valahogy így extrapolálható Foucault nevezetessé vált alaptétele, s ebben az extrapolációban megszűnik a cselekvő intellektus minden felelőssége.

Bizarr eljárásként hatna, s tárgyunktól is messzire vezetne, ha a szó társadalmi erkölcsének, nemzeti súlyának és emberi hitelének a visszaszerzését hirdető Tamási és a melléje felsorakozók közéleti realizmusát filozófiai tekintélyek vagy eszmetörténeti argumentumok segítségével próbálnók bebizonyítani. A szofista Prodikosztól Baconig és Szokratésztól Montaigne-ig a bölcselők hosszú sorát idézhetnék meg, akik ilyen vagy amolyan formában síkra szálltak a dolgok igaz megnevezése és a nyelvvel való becsületes sáfárkodás mellett, mert hitték vagy legalábbis hinni akarták, hogy csak a szintaxis van kiszolgáltatva a körülményeknek, nem pedig a szintaxissal élő ember. Filozófiai hivatkozásainkkal visszamehetnénk Konfuciuszig, aki midőn egyik tanítványa megkérdte, mivel kezdené, ha a közügyek irányításával bízna meg, így válaszolt: „Először is a nyelvvel kellene helyreállítani, vagy az elnevezéseket kijavítani.“ Az ilyen hivatkozásokkal azonban csak azt érnék el, hogy megfoghatatlan metafizikai jelenséggé általánosodna az az életbevágóan valóságos történelmi situáció, melyben Tamási felhívása elhangzott s a közösségi szó ügyét Vásárhely napirendre tűzte.

„...A »harcosok« jelentékeny része nap-nap után ingerülten tör be a magyar szavak virágos kertjébe és ott nagy hevületben garázdálkodik. Ártatlan szavakat letapos, színeseket és üdöket; másokat, mint avultakat, felrüg; majd a nagy hevületéhez nagy szavakat hajgál egybe“ — jóval a Vásárhelyi Találkozó után, de a Vásárhely előtti gondok szellemében írta ezt Tamási. A megfogalmazásán végigsajduló aggodalmát olyannyira közvetlenül a tapasztalati történelem — a sanda politikai idiómáknak a harmincas évek hatalmi viszonyaival összefüggő eluralkodása s a *lucus a non lucendo*-szerű csíhatag verbalizmusnak a baloldali ideológiai vitáiban is jelentkező kártevése — diktálta, hogy értelmezni is csak ennek az egykori tapasztalati realitásnak a szem előtt tartásával lehet. Az ideológiai nézetkülönbségeket közösségi értekezéssé oldó szemantikai nagyvonalságnak s a cselekvésből vétetett és a cselekvésben tárgyiasuló szóért viselt felelősségnek a Vásárhelyi Találkozás megnyilvánult példája olyannyira egy konkrét történelmi kihívással való szembeszegülés szükségletét tükrözte, hogy mai tanulságokat is csak ennek a konkrét történelmi tartalomnak a figyelembevételével vonhatunk ki belőle.

Az alapvetően verbális jellegű kultúrákban, mint amilyen a legutóbbi időkig az európai kultúra is volt, a világ humanizálására törekvő szellemnek gyakran kellett küzdelmet folytatnia azért, hogy a szárnyaszegettség állapotából kiszabadítsa és hivatása betöltésére újra alkalmassá tegye a szót. Az elévült stilisztikai formák, a történelmi-társadalmi helyzetmódosulások következtében kiüresedett vagy a folytonos ismételtetés során expresszivitásukat veszített nyelvi alakzatok helyére a szellemi inventivitás viszonylag könnyen tudott új formákat és új alakzatokat állítani. Igazán nehéz olyankor volt a dolga, amikor a nyelv hitelvesztését és a szintaxis megszürikülését valamilyen hatalom-védte retorika elúrhodása és a közélet kommunikációs rendszerének apodiktikussá válása idézte elő.

Az egyént a másik egyénhez, rajta keresztül pedig a társadalmi összességhez kapcsoló s ezzel individuális létezését is valóságossá tevő verbális tevékenységből sokszor sorvadt ki a történelem folyamán a közlés és a válasz természetes feltételezettsége, de annyi kanonizált zsargonnal és önállóság nélküli frázisformával, mint századunkban, soha nem kellett megküzdenie az emberiségnek. A társadalomigazgatás szintaxisában gyakran megfoghatottak az okhatározói és magyarázói mellékmondatok, de sem eszközszerűségében, sem pedig esztétikumában soha annyira nem degradálódott a nyelv, mint a fasizmus és a két világháború idején. Rimbaud-nak és Mallarménak is nagyon sok nyelvi megrögzöttséggel kellett leszámolniuk ahhoz, hogy a szavak kultúrateremtő funkciót új erővel csillogtathassák fel, de sem Rimbaud, sem Mallarmé nem tudta, mert nem tudhatta, mit jelent olyan korban élni, amikor — József Attilával fogalmazva — a költő úgy érzi, hasztalan vonít, mert a hatalom szintaxisa elnyom minden szuverén szókötést vagy — ha teheti — saját szavainak értelmi erőterébe von minden verbális megnyilatkozást. Adynak egy koturnusos-cifraszűrös szónokiasság pátoszában kellett utat vágnia a maga forradalmias eszméi és a költői nyelv életszerző igényei számára, de Ady nem ért meg soha olyan időt, amikor a humánus hirdetőt százzámra tette földönfutókká a politikai téboly, s a megírt eclogát írójával együtt hajította sírgödörbe a morális megbomlottság.

„A szó fogalmi tisztasága, valóságjelentése, becsülete, ez a márcsvásárhelyi tanácskozáskor legszebb eredménye“ — így értékelte Balogh Edgár a Vásárhelyi Találkozó háromnapos munkáját, s ennek a — Tamási elnöki megnyitóját szándékosan parafrazáló — értékelésnek kettős volt a hangsúlya. Egyfelől arra a magas

fokú társadalmi-politikai felelősségérte és minden félreoldalgó frázistól mentes tárgyilagosságra utalt, mellyel a találkozó a romániai magyar nemzetiség közösségi helyzetét, gazdasági, közjogi és közművelődési viszonyait s a román—magyar együttélés senkítől meg nem kerülhető követelményeit egy népi alapokon álló demokratikus egységfront létrehozása jegyében felmérni igyekezett. Másfelől azt a történelmi realizmust és őszinte építő szándékot húzta alá, amely a találkozó előkészítése és a találkozó vitái során egymással szembeesülő társadalmi koncepciókat és világnézeti-nyelvi logikákat — az adott idő általános feladatai s a kisebbségi magyarság általános gondjai alapján — a *Vásárhelyi Hitvallás* közös nyelvhez elvezette.

A találkozó résztvevők ideológiai ellentéteiből fakadó s az ideológiai ellentétekre sokszorosan visszavetülő nyelvi averziók áthidalása, a jobboldali szóhasználatban fonákjukra fordult fővekekkel s a különböző hitvallások kavargásában véglegesen relativizálódott igékkal szembeni bizalom helyreállítása nem kis erőfeszítést igényelt. Túlzás nélkül állíthatjuk, hogy a találkozót megelőző elméleti-politikai eszmecserék és gyakorlati-szervezeti egyezkedések szinte minden mozzanatának valamilyen nyelvi-szemantikai vonatkozása is volt. A találkozó munkálatai során jelentkező egyenlenségekbe ugyancsak állandóan belejárt a szavak polisziemiája, illetve a fogalomértelmezések világnézeti megosztottsága.

Amikor 1935 őszen az inkább csak tervezgetésekben létező Ady Endre Társaság nevében Balogh Edgár körlevelet intézett a romániai magyar fiatal értelmiség különböző szellemi-nemzedéki csoportosulásaihoz, s javaslatot tett egy széles körű ifjúsági ankét megrendezésére. Tamási Aron a szavak értelmi-intencionális mélyrétegeit s a megfogalmazások latens jelentéseit fürkésző ember bizalmatlanságával válaszolt. A romániai magyar szellemi-közéleti törekvéseket egyrészt a „külön-erdélyiség“ és a „begubózkodás“, másrészt a „népenergia“, a „szépség“ és a „haladó szlemperspektíva“ fogalmaival jellemző s a maga álláspontja kapcsán „Szlovenszkórol hozott keleteurópai kultúrbeállítottságot“ emlegető Balogh Edgártól a színvalló nyelvi egyenlenséget kérte számon Tamási: amíg pedígen a levélíró meg nem mondja, mit ért „külön-erdélyiségen“ és „begubózkodáson“, addig „nincsen más megoldás, minthogy ő megtartsa Szlovenszkórol hozott kelet-európai kultúrbeállítottságot“, s én is megtartsam azt a kelet-európai látást és eszmét, amit a székléség mélyéről hoztam“. Néhány hónappal később, 1936 áprilisában Tamási Aron a *Brassói Lapok* hasábjain megjelentette a *Cselekvő erdélyi ifjúság* című vezetes cikksorozatát, melyben „a jövendő érdekében“ „az Erdélyi Fialatok népi humanizmusának, a Hitelben hirdett újraértékelésnek és a »baloldaliak« szocializmusának“ az összefogását s egy egységes nemzedéki cselekvésprogram kidolgozását indítványozta. A cikksorozatra az első reagálás ismét csak a kifejezések és megfogalmazások miértjéért fészegető gyanakvás felől érkezett. Miért nem mondja meg Tamási világosabban, hogy írásának címadó szavai mit jelentenek számára, illetve miért nem tisztázza egyértelműben, hogy a „cselekvő ifjúság“ fogalmán a „gyakorlatilag dolgozó ifjúságot“ érti-e, vagy pedígen a „bizonyos gondolatokat öntudatosan vállaló ifjúságot“? — tette fel a kérdést Jancsó Béla, az *Erdélyi Fialatok* szerkesztője.

Közel másfél évig kerengtek fogalmak és kifejezések körül a Balogh Edgár ankét-kezdeményezésétől és a Tamási cikksorozatától megmozgatott nemzedéki cselekvésigények s figyelték egymás szavait a különböző ifjúsági-világnézeti csoportosulások. A rendkívül feszült politikai helyzetben és a roppant kusza ideológiai konstellációban gyakran még a népfreontgondolat legkövetkezetesebb képviselői és a közösségi összefogás legkitartóbb szorgalmazói is türelmetlen indulatossággal csaptak le a szokatlan vagy félrecsuszamlott szavakra. „A terminológiai félreértéseknek és spekulatív aggályoskodásoknak [...] a demokratikus szellemű arcvonal veheti elejét [...]“ — írta Balogh Edgár a *Korunk* 1936. májusi számában, miután egy hónappal előbb ugyanő Venczel Józsefnek az értelmiség társadalmi hivatására és a dolgozó néposztályok közösségi megszervezésére vonatkozó egyik, Németh Lászlótól kölcsönzött megfogalmazását ekképpen bírálta el: „Aki tudja, hogy szóhasználatunk mennyire nem véletlenek játéka, hanem akaratlanul is legbensőbb, titkolt lelki életünk rugóira jár, rá fog itt ismerni a feudális-fasiszta úri arroganciára, mely avatásról beszél, ha saját osztályöznését juttatja szerephez, míg a népet úgy fogják össze munkára.“ A fogalmi sővények fölött folyó szemléleti huzakodásban jóideig még azt is nehéz volt eldönteni, hogy miként nevezessék az ifjúsági csoportok közös tanácskozása. Bányai László még két hónappal Vásárhely előtt is arról medítált, hogy a *Hitel* „»diétának« nevezí a találkozót, noha a »diéta« kiváltságos rendek merev tárgyalóközössége volt. Ezzel szemben az Erdélyi Fialatok már a »parlament« szót használja, ami ténylegesen különböző állás-

pontok demokratikus összevetését jelenti e kollektív cél érdekében. A szóhasználat itt elvi jelentőségű.

Sajátos történelmi törvényszerűség jegyében cselekedett Robespierre, amikor Germinál 23-án a „politikai beszédek nyelvéről és stílusáról” tartott előadást a jakobinusoknak. A társadalmi harcok dialektikájának és a hatalmi küzdelmek ontológiájának ugyanazt a sajátos vonatkozását juttatta kifejezésre a mintegy másfél századdal későbbi költő is, amikor a forradalmi proletariátus nevében így írt: „Új nép, másfajta raj. / Másként éjtjük a szót, fejükön / másként tapad a haj.” Korszakváltások tapasztalatai, világnézeti és gyakorlati-politikai csatározások példái bizonyítják, hogy a nyelv nem egyszerűen csak függvénye a társadalmi állapotoknak, hanem a történelemalakító törekvésekben maga is fontos alanyi erőt képvisel. Mihelyt valamilyen társadalmi-politikai mozgalom a világ megváltoztatásának eszméjével színré lép, mindjárt első ténykedései sorában a szintaxist igyekszik meghódítani magának. A dolgok és viszonyok rendszerére ráépít egy olyan verbális rendszert, amelynek segítségével egyfelől hatékony ideológiái formában fejtheti ki saját céljait és szándékait, másfelől pedig pragmatikus lényegükre csúszthatja le az uralmon levők közéleti szólamiit. A készen talált lexikális anyagot olyan új fogalmakkal egészíti ki, a közhasznú szavakat olyan új összefüggésekbe szintagmatizálja s a megszokott kifejezéseket olyan új szemantikai jelentésekkel vagy hangulati tartalmakkal ruházza fel, amelyek már egymagukban véve is túlmutatnak az adott társadalmi valóságon.

A „másként ejtett szó” erkölcsse a történelmi megrekedtséggel való szembe-szegülésében van, s emberi hitelt is az a radikalizmus kölcsönöz neki, mellyel a fennálló rend verbális véderejét megbontván, kimozdítja vesztegléséből a társadalmat. Veszedelmet annyiban hordoz magában, amennyiben maga is kizárólagosságra tör, és saját újonnan megteremtett referenciális világán belül is kirekesztő hajlandóságot mutat. Germinál 23-a előtt pontosan egy héttel Robespierre guillotíne alá küldte Dantont. Idézett versének megírása előtt két évvel József Attilát ugyanaz a „másként ejtett szó” mondta fasisztának és magyar eszernék, melyet ő maga is hűséggel szolgált.

Tamási Áron elnöki megnyitójának szinte minden mondatát a gondolati kiegyensúlyozottság, a körültekintő megfogalmazás és a szemléleti tolerancia jellemezte. A demokratikus közéleti szellem és általában a politikai demokrácia kérdését bölcs tapintatossággal világperspektívákban közelítette meg, a kérdés érdemi kibontását pedig a tudományos tárgyalagosságra való hivatkozással pótolta. A találkozó ideológiai feszültségeit s a különböző ifjúsági csoportosulásoknak a nemzetiségi közélet demokratikus átszervezése tekintetében jelentkező nézetkülönbségeit egy fogalmi-szemantikai szkizofrénia nemzetközi példázatába oltotta. „Demokráciáról szólva, ma két ember nem érti meg egymást, hiszen egyformán demokráciát mond a faszizmus vezére és az angol felelős államférfi” — állapította meg Tamási némileg rezignáltan, de a becsületes beszédben és a tiszta szándékú közösségi értekezési lehetőségeiben mégis bízó hittel.

Tamási megnyitójában a diszkurzív hangsúlyok ilyenén elrendezésének nyilván csak a találkozói közvetlen formai levezetése szempontjából volt taktikai célzata. Egyébként viszont a tárgyra irányuló és kendőzetlen egyértelműség öntudata érződött ki belőle: Balogh Edgár és Nagy István, Jordáky Lajos és Kacsó Sándor, Bányai László és Asztalos Sándor, s mindazok, akik az előkészítő bizottság tagjaként vagy a háttérbe húzódba a találkozó megszervezésén fáradoztak, bár nem valottak mindenben azonos nézeteket, a korszak leglényegesebb politikai kérdőjelét mégis ugyanabban látták. Erre a kérdőjelre világított rá Tamásinak a megnyitói beszéde is. Nem véletlen, hogy az *Erdélyi Fiatalok*, a *Hitel*-csoportosulás és a „népválaság” hirdetői között a demokráciához való viszonyulás kérdéseiben bontakoztak ki a legélesebb sajtóviták, s amikor a vitázók történetesen másról beszéltek, megfogalmazásaik mögül akkor is minduntalan előbukkant az alapvető kérdés: ki hisz a demokráciában, és ki milyen demokráciában hisz? A szenvedélyes polémiák hátterében végső fokon a faszizmus európai térhódítása, a polgári közélet klasszikus fogalmainak elhontalanodása és a jobboldali politikai mozgalmak hazai terjeszkedése miatti aggodalom állt. A politikai paroxizmus és a szellemi retardáció, a fél-Európán szétszabóatlankodó parancsuralmi rend és az intézményesített nemzeti gyűlölködés árnyékában a szocialista baloldal és a polgári értékeszmények védelmezői egyaránt rendkívül érzékenyekké váltak minden olyan megnyilatkozásra, amelyben a demokrácia gondolatától való eltávolodást vélték felfedezni. Az egyre agresszívebben fellépő nacionalizmusok erkölcsi rombolása és a közösségi veszélyeztetettség megnövekedése különös súlyt adott az 1918 után meghirdetett

plebejus-népi krédónak: „Nekünk, mint kisebbségeknek, állandóan és minden időben és minden eszközzel a legteljesebb és legőszintébb demokráciát kell kisugároznunk“, mert megmaradásunknak a demokrácia az egyetlen biztosítéka.

1937 nyarán, amikor a Balogh Edgárnak a *Független Újság* hasábjain megrendezett ifjúsági ankétja után a találkozó terve már határozottan körvonalazódni kezdett, és sor került az előkészítő bizottság megválasztására, az *Erdélyi Fiatlok* — a maga világnézeti függetlenségének a fikcióját féltvén, de ideológiai-politikai kétségektől is terhelten — így akadékoskodott: „Mit jelent ez? [...] Feladták a két (jobboldali és baloldali) dogmatikus álláspontot? Vagy megtévészto játék folyik e szavakkal: liberalizmus, demokrácia, humanizmus? Nagyon jó lenne, ha mind-egyik csoport tisztázná, mit ért ő e szavak alatt, mert akkor tisztán lehetne látni mindenkit a maga valójában és [...] könnyebben lehetne a különböző irányzatok és mozgalmak becsületes együttműködését megkísérelni.“ Bár a találkozót megelőző elvi-elméleti vitáknak és gyakorlati egyezkedéseknek voltak feszültebb szakaszai is, ennél a kisarkított kérdésfeltevésnél és követelésnél, illetve a feleletként elhangzott állásfoglalásoknál jellemzőbb mozzanata egy sem volt.

A *Hitel* már jóval az *Erdélyi Fiatlok* animozus felszólítása előtt félretette az „egyedüllevő magyarok“ közösségi aktivitásának zavaros elméletét, s szóhasználatából kiiktatta az „új nemesség“ történelmileg erősen avatag fogalmát, melyért indulásakor a szocialista baloldal, de Jancsó Bélának részéről is heves támadások érték. A szemle 1937. évi 1. száma a „népi és demokratikus szervezet“-ben jelölte meg a nemzetiségi társadalomépítés és a közéleti munka követendő alapelvét, s félreérthetetlenül kinyilvánította a *Hitel*-csoportosulás készségét a nemzedéki mozgalom többi irányzatával való együttműködésre. A „népvalóság“ hirdetői az *Erdélyi Fiatlok* gyanakvó dilemmáját a lehető legszabatosabb válasszal igyekeztek eloszlatni. „Hogy pedig azok, akik, marxisták és nem marxisták, a tulajdonképpeni radikális, baloldali szárnyát teszik ennek a mozgalomnak, liberalizmust képviselnek-e? Mint politikai elvet nem, de mint magatartást a közös platformot keresőkkel szemben, kétségkívül. Demokráciát pedig föltétlenül. Népi demokráciát s benne a dolgozó rétegek érdekvédelmét. És végül humanizmust is. Az emberi tömegek és az emberi haladás szeretetét. A tudomány, a műveltség s az előrelendítő szabadsághagyományok szeretetét“ — írta Bányai László a *Korunk* 1937 július-augusztusi számában.

Úgy látszik, mindez az *Erdélyi Fiatlokat* nem elégítette ki. Képviselői nem jelentek meg a Vásárhelyi Találkozón.

Lotz János egyik tanulmányában ezt olvassuk: „A nyelv sokféle célra szolgál és a világos, referenciálisan jelölő aspektusa csak egyik a sok közül. Ezért illúzió azt hinni, hogy a szemantikai szféra tisztázása az ígéret földje lenne, ahogy az általános szemantikai irány hívei hiszik. Ha sikerülne feloldani a különbségeket a demokrácia szó használatában, azáltal még nem küszöbölnödné ki az ellentétes politikai rendszerek közötti különbség.“ Bár ennek a megállapításnak merőben más a kiindulópontja, mint a dezantropologizáló nyelvfilozófiáknak, valamiképpen mégis azokra emlékeztet. Szilárdnak és kikezdehetetlennek tűnik már pusztán azért is, mert évszázadok — vagy legalábbis évtizedek — történelmi tapasztalata támasztja alá. Csak egyetlen historiai bizonyíték állítható vele szembe, mégpedig egy olyan bizonyíték, amely túlságosan sokba került az emberiségnek ahhoz, hogy mellőzni lhetne. A fasiszta barbárság egykori nemzetközi veszedelmére s az ellene felsorakozó koalíciós erők világméretű küzdelmére gondolunk. Azt ugyan még az emberi civilizáció és a kulturális nihil határmezsgyéjén vívott küzdelem sem tudta elhíhetővé tenni, hogy a szemantikai becsületesség útján a paradicsomba lehet jutni, de annyit kétségbevonhatatlanul bebizonyított, hogy a társadalomnak vannak egyetemes értékei, az emberi méltóság érvényesülésének pedig vannak oszthatatlan feltételei, s következésképpen a szemantikai tisztázásnak is van reális terénuma.

Vásárhelyen tovább folytatódott a különböző politikai és világnézeti csoportok szemléleti vitája, s az eltérő módon értelmezett szavak, illetve a más-más bordázatú nyelvi logikák párviadala. De a nézetek szembeállítás és az ideológiai-közéleti álláspontok egybevetése során tovább erősödött a közösségi értekezés igyekezete is. A kezdeti bizalmatlanság, melyet a kívülmaradók és a nemzetiségi politika hivatalos irányítói megpróbáltak még jobban elmélyíteni, fokozatosan szétoszlott, s a túlfeszített verbális indulatok helyét az egybehangolt munka, a kisebbségi érdekvédelem és a demokráciában való népi helytállás igéi foglalták el. Ha nem is tartósan, de győzött a történelmi belátás, miszerint — Balogh Edgár egyik későbbi írását idézzük — „időnkint le kell mosni fogalmainkról a félreértések ragacsát. Minél robbanékonnyabb a világ, annál inkább.“

A társadalmi tudat konkrét szociológiai vizsgálatának néhány módszertani vonatkozása

Pártunk elméleti dokumentumaiban kivételes hangsúllyal kerültek és kerülnek előtérbe a társadalmi tudatformálás bonyolult és sokrétű feladatai. Ennek a problémafolytonosságnak nyilvánvalóan az a magyarázata, hogy a szocializmus építésének gyakorlati és elméleti követelményei a társadalomformálás különböző szakaszaiban sajátos feladatok elé állítják a szocialista tudatalakításban szerepet játszó tényezőket.

E tényezők munkájával kapcsolatban állapította meg Nicolae Ceaușescu elvtárs a politikai nevelés, a propaganda és ideológia terén dolgozó aktivisták és káderek ez évi szeptemberi munkatanácskozásán: „Szükséges sokkal nagyobb figyelmet szentelnünk a széles néptömegek soraiban az új, szocialista társadalmat tudatosan építő ember megteremtéséért kibontakoztatott politikai-nevelő tevékenységnek.”

Tanulmányunk — figyelembe véve a küszöbön álló országos pártkonferencia előkészítésével kapcsolatban felmerült igényeket is — szerény hozzájárulás kíván lenni a Nicolae Ceaușescu elvtárs által hangoztatott feladat teljesítésével összefüggő módszertani alapelvek tisztázásához.

Egy olyan bonyolult jelenségnek a kutatása, mint az emberek társadalmi tudata, szükségképpen megköveteli a módszertani kérdések előzetes alapvető elemzését. S ez természetes is, hiszen a kutató biztos módszertani felkészültségétől függ a konkrét szociológiai felmérésből származó következtetések értelmezésének helyessége és értéke, s annak a lehetősége, hogy a nevelés tekintetében gyakorlatilag alkalmazható útmutatásokat lehessen adni. Márpedig pártunk dokumentumai, főleg az RKP programja és Nicolae Ceaușescu elvtárs előadói beszéde a politikai nevelés és szocialista kultúra kongresszusán a társadalomtudományok területén dolgozó kutatók számára követelményként jelölik meg azt, hogy gyakorlati megoldásokkal és útmutatásokkal egyre inkább hozzájáruljanak társadalmunk előrehaladásához: „A propaganda, az ideológia és a társadalomtudományok terén dolgozók előtt égetően időszerű elméleti kérdések állnak. Ezeket tudományosan, alaposan dokumentálva, forradalmi szemléletünk fényében kell megvizsgálniuk, hogy hatékony gyakorlati tanulságokat szűrjenek le belőlük társadalmunk sokoldalú fejlesztésének meggyorsítására.” (Nicolae Ceaușescu: *Előadói beszéd a politikai nevelés és a szocialista kultúra kongresszusán*. Buk., 1976. 67—68.)

Nyilvánvaló azonban, hogy mindaddig, amíg a társadalomtudományok megmaradnak az általános és elvont elemzések szintjén, s nem tűzik ki célul a konkrét kérdések elmélyült elemzését, elégtelen lesz hozzájárulásuk „társadalmunk sokoldalú fejlesztésének meggyorsításához”.

Közleményünk abból a gondolatból indul ki, hogy bár a történelmi materializmus általános elméleti és módszertani keretet nyújt, s enélkül lehetetlen a társadalmi jelenségek tudományos megismerése és értelmezése, ez a keret nem elegendő a társadalmi jelenségek konkrét vizsgálatához. A történelmi materializmus fogalmi — mint minden elméleti kategória — elméleti jellegűek; ahhoz, hogy a konkrét kutatásban alkalmazni lehessen, operatívabbá kell tenni őket. Ebből következik tehát, hogy szükségképpen megfelelő figyelmet kell fordítani a történelmi materializmus fogalmainak hatékonyabbá tételére.

A történelmi materializmus egyik alapfogalma a társadalmi tudat. Éppen ezért módszertanilag nagyon fontos a történelmi materializmusnak az a gondolata, mely szerint a társadalmi tudat tükrözi a társadalmi létet, valamint az a megállapítás, hogy a társadalmi tudat különböző konkrét formákban és szinteken szerveződik; ilyenek: a közös tudat és az elméletileg kidolgozott, rendszeres tudat. Csakhogy ezek a társadalmi tudatra vonatkozó megállapítások a történelmi materializmus keretén belül episztemológiai jellegűek, s mint ilyenek nem sok segít-

seget nyújtanak a társadalmi tudat kutatásában. A konkrét vizsgálódásnak kétségtelenül azt kell nyomon követnie, hogy a hagyományos közös tudatot egyre inkább átítja a rendszerezett, elméleti tudat, s ez mindinkább leszűkíti a közös tudat hatókörét. Véleményünk szerint a közös és a rendszerezett tudat fogalmi nem teszik lehetővé azt, hogy lemérjük az egyének vagy bizonyos közösségek meggyőződésének mélységét; e fogalmak csak arra alkalmasak, hogy a valóságos viselkedéstől valamelyest elszakadt, nem pedig az emberi tevékenységhez és viselkedéshez kapcsolódó élő tudatot jellemezzük velük, nem biztosítják az emberi tevékenység motivációjaként létező tudat megértését. Ennek következtében a társadalmi tudat konkrét vizsgálata főleg e kategóriák szociológiai vonatkozásaihoz kapcsolódik, azokhoz az aspektusokhoz, amelyek azt célozzák, hogy kiemeljék a társadalmi tudat hordozóját (aki kitermeli, megalkotja az eszméket és átülteti a valóságba), s felszínre hozzák e „hordozó“-nak a társadalomban betöltött szerepét.

E vonatkozás kutatása lehetővé teszi, hogy megtegyük az első lépést a társadalmi tudat alapvető fogalmának hatékonyra tétele felé, hiszen így olyan partikuláris fogalmakkal tudunk dolgozni, mint: a munkásosztály, a parasztság vagy valamely konkrét társadalmi csoport társadalmi tudata. A működőképes tétel felé tett következő lépés az, amikor vizsgálat tárgyává válik a társadalmi tudatnak mint eszmei mozzatonak, az embercsoportok és egyedek tevékenységét és viselkedését motiváló tényezőnek a funkciója.

Mielőtt azonban rátérnénk a társadalmi tudatnak a funkció szempontjából történő elemzésére s annak tagolására, mennyiben lehet ezt konkrétan megvizsgálni, előbb talán jelezni kellene néhány általános problémát. Elsősorban hangsúlyoznunk kell, hogy számos próbálkozás történt a társadalmi tudat egyik vagy másik formájának, főleg az erkölcsi tudatnak a kutatására. Figyelembe véve azonban, hogy a társadalmi tudat *viszonylag önálló* részekből összetevődő egységes rendszerként létezik, a tudat rendszertermészetét szem előtt tartó kutatásnak meg kell próbálnia átfogni több társadalmi tudatformát, a maguk kölcsönös feltételezettségében. Ebből a megfontolásból kiindulva azt tűztük ki célul, hogy néhány társadalmi tudatforma — a politikai tudat, erkölcsi tudat, a tudományos és vallásos elemek súlya az emberek világnézetében — az alkotóelemek összefüggésében válják a kutatás tárgyává.

A társadalmi tudat ilyen, egymást feltételező néhány formáját nyomon követve megpróbáltuk kialakítani a kutatott kérdés összetett képét. Vagyis amikor a társadalmi tudat egyik formáját vizsgáljuk, egyfelől a többi formához, másfelől a tevékenység, a foglalkozás, az iskolai képzettség stb. területeihez viszonyítjuk. Ily módon a kutatott szellemi jellegű tényezőket megkíséreljük beépíteni a vizsgált egyének, közösségek globális társadalmi viselkedésébe, igyekszünk kiemelni azt, hogy az egyik elem, például a politikum, miként befolyásolja a többi, illetve a többi miként befolyásolja a politikumot.

A társadalmi tudat konkrét elemzése szempontjából módszertanilag rendkívül jelentős helyesen értelmezni az egyéni és a társadalmi tudat közötti viszonyt. A társadalmi tudatot úgy határozzák meg, mint a társadalmi lét tükröződését bizonyos társadalmi osztályban, csoportban. Ebből az következik, hogy az egyének társadalmi tudatának vizsgálata annak kutatását jelenti, milyen mértékben emelkedtek fel az egyének saját osztályuk vagy társadalmi csoportjuk szintjére. Ennek során tulajdonképpen azt tisztázzuk, hogy az illető osztály vagy csoport életét jellemző értékek, művelődési modellek milyen mértékben épültek be a tudatba. A szociológiai ankét szolgáltatta adatok statisztikai feldolgozása lehetővé teszi azt, hogy megtaláljuk a középátlagost, illetve a körülötte — az „átlagember“ körüli — ingadozást.

A középátlagoshoz, az „átlagemberhez“ történő viszonyítás biztosítja a társadalmi tudatnak, e tudat fejlődésének konkrét jellemzését, de egymagában ez még nem elegendő. Éppen ezért annak érdekében, hogy az egyedek társadalmi tudatát a maga bonyolultságában mérlegelhesük, szükség van még valamire: a társadalmi tudatot az *optimális struktúrához* is viszonyítanunk kell.

A társadalmi tudat *optimális struktúrájának* fogalmával jelöljük a társadalmi tudat fő alkotóelemeinek viszonylag harmonikus fejlődését, azt az eszményi modellt vagy szerkezetet, amelyet a közeli vagy távolabbi perspektívában meg akarunk teremteni. Ezt a fogalmat kifejezetten nem használja szakirodalmunk, de rá gondolunk akkor, amikor az emberi személyiség sokoldalú fejlődéséről van szó. E fogalom tulajdonképpen kiolvasható pártdokumentumaink szelleméből is. Így Nicolae Ceaușescu elvtárs 1971 szeptemberében a tanév megkezdésekor elmondott beszédében rámutatott: „Új, magas fokú forradalmi öntudattal rendelkező ember nevelése alatt azt értjük: olyan embert nevelünk, aki birtokában van az emberi megismerés legjobb vívmányainak minden tevékenységi területen. Amikor szo-

cialista nevelésről beszélünk, távolról sem csupán idézetek vagy általános jelszavak elsajátítására, hanem a műszaki, szakmai, tudományos és politikai ismeretek összességének elsajátítására gondolunk. Csakis ez a szerves egység teremtheti meg a holnap társadalmának emberét, a kommunizmus építőjét." (Nicolae Ceaușescu: *Románia a sokoldalúan fejlett szocialista társadalom építése útján*. Buk., 1972. 483—484.)

A társadalmi tudat rendszerének különböző alkotóelemei egyenlőtlenül fejlődnek; ebből is kitűnik, mennyire szükséges figyelembe venni a társadalmi tudat optimális szerkezetének fogalmát. Így magyarázható az, hogy miért van gyakran mély szakadékok a tudományos-szakmai felkészültség és az egyik vagy másik egyén által elfogadott, hamis és túlhaladott filozófiai meggyőződések között.

A fent elemzett kérdések rendkívül fontosak a társadalmi tudat konkrét vizsgálataiban, de még ez is kevés. E vizsgálódásban — véleményünk szerint — a legnagyobb lehetőségeket az a szociológiai nézőpont biztosítja, amely a társadalmi tudat esetében figyelembe veszi annak funkcióját, motivációs szerepét a társadalmi csoportok vagy egyének tevékenységében.

Ebből a látószögből vizsgálva a tudatot, észrevesszük, hogy az két szinten szerveződik. A társadalmi tudatra irányuló kutatások azonban, sajnos, tudományunk szerint, nem fordítottak kellő figyelmet a tudat e felépítésmódjára.

Ahhoz, hogy szociológiai távlatból világítsuk meg a társadalmi tudat szerkezetét, figyelembe kell vennünk a társadalmi csoportok és egyedek változatos érdekeit és szükségleteit. Eppen ezért a társadalmi tudatnak szintek szerinti szerveződését vizsgálva a kiindulópont az emberi érdekeknek a marxista irodalomban jól ismert osztályozása lesz. Köztudomású, hogy az érdekek osztályozásának számos ismérve van. Elsősorban csoportosítani lehet őket az érdekek hordozói szempontjából. E tekintetben ezek az érdekek lehetnek egyéni, partikuláris és általánosak. Másodsorban az osztályozást el lehet végezni az érdekek hatókörének megfelelően. Ez esetben az érdekek anyagi vagy gazdasági, politikai és szellemi érdekekre oszlanak. Léteznek az érdekek osztályozásának más kritériumai is, de jelen tanulmányunk számára ennyi elegendő.

A társadalmi tudat — nézetünk szerint — annak megfelelően szerveződik két szintben, hogy az anyagi vagy a szellemi érdekek és szükségletek kielégítéséhez kötődik. A marxista felfogás számára elemi igazság: az anyagi érdekek és szükségletek kielégítése alapján születnek a szellemi szükségletek és érdekek, illetve az azok kielégítésére irányuló törekvés.

A társadalmi tudat első szintjét taglalva könnyen meglátjuk annak pragmatikus funkcióját. Itt az eszmék, általában a társadalmi tudat szükségképpeni láncszem a gyakorlati tevékenység felé, a társadalmi tudat ezen a síkon alá van rendelve a gyakorlatnak, ezt szolgálja. Az eszmének, a társadalmi tudatnak nem önmagában van értéke, csak eszköz, szükségszerűen kapcsol az anyagi szükségletek kielégítése számára. E szintnek a jelentőségét nem lehet kétségbe vonni. Ismeretes: hazánkban jelenleg olyan irányú erőfeszítéseket tesznek, hogy egyre szorosabban összekapcsolják a szellemi értékeket a gyakorlati tevékenységgel, az anyagi szükségletek kielégítésével.

A tudat a gyakorlati tevékenység szférájában, az anyagi javak termelésében eredményesen hat, ennek ellenére szellemi síkon számos negatívum jelentkezhet akkor, ha a tudat megreked ezen a fokon. Amikor a tudat nem lépi túl az anyagi érdekek kielégítésének körét, akkor az eszközt kezdő átalakítani céllá, vagyis az anyagi szükségletek és érdekek kielégítését az emberi élet egyedüli és végső céljainak tekinti. Márpedig a pártunk felfogásából oly világosan kiolvasható eszményünk nem korlátozódik az anyagi javak megszerzésére; nagy fontosságot tulajdonít a magas rendű politikai, erkölcsi és filozófiai értékekkel rendelkező ember kialakításának, az emberi személyiség igazi felvirágoztatásának.

A társadalmi tudat első szintjén ugyanakkor könnyen föltárható egy másik vonás: az eklektikusság. Így például egyesek fenntartás nélkül elfogadják a tudomány műszaki eredményeit, de a filozófiai jellegűeket már nem; látják a tudományok hasznát, de hasznosságot tulajdonítanak a vallásnak is. Meg lehet tehát állapítani, hogy a tudat e szintje eléggé tisztán elhatárolódik a másodiktól: az első fokon a személyi érdekek uralkodnak az általános érdekekkel szemben, a szellemi értékeket alárendelik az anyagiaknak.

A társadalmi tudat második, magasabb szintje — mint már jeleztük — szellemi érdekek kielégítéséhez kapcsolódik, következőképpen a tudat itt már túllépi az anyagi élet körét, hozzá képest viszonylagos függetlenségre tesz szert.

A társadalmi tudatnak pragmatikus funkciója van, szolgálja ugyan a gyakorlati szükségleteket, az emberi élet követelményeit, de szerepe ebben nem merül ki, következőképpen önálló értéke is kell hogy legyen.

A társadalmi tudat második szintjére vonatkozóan mindenekelőtt figyelembe kell vennünk azt, hogy nincs tiszta tudat, amely semmiképpen ne kapcsolódnék az anyagi érdekekhez és szükségletekhez. Ezek az érdekek elfojtott formában itt is jelen vannak. Eppen ezért nézetünk szerint a tudat második fokának meghatározó vonása az, hogy az anyagi értékeket a szellemi értékeknek rendeli alá, az eszméknek, általában a társadalmi tudatnak viszonylag önálló értelme, értéke van.

A tudat túlhaladja az anyagi élet körét, felemelkedik arra a szintre, amelyen megérti, hogy az anyagi élet — annak ellenére, hogy alapvető jellegű — nem meríti ki az emberi lét gazdagságát; az anyagi jólét nem öncél, hanem egyszerűen eszköz arra, hogy az ember a maga teljességében kibontakoztathassa személyiségét.

Ezen a második szinten a tudományt nemcsak műszaki eredményeiért, az élet kényelmesebbé tételéért értékelik, hanem filozófiai konzekvenciáiért is, azért, mert látásmódot, világnézetet nyújt az embernek.

Nyilvánvaló, hogy a társadalmi tudat e szintjén nemcsak az életmódnak, hanem a gondolkodásmódnak a megváltoztatásáról is szó van. Így ebben az esetben a szellemi alkotás, a társadalmi tudat nemcsak az anyagi életet érinti (a maga pragmatikus, gazdasági funkciója révén), hanem a szellemi világot is, azzal, hogy hozzájárul a politikai és erkölcsi, művészi és filozófiai eszmények kialakításához. Következésképpen a társadalmi tudat fő funkciója ezen a második sávon az egyéni tudatot alakító, modelláló, átalakító funkcióként jelentkezik.

A társadalmi tudat e fokát egy másik megkülönböztető jegy is jellemzi: a rendszeresség. Mivel itt az eszméknek értelmük és viszonylag önálló értékük van, bizonyos módon szerveződnek és összhangba kerülnek, tehát túlhaladják az első fok eklektikus jellegét.

Az elmondottakból kiderül a társadalmi tudat második fokának néhány meghatározó jellemzője. Ezek szerintünk a következők: az eszmék, a társadalmi tudat viszonylag önálló értéke; az anyagi értékeknek a szellemi értékek alá rendelése, vagyis annak megértése, hogy a dolgok, az anyagi javak nem célok, hanem eszközök; a társadalmi tudat rendszeressége.

Amikor a szocialista társadalmi tudatot elemezzük, akkor a fentiekhez hozzátelhetünk még egy meghatározó jegyet: a világra vonatkozó tudományos materialista felfogás követelményét. Mint látható, ezt a követelményt nem fogalmaztuk meg a társadalmi tudat első fokára vonatkozóan, mivel ezen a pászmán még lehetségesnek tartjuk a valóságos tudományos elemeknek az illuzórikus, hamis, valóságos elemekkel történő eklektikus összeegyeztetését.

A társadalmi tudat két fokának eddigi elemzéséből könnyen kiolvasható, hogy ez a megkülönböztetés sokban fedi a tudatnak episztemológiailag rendszertelen és rendszerezett, elméleti szintre való osztását, de a két felosztási szempont mégsem azonos, mivel létezhet olyan rendszerezett tudat, amely nem lépi át az anyagi lét, az anyagi szükségletek és érdekek kielégítésének határait. Más szóval lehet a társadalmi tudat rendszerezett, s mégis megrekedhet pragmatikus, gazdasági funkciójának fokán.

Eppen ezért érzésünk szerint a társadalmi tudatnak az általa betöltött funkció szerint történő felosztása (pragmatikus: az anyagi világ átalakítására irányuló; alakító: az egyéni tudatok átfomlálását célozza) mélyebb, ebből fakad a közös, rendszertelen és rendszeres, elméleti szintre történő felosztás is. Mint jeleztük, a rendszeres vagy nem rendszeres jelleg csak egyik jegye az első, illetve a második szintnek.

Ezen túlmenően azt is megállapíthatjuk, hogy a rendszerezett vagy nem rendszerezett jelleget a konkrét szociológiai kutatási eszközökkel nem lehet lemérni, ezt csak közvetve, a társadalmi funkciók kutatásán át érzékelhetjük.

Amikor elhatároljuk egymástól a társadalmi tudat két sávját, egy pillanatra sem feledkezhetünk meg arról, hogy közöttük nincsenek átléphetetlen határok, még csak jól meghatározott határ sem létezik, ennek ellenére az elhatároltság mégis jelen van, s hibát követnének el akkor, ha a társadalmi tudat összetett jelenségének taglalásakor ezt nem vennők figyelembe.

E tanulmányban kifejezett álláspontot természetesen a terepen folytatott konkrét vizsgálódásnak kell igazolnia vagy elvetnie. A terepen gyűjtött adatok mindenestre jelentős változásokat eredményezhetnek, s ez lehetővé teszi, hogy e tanulmányban megfogalmazott módszertani tételeket pontosabbá tegyük.

B. S. fordítása

A forradalom korszerű elmélete

A szocializmusba való átmenet törvényszerűségeinek és különböző módozatainak kérdése a jelenkor alapvető problémái közé tartozik. Olyan kérdése ez a mai tudományos szocializmusnak, mely egy ideje a nemzetközi szinten tovagyűrűző főbb elméleti viták középpontjába került. (Elsősorban a fejlett kapitalista országok kommunista pártjainak elméleti tevékenységére gondolok.) Ez a vita, véleményem szerint, nem zárult le, jobbára még csak az első megközelítésről beszélhetünk. Mindenesetre új helyzet állt elő: a kommunista világmozgalmon belül is mindinkább elismerik, hogy többféle út vezethet a szocializmushoz. Az eltérő stratégiák létjogosultsága ma már vitathatatlan, nem minősül eretnekségnek sem a jugoszláv út, sem az olaszok „történeti kompromisszuma“, vagy a franciák „sajátos nemzeti szempontokat figyelembe vevő szocializmusa“, sem az „eurokommunizmus“. E stratégiák ugyanis minden egyes kommunista párt szabad választásán alapulnak, ahol az alternatívákat nemcsak az általános törvények, hanem a sajátos történelmi tapasztalatok, aspirációk belső mozgása jelöli ki. „A tapasztalat azt bizonyítja — mondta Nicolae Ceaușescu elvtárs az RKP megalakulásának 45. évfordulója alkalmából, 1966. május 7-én —, hogy a munkáosztyály és pártja csak úgy képes biztosítani a proletárforradalom sikerét, ha az illető ország feltételeinek és sajátosságainak megfelelő stratégiai és taktikai vonalat dolgoz ki.“ „Mi abból a tényből indulunk ki — állapította meg a párt főtitkára az RKP X. kongresszusának központi bizottsági jelentésében —, hogy a kommunista és munkáspártok különböző történelmi, társadalmi és nemzeti feltételek közt tevékenykednek, hogy a termelőerők és társadalmi viszonyok eltérő fejlettségi foka már önmagában is odavezet, hogy a jelenkori fejlődés egyes problémáinak tárgyalása, valamint a közvetlen harc egyes feladatai országról országra különbözőzenek. Ezt a realitást megérteni annyit jelent, mint abszolút természetesnek tartani, hogy a kommunista és munkáspártok a marxizmus—leninizmus általános igazságait követve önállóan dolgozzák ki politikai vonalukat, stratégiájukat és taktikájukat. Csak ha ezeket az elveket mint oszthatatlan egységes egészet valósítjuk meg, akkor jöhet létre a kommunista és munkásmozgalom új, tartós egysége, mely összehasonlíthatatlanul magasabb rendű a régiénél.“

Az új utak keresése már csak azért sem jelentheti a szocialista forradalom általános törvényszerűségeinek tagadását, mert bár elutasítja a kívülről jövő ösztönzések egykori gyakorlatát, következetesen osztályalapokról elemzi a társadalmi folyamatokat. Az átmenet új módozatainak kikísérletezése mindössze nagyobb rugalmasságot tanúsít a hatalomért folytatott harc változatos (akár parlamentáris) eszközeinek megválasztásában.

Akár a proletariátus diktatúrájának kérdését, akár a marxizmus—leninizmus mai ismérveinek és e tartalmak általánosíthatóságának kérdését kívánjuk megválaszolni, a mai tőkés társadalom vizsgálatából kell kiindulnunk (változásaiából és ellentmondásaiból), ugyanakkor azt is tudnunk kell (meg kell határoznunk), hol a szocializmus helye (és mi legyen a funkciója) a mai világban (ellentmondásaival és gyengeségeivel együtt). Egyvalamit nem lehet: elvonatkoztatni a konkrét valóságtól.

Nem elég megállapítani, hogy kiéleződött a kapitalizmus általános válsága; éppilyen joggal beszélhetünk az ipari társadalom válságáról is. Valahogy külön kell választanunk egymástól a kétféle válságot. A kapitalizmus felszámolása nem vezet szükségszerűen az ipari társadalom megszűnéséhez. Az persze nyilvánvaló, hogy nem egyszerűen az ipari forradalom kitaposott ösvényein haladunk tovább. Mégsem érthetjük meg a tudományos—műszaki forradalmat az ipari forradalom kialakulásának és szerkezetének mélyebb ismerete nélkül. A tudományos—műszaki forradalom bizonyos értelemben csak az ipari forradalom közvetlen folytatása, egyfajta iparontúli forradalom (egyesek posztindusztriálisnak nevezik). A multinacionális jelenségek megléte — hogy úgy mondjam — multinacionális gondolkodásra kényszerít, a globálisnak nevezett problémák megoldása is csak globális lehet.

Hogyan jelentkeznek az átmenet problémái a fent jelzett körülmények között? Hogyan lehet túllépni a válságon? Olyan problémák ezek, melyek megoldása egyetlen nép számára sem lehet közömbös, s kihat az egész emberiség jövőjére.

Ne feledjük, hogy az 1929—1933-as válságból a faszizmus volt a „kiút”. Ezzel a veszéllyel ma is számolni lehet. A jobboldali „megoldás” veszélyét a szociáldemokrácia sem zárja ki teljes mértékben. Ilyen összefüggésben vált időszerűvé, hogy kritikailag feldolgozzuk a nyugati fejlett kapitalista országok szocialista és szociáldemokrata pártjainak a társadalmi haladásra, az átmenet lehetséges módozataira, a szocializmusra és a demokráciára vonatkozó nézeteit. (Vö. Willy Brandt—Bruno Kreisky—Olof Palme: *Briefe und Gespräche*, 1975.) De nem felelkezhetünk meg a harmadik világról sem, hiszen nemcsak a fejlett kapitalista országok szocializmusba való átmenetéről van szó, hanem a szocializmusba való átmenetről — általában.

Ismernünk kellene az egyik történelmi korszakról a másikra való átmenet általános törvényszerűségeit. Hogyan jött létre az antik demokrácia (Róma); az ipari forradalom és a tőkés iparosítás korszaka (Nagy-Britannia); a szocialista forradalmak és a tudományos-műszaki forradalom korszaka (a szocialista országok)? Nem nehéz az események mögött a fontosabb történelmi mutációkat felismerni, az életformaváltás mögött azokat az új életmódokat, amelyek később egyetemessé növekedtek. Ehhez a különböző történelmi korszakok rendszerszemléletű elemzésére van szükség. Az adott történelmi korszakra mindig a fejlettebb társadalmi rend nyomja rá bélyegét azzal, hogy saját gyakorlatát, törvényeit és szokásait „erőszakolja” rá a világra.

Stratégiák és módszerek

A forradalmi stratégiák fegyvertárában jelenleg az átmenet két lehetséges módozatát tartják számon: az egyik az erőszak, a fegyveres harc, a polgárháború útja, a másik a békés, demokratikus út.

Ez utóbbi, békés stratégiával kapcsolatban több kérdés is felmerül. Volt-e a múltban olyan lehetőség, amikor e békés stratégiához lehetett volna folyamodni? Vajon az erőszak, a fegyveres harc stratégiája egyszer s mindenkorra kizsorszult a választható lehetőségek közül (mind a fejlett, mind a fejlődő országokban)? Vajon a békésút-stratégia (a pluralizmus, a hatalom váltakozása) a fejlett tőkés országok egyetlen lehetséges útja az átmenethez?

Véleményem szerint egyik utat sem lehet abszolutizálni. A békés út nem jelenti azt, hogy *ab ovo* le kell mondani minden erőszakos megoldásról, hiszen ez a stratégia nemcsak a szocializmus és a demokrácia hadállásaitól függ, hanem az erőviszonyoktól általában. Az események menetére sokszor az ellenfél akciói vannak döntő hatással. Ha a demokratikus utat egy reakciós kisebbség államszínvonalra kiterjeszti, a békés út hívei is folyamodhatnak erőszakhoz. (Vö. Santiago Carrillo 1976. júniusi berlini nyilatkozata.)

Az erőszak kérdésének a forradalmi gondolkodók (Marx, Engels) mindig nagy fontosságot tulajdonítottak. Az erőszak, a terror azonban nem *sine qua non* feltétele a szocializmusnak — ezt már a múlt század nyolcvanas éveiben Konstantin Dobrogeanu-Gherea is hangsúlyozta (*Opere complete*, I. București, 1976. 380—381.). Az, hogy az erőszak a történelem folyamán eddig mindig döntő szerepet játszott a forradalmi átalakulásban, semmi esetre sem zárja ki az erőszakmentes, békés átmenet lehetőségét, súlyos hiba volna tehát abból kiindulni, hogy nincs szocialista forradalom fegyveres felkelés vagy polgárháború nélkül.

Tudomásul kell venni, hogy a tudományos-műszaki forradalom gyökeresen átalakította nemcsak a modern termelést, hanem a fejlett tőkés országok társadalmi struktúráját is. A munkás-paraszt szövetség régi formulája ezekben az országokban már nem tükrözi a forradalmi erők valóságát. A modern termelés szerkezete, a munkában való elidegenedés az értelmiség és a középosztály nagy tömegeit állította a munkásosztály oldalára, s ez utóbbi maga is alapvető változásokon ment át. Mindez nemcsak lehetségessé, de történelmileg szükségszerűvé teszi valamennyi szocialista tendenciájú erő széles egységfrontját. Nem tekinthetünk el attól a tényről sem, hogy a szocialista világfolyamat új szakaszához érkezünk, amikor is a nemzetközi erőviszonyok változásával párhuzamosan a fejlett tőkés országok forradalmi átalakulásának reális lehetőségeivel számolhatunk. Persze, ez az átalakulás, mint Lenin is többször kiemelte, más történelmi feltételek közt, más eszközökkel, más úton megy végbe, s a különböző országok sajátos körülményeihez igazodva a legváltozatosabb formát öltheti.

Talán megkövültathatjuk azt a feltevést, hogy Nyugat-Európa tőkés országaiban egyidejűleg válik majd időszerűvé a szocializmusba való átmenet problémája. E feltevés annál valószínűbb, minél nagyobb súllyal jelentkeznek a nemzetközi folyamatok az egyes országok életében, minél fontosabb szerep hárul a

transznacionális szervekre és vállalkozásokra. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy megszűnne a forradalmi átmenet formáinak változatossága. Éppen ellenkezőleg, egyik nem zárja ki a másikat. Az egyidejűség nem azonos az uniformizálódással. Persze, a formák mind nagyobb változatossága sem módosít a társadalmi-történelmi lényegen.

Az olasz, francia vagy spanyol kommunista pártok például egymástól eltérő formában képzelik el a szocializmusba való demokratikus átmenet útját. Azt viszont ma még lehetetlen előre látni, hogy ebben vagy abban az országban milyen konkrét formában megy majd végbe a forradalmi átalakulás. A békés átmenet szempontjából nem tekinthetünk el a hívők, sőt az egyház állásfoglalásától sem, hiszen ezek az erők nem egy országban fontos vagy egyenesen történelmi jelentőségű szövetségei lehetnek a forradalomnak.

A forradalmi átmenet egyik útja sem zárja ki a másikat. E lehetséges utak világszinten komplementárisaknak tekinthetők: nem egymás ellentétei, hanem kölcsönösen kiegészítik egymást. Ez azt jelenti, hogy egyik út sem állíthatja magát egyoldalúan szembe a másikkal, nem tagadhatja a másik út önálló stratégiájához, bármely kérdés sajátos szempontú megközelítéséhez való jogát, nem vonhatja kétségbe értékéknél felmutatott eredményeit. Ezt a komplementaritást, mely a mikrofizikából, közelebbről a kvantummechanikából származó elv, a megismerés legkülönbözőbb szféráira kiterjeszhető általános módszertani elvként lehet felfogni. Ilyen értelemben talán jogosan állíthatjuk, hogy a komplementaritás elve az objektív valóság folyamatait, így a történeti folyamatok objektív leírására is alkalmas. (Megjegyzendő, hogy a dialektikus gondolkodás az ellentmondások, az ellentétes tételek és álláspontok feloldásának más lehetőségeivel is él, mint a komplementaritás elve. Az ellentétek gyakran kizárják egymást, vagy pedig magasabb szintézist hoznak létre. Az az elmélet, mely más előfeltevésekből indul ki és más tényekre alapoz, éppúgy lehet *alternatív*, mint *komplementáris* (koegzisztens) elmélet, mivel mindkét elmélet másféle körülmények (*más helyzet*) és másféle tapasztalati tények magyarázatát adja, mert ha ezek a tapasztalati tények ugyanannak a jelenségeggyüttesnek vagy történelmi folyamatnak a részei is, *más* oldalról tükrözik ezt a folyamatot.

Minden stratégia, így a békés út stratégiája is, szorosan összefügg a társadalom jövőbeli fejlődésével, tehát bizonyos értelemben előrevetíti a jövőt. E stratégia értékét csak e previzionális jelleg beszámításával tudjuk felmérni, ami azt jelenti, hogy nem tekinthetünk el egy másik fontos elvtől — a bizonytalansági elvtől (határozatlansági relációtól). Marx erről mint a történelmi tendenciák felfedezésének fontosságáról beszél. A marxi gondolat értelmében a marxizmus tulajdonképpen nem más, mint a történelmi tendenciákról szóló tanítás. Marx szerint a törvények csak tendenciaként érvényesülnek, s e tendenciák hatása nem nyilvánul meg, csak bizonyos körülmények között és csak hosszabb távon. Amit a jövőre vonatkoztatva, e previzionális elvek alapján viszonylag pontosan előre láthatunk, az a történeti fejlődés általános tendenciája, de nem tudjuk ugyanilyen pontosan megjósolni olyan konkrét történeti események helyét és idejét, mint például a szocializmusra való átmenet a fejlett kapitalista országokban. A társadalmi mozgástörvények statisztikai jellegéről van szó. Az objektív társadalmi meghatározottságok csak bizonyos valószínűséggel érvényesülnek, mivel az emberi tevékenység determinizmusa csak bizonyos statisztikai együttesek (társadalmi csoportok) szintjén valósul meg, és nem a különálló egyének szintjén.

Ennek a stratégiának az esélyeit döntő módon az fogja meghatározni, milyen mértékben válik az új társadalmi osztály, a munkásosztály (amelyik nem azonos a régi értelemben vett proletariátussal) az egész társadalom tényleges vezető erejévé, morális és politikai szempontból egyaránt. (A francia polgárság mint új társadalmi osztály már az 1789-es nagy francia forradalom előtt vezető erejévé vált a francia társadalomnak.)

Ez azt jelenti, hogy a klasszikus determinizmussal szakítva a történeti folyamatokat nem tekintjük többé mechanikusan előre meghatározottaknak. Heisenbergre hivatkozva mondja Carl Friedrich von Weizsäcker, hogy a meghatározottságok nem érvényesülhetnek szimultán módon mint lehetőségek, ezért a jelen leírásába nekünk kell becsempészünk a lehetséges fogalmát, miáltal e fogalmat a jövő leírásából sem küszöbölhetjük ki. (Vö. *Universitas*, 1976. 7.) Ha egy utólagos esemény valószínűségét gyakran le tudjuk vezetni az előző eseményekből, ennek fordítottja annál ritkábban fordul elő, nem lehet (vagy csak kivételesen lehet) utólag megtörtént eseményekből valószínűségi alapon az előző eseményekre következtetni.

Van egy határeset, amelyben már a valószínűség fogalma is érvényét veszti, a valószínű egyszerűen ki- és beszámíthatatlanná válik. Ez a határeset a termo-

nukleáris rakétaháború lehetősége, mely — sajnos — még egy ideig reális lehetőség.

A jövő forгатókönyveinek megírása szempontjából nem közömbös az a kérdés sem, hogy megfordíthatók-e a társadalmi folyamatok. Az irreverzibilitás tételéből kiindulni annyit jelent, mint a marxista filozófiát determinizmusellenes teológiává, vagyis finalista dogmává „párolni“. Persze, a természeti folyamatokhoz hasonlóan a társadalmi folyamatok is lehetnek irreverzibilisek, de ez törvényszerűen a rendszer pusztulásához vezet. A természettudományok területén azonban felmerült újabb annak lehetősége is, hogy az irreverzibilitás keretei között ugyan, de mégis egyensúlyi rendszereket hozzanak létre. A társadalomtudományoknak is valami hasonlóval kellene próbálkozniuk. A szocializmusba való átmenet olyan magas társadalmi szervezethez, jellegében entrópiaellenes rendszer létrejöttét feltételezi, ahol a természet és társadalom antientropikus átalakításának módszereit és eszközeit az ember tudományos-műszaki tevékenységével állítja elő. Ilyen értelemben mondhatjuk, hogy a dolgok konkrét alakulása végső soron mégis az embertől függ, vagyis attól, hogy az ember milyen fokon tudja ellenőrizni és befolyásolni a természeti és társadalmi folyamatokat. A reverzibilitás és irreverzibilitás egyaránt lehetséges változatok. A fenségest a nevetségestől csak egy lépés választja el, de ezt a lépést visszafelé is meg lehet tenni. Csak annyi kell hozzá, hogy a mítoszok helyett a rációt, a bizonyosság helyett a kételkedést („de omnibus dubitandum“), az abszolutizálás helyett a differenciált megközelítést részesítsük előnyben, az ellentézés helyett az organikus egységet.

Történeti korrelációk

Bernstein, Kautsky és Bebel híres vitája óta mindig újra és újra felmerül a reformizmus és forradalom kölcsönviszonyának nagy kérdése. Ebben a századfordulót követő vitában a reformizmust a demokratikus úttal próbálták azonosítani, a forradalmi utat pedig a demokratikus eszközökről lemondó, nem demokratikus megoldásként próbálták beállítani. A demokratikus forradalom Kautsky-féle álláspontja és a ma demokratikusnak nevezett átmenet között sem egyenlőségjelet tenni nem lehet, sem összetéveszteni a kettőt nem szabad. A szociáldemokraták közt ma sem alakult ki egységes vélemény arról, hogy mi a reform és mi a reformizmus. Egyesek szerint a reform útja az adott társadalmi rendszer (a kapitalizmus) teljes felszámolásának követelményét is magában foglalja, mások csak a rendszer tökéletesítésének igényét kötik ehhez az úthoz, a harmadik csoport szerint, mely nyilvánvalóan az előbbi kettő közti kompromisszumra törekszik, már maga az a tény, hogy a reformok tendenciaszerűen a szabadság szféráját növelik, egymagában is a rendszer változásához vezet.

A nézeteket leginkább megosztó kérdés mégis az, hogy milyen módok, útjai, lehetőségei vannak egy demokratikus szocializmusba vagy társadalmi demokráciába való átmenetnek. A szociáldemokráciát ma már nem szabad egyoldalúan csak a jobboldala alapján megítélni. A szocialisták közt is van olyan álláspont, mely végső megoldásként az erőszak alkalmazásától sem zárkózik el. Ez az álláspont persze nem jellemző a mai szociáldemokráciára általában. Mégis át kell értékelnünk a szocialistákra vonatkozó eddigi nézeteinket, ami nem egy esetben már meg is történt. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy az értékelésben feltétlenül át kell esnünk a ló túlsó oldalára.

„Ebben az irányban elsődleges fontosságú — hangsúlyozta a párt főtítkára az RKP XI. kongresszusán előterjesztett központi bizottsági jelentésében — a kommunisták és szocialisták együttműködése és egysége. E cél eléréséért abból kell kiindulni, ami egyesíti őket, a pozitív tapasztalatból, és mindkét részlől fel kell lépni az összes nehézségek áthidalásáért, hogy igazi történelmi megbékélés szülessen a kommunista és szocialista pártok között, hogy erősödjék együttműködésük.“

A szociáldemokraták között még mindig igen éles viták folynak arról, hogy milyen kölcsönös összefüggés van a piac- és tervgazdálkodás, a piacgazdálkodás és a demokrácia között. Vita tárgya a törvényhozó és végrehajtó hatalom szétválasztásának kérdése is, ahol a szétválasztás tulajdonképpen az egyiknek a másikkal való kiegyensúlyozását szolgálja, a hatalom demokratikus ellenőrzésének kérdése (melyet egyesek a szabadság „elrákosodásaként“ emlegetnek), a különböző tulajdonformák együttélésének problémája stb. Az eddigi tapasztalatok arra utalnak, hogy a magántulajdon egyszerű felszámolása nem vezet automatikusan az emberi szabadság-szféra növekedéséhez.

Ez elvezet a célkitűzések és az adott megoldások, cél és eszköz korrelációjának kérdéséhez. A hangsúly itt azon van, *ahogyan* megvalósítjuk a kitűzött célokat. Semmiképpen sem vallhatjuk a magunkénak „a cél szentesíti az eszközt” ismert jelszavát. Elég történeti tapasztalattal rendelkezünk már ahhoz, hogy megállapíthassuk: a cél sohasem szentesítheti az eszközt, csak az eszköz a célt. „A cél úgy rejtőzik el az eszközben, mint virág a magban” — mondta Gandhi. Vannak eszközök, melyek ahelyett, hogy igazolnák a célt, veszélyeztetik annak megvalósítását, még akkor is, amikor állítólag a cél megvalósítását szolgálják. A megismerés folyamatában az eszközökre kell összpontosítani, mivel az eszközök végső soron a kitűzött cél (vagy célok) elérésére jelentenek biztosítékot egy olyan világban, mely távolról sem tökéletes, jóllehet a forradalmi erők e cél felé törekednek. De menet közben a célt magát is állandóan módosítani kell a mindennapi és történelmi tapasztalat függvényében, ha nem akarjuk, hogy a felhasznált eszközök önkényesen választott céloknak legyenek alárendelve. A nagy emberi értékek, köztük az igazság is, nem a cél, hanem az eszköz tartozékai. Minden öncélúvá meredő dogma szükségszerűen önkényhez vezet, melynek különböző, sokszor igen súlyos eseteivel számolhatunk. Az eszközt mindig a célhoz kell alkalmaznunk. Márpedig a szocializmus a célok vonatkozásában úgy határozható meg, mint a demokrácia kiteljesítésének, vagyis teljes megvalósításának gyakorlata. A szocializmus nem egyéb, mint a társadalmi-politikai élet minden szférájára kiterjesztett demokrácia, mivel a demokrácia ez esetben egyszerre cél és eszköz. A nagy demokratikus hagyományokkal rendelkező és gazdaságilag fejlett tőkés országokban a demokrácia a szocializmusba való átmenet eszköze és egyben megvalósítási formája is. Marx elgondolása szerint a jövő társadalmá olyan történeti folyamatok eredményeként valósul meg, melyek nemcsak bennünket, de körülményeinket is megváltoztatják.

Az új történeti feltételek közt nyilvánvalóvá vált, hogy a különböző országokban végbemenő forradalmi folyamatok belső és külső tényezői újfajta korrelációba léptek egymással, megnőtt a külső tényezők jelentősége. A nemzetközi erőviszonyok bonyolult alakulása újabb ismeretleneket visz be a stratégia amúgy is nehezen megoldható egyenletébe. A kommunista pártoknak forradalmi stratégiájuk kidolgozásában fokozott tekintettel kell lenniük e külső tényezőkre, arra, hogy milyen kihatásaik vannak ezeknek a tényezőknek a szocializmusba való forradalmi átmenet folyamatára.

A nyugati országokban a békés út lehetősége szorosan kapcsolódik az ún. bizalmi kérdéshez. A kommunista pártok stratégiai hitelének kérdéséről van szó, arról, hogy ezek a pártok mekkora tömegek támogatását élvezik. Egyesek azzal érvelnek, hogy a kommunisták csak a homlokzatra írják ki a demokrácia, a pluralizmus vagy a váltakozó hatalom elvét, de ahogy hatalomra jutnának, újra a régi monolitikus módszerekhez folyamodnának. E kérdés létjogosultságát nem lehet elvitatni, ez ma mégis másképp tevődik fel, mint azelőtt. Megváltozott az objektív és szubjektív tényezők aránya. Egyre nő azoknak a száma, akik a kommunista pártok stratégiáját nem tekintik egyszerű taktikai húzásnak, bár bizonyos fenntartásokkal még mindig számolni kell. A részleges választási kudarccok mindig azzal függnek össze, hogy a kommunistáknak nem sikerült még teljes mértékben megnyerniük a tömegek bizalmát.

A bizalom kérdése nem olyan egyszerű dolog. A bizalom egy olyan sinusgörbéhez hasonló folyamat, mely történetileg igen hosszúra nyúlhat. A bizalom történeti késlekedésében nem kis szerepe volt annak a dogmatikus időszaknak, amely a kommunista világmozgalom gondolkodására és gyakorlatára egyaránt ráütötte bélyegét.

A közelmúlt történeti eseményei

Akadhatnak olyanok, akik furcsának találják majd, hogy ebben az összefüggésben az 1936—1939-es évek Spanyolországából indulok ki — a spanyol polgárháborúnak szerintük nem sok köze van az átmenet problémáihoz. Akik így vélekednek, valószínűleg nem tudják, hogy Spanyolországban akkor nemcsak polgárháború volt, hanem forradalom is, melynek tanulságai még ma is érvényesek. Ott valósult meg a történelemben először egy olyan demokratikus politikai rendszer, egy olyan köztársasági államforma, melyben csirájukban fellelhetők mindazok az elemek (tételek és megoldások), amelyek bizonyos értelemben a népi demokráciák mai gyakorlatát vetítik előre. A köztársasági Spanyolországban nagy horderejű társadalmi szerkezetváltozásra került sor, a különböző társadalmi erők (baloldali, haladó, demokratikus, katolikus pártok) együttműködésének olyan első

történelmi tapasztalata volt ez, ahol a demokratikus harcban új perspektívái nyíltak a szocializmusnak. Nem szabadna megfosztanunk magunkat e történelmi tapasztalatoktól, bár nem lehet letagadni, hogy történtek hibák, melyek aztán nemcsak bizonyos torzulásokhoz, hanem végső soron kudarchoz vezettek. Nem lehet mindent a külső tényezőkre visszavezetni, bár véleményem szerint Spanyolországban e tényezők igen nagy szerepet játszottak a köztársaság vereségében.

Ami az 1956. októberi magyarországi tragikus eseményeket illeti, ennek két eltérő értelmezése létezik, s mindkettő abszolút érvényre tart számot. Az egyik értelmezés szerint a demokrácia visszaállításának kísérletéről volt szó, egy pluralista-demokratikus rendszer vissza- vagy felállításának lehetőségéről. A másik értelmezés ma is abból indul ki, hogy Magyarországon 1956-ban egyértelmű és tipikus ellenforradalommal kellett számolni.

A 20. évforduló alkalmával megújuló viták tanulságait levonva nyilvánvalónak látszik, hogy a problémát csak részlegesen, egyik oldaláról megközelíteni, s nem a maga egészében látni azt jelentené, hogy a kérdésben ma sem látunk tisztán, és képtelenek vagyunk realista módon, tudományosan közeledni a problémához.

[...]

A chilei események (1970—1973) a forradalom legitimitásának ma is égető kérdését tüzték napirendre a demokrácia feltételei között. 1973 szeptemberének legfőbb tanulsága, hogy a forradalom egyik legnagyobb kockázata a polgári demokrácia legitimitásához ragaszkodni. Ez nemcsak megbénítja, de teljesen kiszolgáltatja a forradalom erőit mindazoknak a törvénytelen kísérleteknek, amelyek révén a reakciós ellenzék a demokráciát próbálja szubverzív módon aláaknázni. Nem szabad megfeledkezünk arról, hogy a burzsoázianak csak addig felel meg a többpártrendszer, ameddig ez nem veszélyezteti a töke osztályhatalmát. A demokratikus pluralizmus megvalósíthatósága még távolról sem lezárt kérdés, további vizsgálatokra és a társadalmi-politikai gyakorlattal való szembesítésre van szükség. A chilei tapasztalatok is mutatják, hogy a pluralista rendszernek nemcsak előfeltétele, hanem fontos követelménye is, hogy lerakják a demokratizálódás társadalmi alapjait, és az elért vívmányok védelmére — akár katonai védelmére is — meghozzák a kellő intézkedéseket.

Azt hiszem, hogy az egy- vagy többpártrendszer kérdése, maga a pluralizmus fogalma sem fogható fel mereven — ez ugyanis nem állítható be elvi kérdésként. Nem ez teszi a szocializmus lényegét. Természetesen a szocializmus többpártrendszerben is megvalósulhat, feltéve, ha a politikai erők egységbe tömörülve vallják magukénak a szocializmus eszményét. A pluralizmus fogalmát sem korlátozhatjuk egyszerűen a többpártrendszer létezésére. A pluralizmus ennél szélesebb, átfogóbb lehetőség. Pluralizmus és egyneműség nem egymást kizáró fogalmak, a pluralizmus nemcsak az antagonista osztálytársadalmak jellemzője. Ugyanarra a kérdésre vonatkozó, de eltérő felfogások és nézetek szembesítése nemcsak a tudomány területén bizonyult objektív szükségszerűségnek, hanem a szocialista társadalomban is, mivel nem volt, nincs és nem is lehetséges olyan társadalom, ahol mindenki abszolút egyformán gondolkozna.

A szocializmus felé vezető út problémája — akárcsak maga a szocialista fejlődés — szorosan összefügg a szabadság, a demokrácia kérdésével és a tömegek döntéshozatalban való részvételének problémájával. A szocializmus tehát nem hozható összhangba a demokratikus jogok hiányával, mint ahogy az az elképzelés sem felel meg az igazságnak, mely azt állítja, hogy a szocializmushoz csak egyetlen út vezet, és/vagy a szocializmusnak csak egyetlen formája lehetséges.

Az eddig elmondottakból egyértelműen következik, hogy tovább kell fejleszteni a forradalmi elméletet. Ennek szükségessége annál is inkább megmutatkozik, mivel az elméleti továbblépés ugyanolyan homlokegyenest ellentmondó nézetek ütközéspontján vált lehetségessé, melyek általában jellemzők korunk megismerési folyamataira.

Ilyen összefüggésben a *megszakítottóság* mozzanatát abszolutizálni legalább akkora kockázattal jár, mint metafizikus módon a *folytonosságot* hangsúlyozni. Bizonyos vonatkozásban talán mégis az utóbbi jelent nagyobb kockázatot. Mert durva leegyszerűsítés volna bármely jelenséget vagy folyamatot a már rég tudott általános törvényszerűségek egyszerű illusztrációjaként vagy mégoly „ragyogó” igazolásaként felfogni. Új elméleti általánosításokra, új elméletekre van szükség, melyek a természet és társadalom eddig még fel nem ismert törvényszerűségeit tárják fel az új történelmi realitásokkal szoros összhangban. Nemcsak az új tények kihívására kell válaszolnunk, hanem erre sarkall az elméleti továbblépés belső logikája is.

Korunk marxizmusát, a jelenkori marxista elméletet megalapozni — a problémák folytonos újragondolását jelenti. „Különös élességgel vetődik fel a társadalomtudományok lemaradásának problémája is [...] véleményem szerint ez nem is annyira a természet- és társadalomtudományok, mint inkább az elmélet és gyakorlat viszonylatában jelentkeznek.“ (Valter Roman felszólalása az RKP KB 1971. november 3—5-i plenárisának anyagából. Bukarest, 1971. 163—164.) A marxizmus ugyanis nemcsak a tőkés társadalom elemzését és kritikáját adja, hanem a szocialista társadalomét is. A mai marxizmus — korunk kritikai öntudata. Ehhez viszont nem elég „felmelegíteni“ a marxi gondolatot. A tudományos-műszaki forradalom minőségi ugrást jelent a társadalomtudományokban is. A társadalomtudományok „kvantumelmélete“ még nem született meg. De mint ahogy a kvantummechanika sem a klasszikus mechanika egyszerű meghoszabbításaként jött létre, a jelenkori marxizmust sem tekinthetjük a marxi elmélet egyenes vonalú folytatásának. A marxi elmélet Lenin értelmezésében sem valami befejezett dolog, amihez nem lehet hozzányúlni; ebben Marx csak az alapkövet rakta le annak a tudománynak, melyet a szocialistáknak kell majd továbbfejleszteniük minden vonatkozásban, ha nem akarják, hogy az élet meghaladja őket.

Persze, abbéli elméleti igyekezetünkben, hogy *ne* „az élet után kullogjunk“, hibákat is elkövethetünk. A kommunisták is tévedhetnek. De ha semmit sem csinálunk, ezzel ma sokkal nagyobb tévedések és még súlyosabb hibák elkövetésének útját egyengetjük. Akkor már inkább vállaljuk az új realitások tudomásulvételének kockázatát, azt, hogy olyan ellentmondások sodrába lépjünk, amelyek matematikai pontossággal meg nem jósolható változásokhoz vezetnek.

A. J. fordítása

A szocializmusba való átmenet módozatainak kérdésével foglalkozó ülészakon, a Ștefan Gheorghiu Akadémián 1976. december 15-én elhangzott hozzászólás rövidített szövege, mely az *Anale de istorie* (1977. 3.) *Vita* rovatában jelent meg.

Ferenczy Béni: Lenin

A hit és a tények

Az írói nagyság csak felerészben azonosítható az esztétikailag érvényesített tehetséggel; a másik felerészt azon mérhetjük, mire fordítja, „áldozza“ tehetségét, magyarul: mit és mennyit vállal a köz gondjaiból az egyén, rendkívüli adottságai ellenére elfogadja-e a múltszázadi-ósdin hangzó, időszerűségét mégis mindegyre bizonyító, jelszót, a „közteherviselés“-t. Bármennyire húzzák is az orrukat napjainkban a világosultabb elmék, a nagyra-tekintők, mifelénk, Közép-Kelet-Európában nem változott, nem változhatott az esztétikai törvény. A Petőfié, az Adyé. Ady versét — Ady aktualitását — magyarázván írja Illyés Gyula: „Messiás milliónyi lehet, sőt kívánatos, de még tisztesség és logika dolga is, hogy akár milliónál több legyen, mert mindenki Messiás itt, aki meg akarja váltani ezt a népet.“ A megváltásról, nemcsak egy nép, de az emberiség megváltásáról mondja el újra és újra a véleményét Illyés Gyula is, hetvenöt évével fiatalokat szegényítő szenvedéllyel. Ugy ismételve, újítva meg Petőfi-hitét, hogy vigyázó szemét kortársaira, a korra veti.

Verseik, drámák, esszék bizonyágtételei közben született meg egy összefoglaló kordokumentum, amely ugyan a szerény „emlékezés“ minősítést kapta, hatóköre, tanulságai azonban messze meghaladják az életrajz kereteit. *Beatrice apródjai* címen egy esztendeje követhetjük figyelemmel a *Kortársban* Illyés visszaemlékezésének fejezeteit (az első közlemény, 1976 novemberében, még a *Fejezet Beatricéről* címet kapta). Ki ez a Beatrice, mi köze lehet Dante halhatatlan kedveséhez a pusztafinak? „Egy Botticelli módra angyalian szép, nyílt tekintetű“ südő lány arca s a zsenge ifjú korból örözt mozgalmi emlékek együtt tolnak föl az emlékezetből, a Tanácsköztársaság leverése utáni hetekből-hónapokból, amikor a még nevesincs Vörös Segély megbízásából a budapesti diák a bajbajutottak hozzátartozóit járja. „Az a Beatrice ott a vasutasházban számomra nem égi teremtmény volt. Még emlékét idézgetve sem.“ S hogy valóban mennyire földiek, evilágiak a most fölidézett emlékek, azt a hozzájuk fűződő gondolattársításokban érzékeljük. Mint korábbi emlékezéseiben (a *Puszták népe* óta), ezúttal is jelentős teret szentel az író a családnak, a rokonság megjelenítésének, azzal a különbséggel, hogy itt Cecéről Budapestre, az Angyalföldre, a rohamosan iparosodó — s a faluról érkező fiatal gyaristákat és értelmiségieket a munkásmozgalmába bekapcsoló — nagyvárosra tolódik át a hangsúly.

Bágyoni Szabó István felvétele (1973. január)

A szorgos életrajzírók kikutatják majd, a részleteket illetően mennyire pontos az írói emlékezet. Illyés maga is tudja: „A memória-irodalom igen kényes műfaj. Néha — itt például — majdnem a regénybeli párbeszédre téved a toll. Vagyis — mivel képtelen a valóságot oknyomozói közelséggel, azaz a szükséges mikroszkopikus hitellel fölidézni — regényesít, azaz alakít, óhatatlanul.“ A naturalista festői hűség helyett lényegi — történelmi — hűsésre törekszik az arcképfestésben. Es egyszerűcsak így kiált fel: „Ahogy nézem, a végén még korunkszerintien modern regényben bújik ki a tollam alól. [...] Föladatomul azt érezvén, hogy egy korszaknak, egy korosztálynyi időnek valamiféle lényegét sajtoljam ki, az olvasó tán követ abban az eljárásban, hogy figyelmem nem az időrend; hisz e merőben külsőséges rend összetörése segíti sokszor még a történést is a kor valódi tartalmának kisajtolásához.“ Így kerülnek aztán egymás mellé ötven év élményel, vívódásai, kérdései és válaszai. („Mikortól fogva nézheti az ember felelősséggel múltját? Azt hiszem, 1919 októberétől tekinthetem magam olyan emberi lénynek, akivel ma is szót cserélhetnék; akihez mintegy visszaszólhatnék ebből az 1975-ös őszből, amikor eszembe jutott ezeket a sorokat papírra vetni.“) Így lesz a költői-prózaírók múltidézésből esszé, vitairat a jelennek.

A résztól az egész felé halad Illyés Gyula — a tudós szociológus és a költő komolyságával. Rácegrespusztától Párizsig, hogy aztán a világ (tegnapi) fővárosából visszatérjen szülőföldjére. E sokféle tapasztalat birtokában tud érdemben vitakozni egykori mesterével, Babitscal is haza és haladás, európaiság és erkölcs viszonyáról, el egészen a konkrét következtetésekig. És e gazdag tapasztalat mondja ki a hetvenöt éves mesterrel: „Hit nélkül nem lehet jövőt alakítani. De először is a tényeknek kell hinni, mégpedig abban a sorrendben, ahogy egymásra következnek!“ És: „Ne essünk mi is a szavak fetisizálásába, mert — mikor jutunk el akkor a valóságtartalmuknak megvilágításához; vagyis igazi leleplezésükhöz?“

Egy esztendő híján fél évszázada, 1928-ban jelent meg Illyés első frása a Korunkban (*A köztársaság jövője*)*. Aligha köszönhetnének méltóbban folyóiratunk egyik legrégebbi, hozzánk ma is hűséges munkatársát, mint a *Beatrice apródjai* izgalmas fejezetével, magyarázatul egyben a népi írástudó s a két háború közötti marxista orgánium szükségszerű találkozására.

Kántor Lajos

ILLYÉS GYULA

Szabadegyetem

A történelemlékek térképmellékletein színes határvonalak mutatják egy-egy hódító néptörzsnek, vallásnak vagy népbetegségnek előrenyomulását és visszahúzódását; mint például a mongolokét, az iszlámét, a pestiséét.

Nem igényelne mélyebb előtanulmányt, s így kínálkozó föladat lenne megszerkeszteni mondjuk Európának azt a történelmi térképét, hogy hol milyen mértékben s mikortól meddig, milyen eszközökkel tombolt az a hajlam, hogy az emberek ütlegeljék egymást. A délkörök szerint fölrajzolva ez a vonal keletről nyugatra mozog; filológiai nyomok, a kancsuka, a nagajka, a bikacsók s az egyéb kínai, mongol, tatár sújtóeszközök nevének terjedése szerint. Sík vidéken ősidőktől fogva összehasonlíthatatlanul többet vertek, mint magaslaton: a hegy és az erdő menekülési helyet kínál. Az erre is figyelmes külföldi utazók a Szarmata-síkságot, a Havasalföldet s a Kárpát-medencét jelölik, mint ahol a legtöbb ütlegelés folyt. Nem csupán az urak s a felsőbb osztálybeliek verték s verették az alattuk levőket. A szolgák is irgalmatlanul püfölték egymást. A családtagok, a testvérek, a házastársak is.

Egyházi leiratok, prédikációs könyvek és megemlékezések tanúsítják, hogy ugyanezekben a tájakon mutatható ki legsűrűbben a hangbeli érintkezés durvasága, az ocsmány beszéd, a trágár szóhasználat, valamint — amit az egyház különösen felró — a szenteknek, az Istenyának, de még magának az Istennek is feltelmes káromlása. A protestantizmus ennek mintha kezdetben némi időre gátat vetett

* Jordáky Lajos cikke (*A költő és a régi Korunk*. Igaz Szó, 1972. 10.) nem tud erről a közleményről, Illyés és a Korunk kapcsolatát így csak 1929-től számítja.

volna. De aztán a szennyes ár ismét a régi erővel zubogott, megállapíthatóan távol a keleti forrástól ez is.

Mikor a Jani fiúknak aránylag fiatal édesapjára már az utolsó kenetet is föladták, apámért küldött egy lovas embert, még akkor, legutoljára is. Apám, így fejezve ki anyám iránti gavallériáját, kezességek halmazát írta alá e sógora megsegítésére. Azt hitte, az adósságok ügyében hall szót, esetleg újabb adósságcsinálásról. A haldokló arra kérte, hogy fiait olyan helyre szerezze be inasnak, ahol nem verik őket nyakló nélkül.

Apjuk halálakor, 1912-ben, az egyik tizenhárom éves volt, a másik tizenöt. Eszmékedésem határaig visszanyúlva testvéreimnél is jobban ők voltak gyakorlati irányítatóim az életbe, már odahaza Tolnában, azaz Fejér megyében, mert hisz Cece a Sárvíz túlsó partján már abban fekszik. Tekintve a köztünk levő nagy (akkor világválasztó) korkülönbséget, megingathatatlan tekintélyek.

Mikor én még a porban kúsztam, ők már a fára másztak. Az egyik három, a másik öt évvel volt idősebb nálam. A pusztai rossz iskola helyett édestestvéreimet szüleim már korán az ozorai elemibe járatták. De valamiképpen nyaranta sem voltak sokat odahaza a pusztán. Annál többet forogtak ott nálunk ők, unokatestvéreim. Számukra megsanyarodó családi viszonyai — apjuk hosszú betegsége — miatt történt eladósodásuk tette Cecénél — még nevelésüket tekintve is — messze magasabb szintűvé a mi — Cecéhez különben elég közel eső — pusztánkat.

Tőlük vártam hát, hogy micsoda jó együttléteink lesznek majd Pesten.

Gondolhatni, boldogan vállalták. Telve voltak hálával anyám iránt, de még inkább apám iránt. Rácegres nekik paradicsom volt, hisz otthoni megpróbáltatásaik feledtetésére itt még külön becézést kaptak. Aztán melyik kamaszban nem éled lángra az indián kalauzkodási ösztön, mihelyt olyan rejtelmes földön kell utat mutatniok, melyet csak ők ismernek.

Agarász úrtól fölülnézeti képeket kaptam. Tőlük alulnézetieket. De mintha nem is ugyanazon városról.

Vittek az első szabad órájukban a Rákos-patakhoz. A Tarnai rétre! Itt nekik minden fiú szívbeli pajtásuk volt. De a lányok is.

Aztán föl a vasas szervezet kis előadói termébe, olvasószobájába, széles hátsó folyosójára, ahol — ha már minden helyiség el volt foglalva — zene szólt és tánc folyt, a fiataloknak.

De itt már felnőtt segítők is egyenrangúan kezeltek, beszéltek, tréfálkoztak velük.

A Dunához azért kikalauzoltak, még a hídra is fölvittek, a vasútvonal újpesti hídjára. Alkonyat volt. Egy rákospalotai labdarúgó-mérkőzésről jöttünk. De augusztus volt, még elég világos. A szűk hídon csak a szerelvényeknek s gyalogosoknak volt út. Ha megálltunk, összetorlódtunk. Izgatottan folyt a mérkőzés elemzése, és ez rám is átragadt; Bonyhádon az alsósok balcentere voltam. Ki-kihagyó légvétélű áhítattal néztem hát a messze várost; már gyűlöztek benne, tündérien, a lámpák.

Mert ők mindenüvé gyalogosan vittek, szerettem volna, ha Pest szívében, tehát a voltaképpeni városban is ők járatnak meg. De alaposan. Lábam is vándyott az ismerkedésre, kezem a tapintásra. Testközelből hizlalni a szemem mindazon, ami eddig csak üvegen át volt méz.

— Mi van ott néznivaló? — kérdezték, ők.

— A Petőfi-szobor!

Nem tudtak volna odavezetni. A Pilvax kávéház? A környékén sem jártak. Még azt is én erőltettem rájuk, hogy található a városban egy olyan bazilika magasságú torony, amelynek a tetején ezer hektoliter víz van.

Unokatestvéreimnek ritka szerencsájük volt: a gyári műhelyeken át ismerték meg Pestet, azaz a pestieket. A Kelenföldi pályaudvartól a Gömb utcáig azt az emlékezetes villamosutat ugyan én is tengerfenéken tettem meg, de másnap reggel már megjártam volna azt a várost a tetején is; alig vártam, hogy nekivágjak. A Gömb utcai házból kilépvé nekik az irány rögtön (s mindvégig) jobbkézre esett, kifelé. Városi örömet és élményt nekik már Újpest kínált.

Othon a pusztán különösen Pistát, az idősebbiket bámultam. Gyönyöröm volt nekem is a rajzolás. Az utolérhetetlenség érzésével, de irigység nélkül csodáltam az ő remekléseit. Bárhol leültették, s bármilyen papírt adtak elébe, azonmód csinálta, képzeletbeli tündöklő madarait. Hátha még színes ceruzát kapott. A felnöttek a háta mögé álltak, s nem mozdultak el, amíg be nem fejezte. Anyám csupán az ő számára hozatott sáfrányt a postáslegénnyel a simontornyai nagyobbik fűszerestől, a Berger-bolttól. Annak a sárgája idézi a papirosra legtündöklőben a napfényt.

Apám annak idején Szekszárdon tette helybe inasnak Debulay nevű gépész ismerősénél. Nem volt könnyű teljesíteni az ígéretet, amire haldokló sógora kérte.

Az ütlegetés történelmi hagyományának térképre szerkeszthető vonala a Baltikum-Adriatikum merőlegesben mutat számunkra különösebben tanulságos kilengéseket. Az inasoknak még legújabb kori ütlegetése folytán. Leghagyományosabban sorstársaik, a segédek verték őket.

Történetünk elején is még nemcsak a hírlapirodalom, de könyvbe nyomott úgynevezett szépirodalom tele van az inasoknak olyan nyilallású ábrázolásával, hogy azokat annyira szokásos, hogy már-már jogos: így tehát tanácsos ösztönösen fölön rángatni és fölpofozni. Az élclapokban megörökített, holmi eposzi epitetonosan ábrázolt figurává (mondanom sem kell: nem hősi, de még csak könyörületre sem érdemes figurává) emelt suszterinasnak irodalmi és képzőművészeti sorsa úgy-ahogy megmagyarázható. Állandóan szem előtt volt, mégpedig szemnyugtalanítóan, azaz — mint az ábrázolás mutatja — szem- és idegizgatóan. Az új és megjavított lábbeliket ezek a serdülő gyermekek, illetve suhancok közvetítették a cipésműhely és a megrendelő lakása közt, s ezenközben az utcán is megjelentek, nemegyszer futkározva — fütyölve! A lakásban pedig nekik kellett átadniok személyesen — azon szurtos — nemcsak a mester küldte lábbelit, hanem a kérelmét a fizetésre, az utóbbit — ha részletekben történt — többször is.

Az ingerültség szülte, konok gúny ellenük kielemezhető; duplán fölháborító, ha jogos maceráltatást társadalmilag mélyen alsóbban állóktól kell elszenvednünk.

Ámde mi indokolta vajon azoknak a gyári inasoknak a szabvány kifigurázását, akik sose mutatkoztak e mivoltukban az utcán? Hétköznap azért, mert a munkapad vagy a gépek előtt álltak; vasárnap pedig, mert akkor a maguk sajátos szórakozó és gyülekező helyeiken voltak, mellesleg akkor már mindig kifényesített cipőben, kivasalt nadrágban, összetéveszthetően akár a hivatalnokokkal.

Inast verni: mintha ezt már nem is az agy sugallta volna, hanem a tényér. Inasponfra a kis kócerájokban a leggőthösebb segéd keze reflexszerűen rájárt. Sötét krejzlerájában a vakoskodó boltos, de még görnyedt felesége kezéből is úgy szállt a pofon, mint a légyhessentgetés. Minden bajukat mintha ezzel üzték volna el. Úgy értve, hogy a napjaik folyamán őket ért sérelmeket nem tudván sem visszaadni, sem elhárítani, így az bennük fölgyült, és utólag ilyen módon szabadulgatott belőlük, kifogyhatatlanul. Mert hisz a sérelem viszont gyült beléjük, és feszítette őket is kifogyhatatlanul.

A kisebbik fiúnak — Lajos-Lalinak — szelleme valóságosan is Pesten nyílt ki. Jófejú, jó viselkedésű fiú volt, szinte az egész gyerektáborban anyánk kedvence; amikor a jámborsága egyszeriben bambasággá kezdett fajulni, majd afféle málészájúságba torkolt. Az iskolából fokontként az első padból az utolsóba csúszott. Jófejú? — most arra lett mutató példa: a nehézfejú. Nem védte más, mint az előbbi jó híre és a változatlan, sőt szinte még megnyerőbb, szabályos, szép arca. Rajta a gyermeki szenvedés esdeklő mosolya.

Pesten a Gömb utcai házmesternének tünt föl az ellentmondás a fiú értelmes fürkész tekintete és állandóan tátott szája között. A saját sápadtközű fiacskájával együtt elvezette Lalit a Szövetség utcai poliklinika ingyenes rendelésére.

Cinketojásnál nagyobb, szerfölött ismeretlen gombócot kotortak ki darabban az egyik füléből. Szentjánoskenyér-mag volt, a fülzsírtól hihetetlenre duzzadva jó darab idő alatt. Meg lehetett állapítani, mikor hoztak neki a vásárból csemegéül szentjánoskenyeret. Játékosságból nyilván ő maga próbálgatta, s végül csusszantotta a fülébe.

Templomban, iskolában áhítattal figyelt a szóra. Ez a tulajdonsága megmaradt a füle rendbe tevése után is. Imádott előadásokat hallgatni, óraszámra, bármiről. Pesten ebből váratlanul nagy része lehetett. És elméje, akár a pihentetett föld, mérhetetlenül szedte termékenyítőre a hallottakat.

Még ráadása is volt annak a szerencsének, hogy a nagyvárosi világ népeivel a Jani fiúk az ismerkedést nem a belvárosi házsorok közt kezdték, hanem a külvárosok gyáraiban, a gépsorok közt.

Lali különösen szorongott az inasélettől, nyilván annak hatása alatt, amit még az állandóan lüktető rossz dobhártyájával megértett az inasok elkerülhetetlennek hitt veréséről. Számolva azzal, hogy a túlérzékeny fiúnak mindenképpen emberi helyet szerezzen, apám külön fölutaszott Pestre; a gazdasági gépek vásárlása, javítása révén voltak jóismerősei a Váci úti gyárakban.

De ott volt a Tápé-pusztai csikósszámadó jó nyakhordozású lányának, Jani Ilonának ura is, az éppoly egyenes fejtartású és gondolkodású géplakatos, már

akkor bizalmi férfi, mátyásföldi gyárban ugyan; de gondolt a fiúkkal, a város másik feléből, másik külvárosából is.

A fiúk le se verték magukról a port, egy újabb alagútrendszer jóvoltából máris nekik való védelmi övezetbe kerültek. A Váci úti vasas otthon lett a letáborozó helyük. Világvárosi élményük, jellemformáló tanintézetük; olyanforma akadémiajuk, aminőben otthon szimatolva lépdelhettek volna annak a nevezetes athéni kertnek előadói, amelynek nevéhez az a néhány helyiség nem lett volna így méltatlan. Ismeretközlés, eszmefejtetés, igazságkeresés folyt ott is, szívósan és lelkesen.

Kerülgessen bár némi hófokú *parti pris*, nem hiszem, hogy elfogultság mondatja velem, amit mégiscsak elmondok, mielőtt a szemnek is képet nyújtanék azokról a mindig népes helyiségekről, melyekben az Akadémosz-kert virágillata helyett az olajpadló átható szaga fogadta a tanulékony ifjakat, a szavukihető öregeket.

Akik Cambridge-ben nevelődtek, azt vallják, elég volt oda belépni: idomította már a lelket a levegője, a sajátos szelleme. Aki kellőképpen magába szívta, egy életen át viselte. Ténfereghettem Cambridge tanépületei közt — sorsom oda is elvitt — a nyesett sövények közé, a zöld pázsitra, a hidacszkákra. Igen, sajgón irigykedve társalotam a tógás tanárokkal, fogadtam közöttük magam is a fekete köpenyes diákok és diáklányok üdvözlését. De az a sajtós annak szólt: hova tűnt a maga sajátos levegőjével és szellemével az a *Campus*, az a különös egyetemi környezet, kollégiumi világ, amelyet egykor még magam is szívogattam a Jani fiúk jóvoltából? Hova lett a növendékeknek és nevelőknek az a nyüzsgő világa, amely az oda belépőt az első tíz perc után magához rántotta, s valamiképp rögtön magához hasonította. Cambridge-ben az sajtította meg a szívemet, amit egy élet emlékéül a Váci úti munkásotthonban szívhattam magamba. Mélyen — ez a szó rá — magas szellemet abban az ezerféle alacsonyágban, amely tán évszázadonként sem ismétlődő csodaként kiemelkedett. Már azzal is csodásan, hogy arról akkor ott senkinek sejtelme sem volt.

A Petneházy utcán túl kifelé még volt egy utcatábla. Düledékeny faoszlopon: Frangepán utca. Azt elhagyva, az utcaneveket legfeljebb a kataszteri hivatal tartotta számon. A helyszínen az ember az első lépéssel arra a Rákosi-szántóra tette a lábát, amelyen még Kisfaludy is dicső történelmet siratott. Homok, mocsár, egy-két földkunyó, vihartaposta deszkabodé. Itt-ott némi kertészet. Arrébb a Rákos-patak, néhány dülő kukorica és búza. Különbösen fehér volt a térképen. Úgy érte, hogy a városnak még azon az 1910-es térképen is, mely az úgy-ahogy lakott területeket rózsaszínnel jelöli, itt egybefüggő fehér mezőny.

A Dunával párhuzamos Váci úton a Wörner-gyártól el a Csavargyárig csupa olyan angol, belga, svájci tervezésű, nagy gépüzem, mint például a Schick és Nicholson. S mindennek háta mögött, de olyan közvetlenül, hogy a salakot odahányták és a munkások a rövid ebédszünetben odatelepedtek ki a bögrében hozott ebédjükkel a térdükön, az a Minden értelemben sivár síkság, mely azt lehelte: a kínai falig tart. Ez volt a Tarnai. Elképzélhető, milyen paradicsom a túlszófolt proletárlakások serdületlenjeinek.

De még a serdültebbeknek is. De még azoknak is, akik az inaskodásból kiserdülve már komoly segédként, nem mezétláb, hanem cipőben jártak ide, s nem rongylabdát rúgtak, hanem fölfújhatót, s telente még korcsolyát is kötöttek.

Unokabátyáim a Gömb utcai kapun kilépve nem balra, hanem jobb felé, ilyen világba, ilyen sajátos nevelő telepre fordultak velem már az első alkalomkor.

Akkor már mindketten fölszabadultak, segédlevelek voltak.

Négy év óta nem láttuk egymást (vagy csak egy-egy napra, a tágabb család nász- és gyászeseményeinél), de a hajdani féltestvéri kapcsolatba azonmód visszazökentünk. A régen is oly olajozottan járó fogaskerekek most még könnyedebben, szaporábban forogtak, az ő jóvoltukból s érdemükből. Nekik volt átadnivalójuk.

Korán mentek el, de még jókor megjöttek. A műhely nem merítette ki őket, jobban mondvá fiatal erejükből futotta még bőven azután való testi-lelki tevékenységre.

Napirendjük úgy kialakult, érezhetően már régebben, s valóban olyan volt, akár egy okos intézet növendékeié. Megmosakodtak, s már hangzott az ablak alatt a fütty, vagy siettek ők más ablakok alá füttyentgetni, hogy ki a rétre. A rét után meg föl az otthonba.

A Rákos-patak két oldalát nem szegélyezte oly szívnyugtató fásor s oly üdezőld pázsit, mint a költői Cam folyócskát, bár valamicske fű itt is akadt,

akár a társas leülésre, és még a fűzfabokrok is szolgáltak célt némi játékra és röpke csókra.

De az otthonban könyvtár volt, vitaszoba, előadóterem és olyan elme- és jellemformáló szellem, amely okkal idézheti azokat a híres — jellemedzésre létesült — *college*-ek eredendő légkörét.

Évszakonkénti menetrendje, csaknem órarendje volt, mennyi időt töltött unokatestvéreim együttese a szabad ég alatt a réten, s mennyit fedél alatt a szakegylet helyiségeiben.

Honnan szállt az Angyalföld e szűkebb tájára a maga külön neve s mit is határolt pontosan ott ez a szó, hogy Tripolisz? Még a munkásmozgalmi kézikönyvek is — nem szólva az Új Magyar Lexikonról — e néven csak a főníciaiak alapította libanoni kikötőövet ismertetik. Az angyalföldi Tripolisz az észak-budapesti proletárság nyomortelepe s ugyanakkor kifűstölhetetlen védvára volt. Alsó félkörében ez övezte a szarmata síkság Tornai-rét nevű nyúlványát; ennek bennszülőtteiből került ki a század elejétől fogva a gyárak és munkásotthonok leg-harciasabb inasutánpótlása, majd legöntudatosabb szakmunkásifjúsága.

A kised halmot, mely a hatalmas rétet közepe táján emelkedett, afféle donzonnak minősítheti az emlékezet.

Az évszak szerinti sötétedés közeledtével ide sereglettek össze az addig szerzetést kószáló ifjú népségből azok, akik hetenként legalább kétszer — de szombatoként mindenképpen — innen a Váci úti otthonba vonultak. Mint élgárda. Egyesülni a környék más ilyenféle élenjáróival.

Már első megjelenésem köztük, akár a réten, akár az otthonban, ahogy unokatestvéreim mögül előkullogtam, egyenlő volt a befogadással.

— Hol dolgozol? — kérdezte legfeljebb, akinek új arc voltam.

Hogy jómagam nem vagyok inas, hogy pestinek is csak egy-két napos-hetes vagyok, s végül, hogy diák vagyok: az sem változtatott a dolgon.

Nem volt ritkaság már négy középiskola után állni szakmába. Szaporodtak az iparágak — a vésnököké, a műszerészeké —, ahol ez már-már főtétel lett.

Versenyt loholni a labda nyomában, aztán szerencsésen „átpasszolni“, teremtettem csaknem olyan rögtöni bajtársiasságot idegenek közt is, akár egy közös csatatéri hőstett.

Riadoztam Pesttől. Úszni úgy tanultam meg, hogy Simontornyán a börgyár előtt állandóan ott lebegő tutajról pajtásaim újra meg újra belegáncsoltak a Sióba. Mennyi prűszkölés meg szívdermedés, amíg a „tap“ (ez volt az áztató tutaj neve) felső végétől eleveickéltem az alsóig. Most mint a hal a halak közt! Azonnal. Még figurákat is mutatva. Főleg az estére mindig zsúfolt otthon termeiben és folyosóin. Főleg amikor szinte a bőrömön érezni kezdtem, hogy... de suhanjak csak még egyszer Cambridge felé.

Magaviselet, jellem, tájékozódás: fiait minden okosan uralkodó vagy uralkodni készülő társadalom erre nevei. A szellem, de ugyanakkor a test célirányos gyakorlatztatásával. A görög akadémoszok és gimnazioszok ifjúságformáló alapelvei meglepő azonossággal tűnnek elő a lovagi iskolákban, a *Cluny* és *Cîteaux* szerzetesletelepein (s ezek hagyományaképpen az angol vidék kollégiumaiban). A tanítványok keze nemcsak könyvet és tollat forgat. Ugyanolyan mértékben kopját, evezöt, szőlökést, fűrészt és kalapácsot. A tantestületben egymás mellett ültek a szent doktorok és a kőművesmesterek.

A Ganzból és a Hajógyárból kiáradó fiatalság a tudó kiszellőztetése, a lábak megfuttatása után vonult be az otthon termeibe, hogy agyát foglalkoztassa.

Szokrátesz és Plátó növendékeit abban a nagyhírű kertben, mely testedzést jelentő neve után lett iskolaminta, meghívott mesterek, válogatott pedagógusok gyakoroltatták az ifjak fogékony elméjét. Legtöbbjük, mint tudjuk, önkéntesen, sőt áldozatot hozva, távoli vidékekről gyűlve vagy látogatva oda.

Itt sem volt másképp. Itt, Angyalföldnek ezen a *college*-nek nem üres stílusfordulathból nevezett sajátos iskolájában. Sajátos volt sok tekintetben, a mai szemmel valóban csodálatos. De egyedinek csak az minősítheti, aki nem ismeri az I. Internacionálé munkásművelődési elveinek hatását a századforduló értelmiségére, főleg a diákságára. Ez valóban tüneményes volt; egyszeri s emiatt szem- és képzetlektápráztató. Világszerte ugyanaz a csíra sarjadt ki, mégis más és más jellegzetességgel. A *narodnaja volja* lobogó intellektueljei másképp „azonosultak“ a nép ügyével, Bakunin követői másképp értelmezték a szellemi ember társadalom-erkölcsi kötelezettségét, mint a *Fabian Society* kerékpáros apostolai, Shaw, Wells, Beatrice Webb. Vagy a francia Romain Rolland, Zola, Jaurès, de még Péguy és Renard is!

Nem nehéz meghatározni földrajzilag akár, hol alakul Arbeiterakademie, La-

bour College, skandináv mintájú Parasztfőiskola, Université Populaire, sőt Théâtre du Peuple, és hol titkos nyomda és még titkosabb bombagyártó műhely.

Az elválasztóvonal csaknem ott húzódik, ahova a fentiekben ábrázolt ütlegelesi ragály földrajzi sávját helyezhetjük. Ez a Baltikum—Adriatikum közti vonal elég nagy kilengést végzett Magyarország területén. De már aszerint is, milyen erejű küzdelem folyt ellene. A feudalizmus területein középkori, sőt hódoltságkori ádáztsággal vertek, ott is, ahol (a bérleteken) kapitalista rendszer vezette a termelést; az ütleg a munkafolyamathoz tartozott.

A szakszervezetek derekasan küzdöttek ellene. A fiatal munkások körében fő toborzó jelszavuk volt ez a harc. Nem jött gyorsan az eredmény. És nemcsak a kis műhelyek gazdáinak körében: a nagyüzemekben dolgozó segédek közt sem.

A szakszervezetek — a harc védvárainak — helyiségeiben mellátgítónak más volt a légkör. Különbőség itt is volt. Az inasokat mindenki tegezhetette, ám ők csak egymást tegezhették. De megszámloltatás, belső fegyelmi, de még kizárás is várt arra a segédre, aki akár a legkapkodóbb munka közben nem tudott emberséget parancsolni a kezének.

Európai szellő járt tehát a szervezeti otthonokban. Nem kis részben azoknak az előadóknak a jóvoltából, akik a szokrátessi buzgalom tisztelni való újjáéledésétől hajtva jártak ide, minden ellenszolgáltatás nélkül, mert hiszen szívtak magukba ők is valami megfizethetlent ezeken a mindig zsúfolt agórákon.

Hogy honnan merültek föl vajon oly rövid idő alatt oly seregesen a valóságos közéletnek ezeken az embermeleg fórumain ezek az előadók, akik úgy szoi-gálták tudásterjesztéssel az igazi politikát, hogy kényesen elválasztották magukat a politika iparúzóitól? A harmadik rend jobbjai tudták dolgukat már a negyedik rendben? A plebejusok lettek meg helyüket a proletárságban? A polgárság haladó elemei akartak ismét a nép élén haladni, mint nemegyszer már a múlt század fordulóján? Anatole France és John Ruskin hazájában a polgári klubok mellett még a polgári szalonok is őriztek és élesztettek ilyen hagyományt. De hol működtek ilyen klubok és szalonok a Közép-Duna mentén? S hol volt errefelé egyáltalán hagyományosan haladó polgárság?

Főlidézve a magyar történelemnek azt a párja-ritka korszakát, szinte lázban rángatózó az a képzeletbeli vonal, amellyel a korbácsos barbárság és az európai civitás találkozását lehetne szemléltetni.

A nép az Osztrák—Magyar Monarchia keleti felében még ázsiai szeszvedett az ütlegelésre épült rendszer „rendtartásától”, de a valamivel is jobb módúak már úton voltak, hogy valamiféle polgáriassult bánásmódot harcoljanak ki és tartsanak meg maguknak. Ez méltán hatott vonzóerővel a Monarchiától keletebbre élő, azokra a polgárosodást fokozottan áhító, nagyrészt kiskereskedő és kisiparos néprétegekre, melyek mindennek tetejébe még származásuk folytán is szenvedtek a nem-egyenlő, az emberietlen bánásmód miatt. Pogorok rettegettek szinte évenként. Ugyanakkor a Monarchia határai nyitva voltak. Nyelvi akadály könnyen leküzdhető lévén, ez a minden tagjával írástudó, modern polgáriassodásra tehát ezáltal is kész népréteg nemcsak nagyobb biztonságba jutott, hanem kedvezőbb létföltételekhez is a Monarchiában.

Elsősorban a hozzá legközelebb eső Magyarországon. Ez épp megérett arra, hogy legalább kereskedő polgársága legyen; az Európában elsől deklarált választási türelemhez itt a kávinista bibliusság még valami megbecsüléssel tekintette a Mózes-hítűeket. Egyenjogositásuk időpontja Angliában 1858, Németországban 1869; a magyar országgyűlés ezt 1849-ben tette törvénné, s az 1867-es deklaráció voltaképpen ennek folyamatossági elismerése. Az anyakönyvi névváltoztatás legtöbb országban csaknem áthághatatlan procedúra. Itt papírlapnyi bejelentés volt. A fölsszabaduló áramlás célja természetserűen Bécs maradt. Hosszú lenne fölssorolni mindazt az okot, ami folytán a fő állomás mégis Pest lett, a vidéki tevékenységi terület pedig — egy északi sávot leszámítva — a magyar anyanyelvűek kisvárosai, falvai. Az áttelepültek szinte egy nemzedék alatt tömegekben is nyelvet cseréltek, illetve másodikul a magyart is teljesen beszélték. Mintha az ösztön zsigerit hála is tudná működtetni, az átszarmazottaknak épp a legjobbjai sajátították el az ország mélyebb lelki formáit, igyekeztek kiszolgálni annak belső szükségleteit.

Később a Huszadik Század, a Természettudományi Közlöny, az Athenaeum, de még az Ethnográfia köteteit is lapozva nem egy név olvastán egy pillanatra a levegőbe néztem: honnan ismerem? Az Otthon hirdetőtáblájára már a hét elején fölírták, hogy mikor ki jön előadást tartani. Szombaton néha ketten is jöttek.

Nem kevesebbet jöttek, mint azért, hogy — úgy fogva hámba magukat, akár a bárka vontatóköteleibe a halászok — megmozdítsanak egy elesett országot; nyugatra vivő útjukon most már ezt is magukkal húzzák.

A Vág két partján

UTAK
ESZMÉK
VITÁK

El kellett jönnöm előbb ide, Dévénybe, már csak Ady Endre okán is. Az Ady-filológia ugyan nem tud arról, hogy a költő járt volna itt valaha, de fontos-e ez, ha a sziklátat törő dévényi Duna-kaput ismertté tette mindannyiunk számára, akik magyarul vagy nem magyarul a verseit olvassuk; költészetnek jelképévé avatta. A vaskapui roppant viaskodás előjátéka folyik le itt, a Kárpátok és a folyam között, míg a természet kénytelen megnyitni Kelet-Európa bejáratát. Persze, csak a költői képzelet örök szárnymagasságából vagy egy mai repülőgépről tűnhetik a folyamkanyar egyféle „kapunak”. Ahogy minden felfelé vivő lépésem valamennyire „kiemel”

a tájból, a mindenség arányai kísértének: egyre keskenyedik a Duna medre, mind messzebb kúszik fel északnak a Morva, és túlannan megsűrűsödik a bécsi erdő. Alant, a Morva és a Duna találkozásánál egy hajón zászlót cserélnek, az országhatárokat átlépő dunai hajóskor előtt szertartásával. S míg immár Ausztria felségjelével halad tovább a motoroshajó, Dinicu Golescu jut eszembe, a múlt század elején erre járt havasalföldi nagybojár, Wesselényi-szabású iskolaalapító, reformokat álmódó nagyúr, aki erről a bécsi erdőről olyan naiv költői elragadtatással írt volt. Frissen szonganak bennem a sorai, elindulásom előtt fejeztem be a kedélyes-szenvedélyes útinapló magyarrá fordítását. Egyik Bécs környéki erdőből, Lichtenstein uradalmából idáig látott volna? — kísért meg a kétely. Felkapaszkodott ott az egyik sziklafokra, mint én most e dévényire, látta onnan „a Duna-ágak kanyargását, a felfelé és lefelé haladó bárkák sokaságát, valamint egész Bécsset és igen sok környező falut, hasonlóképpen a szőlőhegyeket és a bevetett szántóföldeket. Legérdekesebb az, hogy ide látszik az öt postajárásnyira lévő Pozsony városa is.” Erőltetem a szemem, hiába: Bécsset nem is sejtem a láthatáron. Másfél száz év óta annyira szennyezettebb lett a légkör, nem engedi szállni a tekintetet? Orbán Balázs példájára odahaza is hiába próbálok a Hargita csúcsáról belátni a mai Tordát. Vagy néha megcsalnak az érzékszerveink: a távolságokat másként érzékeljük innen odáig, mint onnan ide? Kedves házigazdám, Sebők Zoltán doktor éppen azért hozott ki a dévényi sziklához, hogy a még szűzi természetet csodálhassam meg, a nagy találkozást folyam és erdők, sziklák és vizek között, ahol országok, társadalmi rendszerek, nyelvek, népek, hagyományok találkoznak. Lokálpatrióta büszkeség is munkálhatott Sebők doktorban, ősei századokkal számolták az itt töltött időt. Ez a sziklafok, alant a városka, Dévény immár Pozsony közigazgatása alá tartozik, de megőrizte előjogait a természeti táj is, a főváros lakóinak kedvelt kirándulóhelye.

Jönnek ide, persze, sokkal távolabbról, egész Szlovákiából, a morva és a cseh tájakról: Dévény a szláv népünnepélyek, kulturális seregszemlék színhelye. A népi-nemzeti öntudatosodás, amely a szlovák népet oly mélyen áthatja, és szocialista eszményekkel ötvöződik a közösségi tudatban, Dévényben találta meg a maga jelképét, a roppant erejű Duna, a szelíd Morva és a konok sziklafal hármas határánál. Magam ugyan a Vág partjára vagyok hivatalos, a sellyei Vörösmarty Klub patrónusához, Tóth Lajos tanár barátomhoz, de jó az, hogy elébb eljöttem ide. Szlovákia magyarságának élete abban a keretben, lehetőségek és adottságok között zajlik, amelynek jelképe a mai Dévény is. E sziklafokon át lehet igazán — lélekben — belépni a Szlovák Szocialista Köztársaság jelenébe; látni, érzékelni, tapasztalni, tanulni. Magammal vihetem innen e dacos sziklatorony emlékéit, immár önnön bizakodásom jelképeként is. Jó ilyen merész sziklát választani jelképül, az embernek így magasba kell tekintenie mindig, akkor is, ha a lába elé nézne inkább a sűrű forgalomban. Dévény: Ady jelképe a költészetben és a szláv népi ünnepélyeké a mai életben. Hiszem, hogy jogunk és örökségünk összekapcsolni, okosan, szépen, egymást tisztelőn és megbecsülően, így magamban legalább, e közös jelképeket.

Alapvető dolog, hogy a táj erős hatással van azokra, akik nemzedékeken keresztül benne élnek: fizikailag és lelkiileg egyaránt bélyeget nyom az

elő emberre. Mélyen és megközelítő biztonsággal, a magam számára, csak a Székelyfölddel kapcsolatban tudtam ezt megállapítani...

Egyelőre nem tudom megmagyarázni magamnak, hogy mi lehet ennek az oka: az én érzéseim működnek-e rosszul, vagy a csehszlovákiai mai magyarság olyan más és sokkal erősebb hatásnak van kitéve, amely a táj hatását teljesen közömbösítheti.

Azt hiszem, erről az utóbbiról lehet szó...

Az a hitem ugyanis, hogy az egyéni boldogulás feltétlenül önzés és gyávaság, ha az a nemzeti közösség egyetemes érdekein kívül történik...

Erre a belső átalakításra kéne szövetkeznie magyar pártinak és aktivistának: gondolom, akkor megszületnék és erősebb válnék az az egység, mely egyéni boldogulásokat is biztosítani tudna, s azontúl pedig megőrizné a nemzeti értékeket, s megteremtene a közösségi öntudatot, mely nélkül semmiféle közösségnek nincs jövője.

(Tamási Áron: *Tíz nap Szlovénszkóban*. Korunk, 1938. január.)

Keszeli Ferenc meleg, igaz barátságát előbb megismerhettem, mint rokon-szenves költészetét. A reggeli vonattal készültem indulni Sellyére; a diákszállásnak tetsző költőlakásban, a blokk tetején, kicsit a város tetején azonnal lebeszél: maradjak délig, a vonatomat ne búsuljam, van neki autója. Ennek a váratlan autótútnak köszönhetem, hogy egy szlovákiai magyar költő életének ive tárult fel akaratlanul előttem, a padlásszoba zilált nyugalmától és magabiztos hatalmától vissza, az elindító csallóközi falu hűvös nyugtalanságába. Keszeliéknél sokan voltak, késő éjszakáig, és itt is, mint mindegyik fővárosi baráti körben, Tamási Áron otthon és otthonosan érezhette volna magát, hajdani kételyeinek tűnő emlékeivel. Pedig dehogyan töltik ezek a magyar fiatalok Szlovákia fővárosában — költők és orvosok, mérnökök és tanárok — estéiket és éjszakáikat bús tőprengésben, sorskérdések marcangoló hangulatában! Vidámak, tréfások, szeretik a rumot és a popzenét, csallóközi kolbászt tesznek az asztalra, pilseni sör mellé, s azt, hogy felelős emberek szép, kötelező kötése kapcsolja őket a tájhoz, a közösséghez, jelenében és jövőjében e tájnak és közösségnek, néha kedélyes megjegyzésekkel vagy éppen ugratással, máskor egy-egy csöndesebb, némább pillanattal, akaratlan őszinteséggel vallják meg. Irodalomról, persze, sok szó esik, mérnökök és orvosok között még inkább, mint Keszeliék költőtanyáján vagy az *Irodalmi Szemle* szerkesztőségében, de ilyenkor mindig én viszem félre a szót, mert tartok a megszegyenüléstől. Duba Gyula *Vajúdo parasztvilágáról* véleményét tudok mondani, baráti ajándékként van egy példányom belőle, de Tózsér Árpád vagy Bábi Tibor vagy Ozsvald Árpád inkább neve szerint él bennem, mint a verseivel, Zalabai Zsigmond remek tanulmányai csak véletlenül jutottak el hozzám, Dobos Lászlóról mások meséltek nekem, a regényíróról és az emberről. Ferikém, ne vizsgáztass, intem le Keszeli barátom igyekezetét a város tetején, inkább tölts, üres a poharam. Nem szeretem a rumot ártalmas a nyombélfekélyemnek, de a kedves, tanácsaival oly jószívű kolozsvári román orvosprofesszorom nem tudhatja, hogy a rumra néha azért szükség van, minden ellenjavallat dacára. Keszeli Ferit még le tudom beszélni a faggatásról, s teszem magam, hogy nem figyelek oda, mikor Sütőről, Szilágyi Istvánról, Bálint Tiborról úgy beszél, mintha az előbb keltek volna fel innen, az asztal mellől, de Konesal László írószobájában végképp összezavarodom. Asztalán ott találok — váratlanul látogattam meg — a *Tolmács nélkült*, s én egyszerre buzgógn faggatni kezdem őt, mintha interjúalanyom lenne, hogy ne kérdezhessem engem, ugyan mit olvastam tőle, társaitól, egyáltalán.

Feri állja a szavát. Már délben indulhatnánk, de előbb még bejárjuk a magyar gimnázium épületét a Duna utcában (előző este a szlovák televízióban népdallal, néptáncal szerepeltek a főváros magyar gimnazistái), éppen vége a tanításnak, vagy ötszáz fiú és lány áramlik, kavarog, jólesik elvegyülnöm a nyüzsgő diákvilágban, fiatalnak képzelnem magam, mintha számomra is most fejeződött volna be a fizika- vagy történelemóra, sietnék haza, ezerfelé laknak ezek a diákok a gyorsan épülő fővárosban, várna az ebéd, a tanulás, esetleg randevú, de színházi este mindenképpen, a komáromi Magyar Területi Színház plakátját olvashatom a gimnázium bejáratánál. Randevúra talán én is Pozsonyiligetbe járnék ki, a Duna másik partjára, ahol Petőfi szobra áll, s hazafelé felugranék, líftel persze, az új Duna-híd tartópillérének tetején megnyílt cukrászdába. Keszeli Feri randevú helyett is idehoz, a híd csúcsára, a felesége itt dolgozik, s csalja, hogy jöjjön el velünk.

— Ő jobban tud autót vezetni — súgja oda nekem.

De Keszelinének nincs ideje. Ferit köti az ígérete. Megbánta volna? Mondom

neki, hogy feloldozom a szava alól. Ne bolondulj, üt hátba. Kifaroltatja a kocsit a garázsból (egyik villa udvarán bérel a garázst), beülünk. Főúton megyünk, autósorba állunk be, visz az ár. Kint járunk a város határában, aztán elmaradnak a jellegzetes ipari táj nyomai — Szlovákia fővárosa a köztársaság egyik legfontosabb ipari központja lett —, balra tekintek, észak felé, ott van Szenc, jó Molnár Albert városkája. Aztán módos, nagy faluk következnek, gazdag csallóközi földek, öreg templomok és kopott kastélyok. Keszeli Feri gyorsan hajt, mégis — úgy érzem — mindegyre óvatosan kémlel szét, néha abbahagyja a beszélgetést, az útra összpontosít. Így érkezik el a szülőfalujába, öreg házba, a vizontlátás friss öröme és a beteg édesapa szomorúságába. Nem időzünk, szürkületre Sellyére kell érkeznünk. Csak az idős paraszttasszony marasztal még egy keveset, aggódva érdeklődik, hogy miért Feri vezet, hol maradt a felesége. Kitérő a válasz, tréfás szavakkal, kicsit nyugtalanul. Falvak, mezők, autók és emberek megint, ahogy sűrűsödik a forgalom, Feriben nő a nyugtalanság.

Sellyéig kibírom. Ott megkérdezem:

— Mi volt veled, Feri? Kitérően vezetsz, mégis úgy féltél, mint egy kezdő?

— Észrevetted? Akkor most már megmondhatom. Mivel hogy megérkezünk szerencsésen. Az asszony jár a kocsival... Nekem nincs hajtási igazolványom...

Ha nem lenne költő, megkérdezném, hogy miként van bátorsága hajtási engedély nélkül vezetni? De egy költőtől kérdezzem ezt?

Rendhagyó sajtószemle — egy rendhagyó újságról. Varga Imre nyomta a kezembe, mintegy újságírói múltját, indulását igazolandó: itt kezdte a pályát. Kétnyelvű járási lap, fejlécén kettős cím: ŽITNÝ OSTROV — CSALLÓKÖZ. És alatta szintén két nyelven, hogy „Az SZLKP Dunaszerdahelyi JB és a JNB hetilapja”; megjelenik minden pénteken. Immár a 15. évfolyamában jár. A kezemben tartott 1976. 37. szám első négy oldala magyar, a következő négy szlovák nyelvű. Előző héten szlovák szöveggel indult a lap; hetente váltják a tükröt. Minden járásban kiadnak ilyen helyi újságot, a vegyes lakosságú vidékeken két nyelven.

Szerencsém van, éppen a sajtónapi számot „fogtam ki”, a magyar rész egyik oldalán a szerkesztők önmagukról vallanak családiáisan, tréfásan. A gabonasziget — Csallóköz szlovák neve — óhatatlanul „vicinális” lapjának szerkesztői azonban országos újságírói igényekhez mérik magukat, s a humor görbe tükrét nyilvánosan tartják önmaguk elé, nagykorúságuk tanúságaként.

Milyen képet nyújt nekem, átutazó külföldinek a lap a mai Csallóköz életéről? Közéleti hírek, oldalas cikk Ollé Gyula járási párttitkár tollából a gabonakérdés helyi vetületeiről, a nőszövetség járási titkára, Haizok Mária asszonyok, lányok közéleti szerepéről értekeznek; megtudhatom, hogy Nagyabonyban Bihari János-émléknapot rendeztek, közösen a Járási Népművelési Központ és a CSE-MADOK.

Szlovák oldalakon, magyar oldalakon állandó téma: a tanítás, a tanulás, iskolákban és azon kívül, tanfolyamokon, otthon, az anyanyelvi képzés és a kölcsönös megismerés nyelvi követelményei. A helyi lap még „világméretű” kitekin-tésre is vállalkozik a nevelés terén. A Csallóköz említett számában Szent-Györgyi Albert tanulmányát folytatja: „Ahogy ma tanítunk, olyan lesz a holnap...”

A szlovák nemzet ügyéért, az új Csehszlovákiáért, valamint nemzetközi méretekben a reakciós erők gyors vereségéért a felkelésben a szlovákok és a majdnem kétezer cseh mellett 26 nemzet és nemzetiség tagjai is harcoltak...

Mintegy 800 magyar harcolt Kelet-Szlovákiában, az I. csehszlovák partizánbrigádban, a Ján Žižka-brigádban, a Felső-Nyitra vidékén, a Szlávok Szabadságáért Partizánbrigádban és másutt.

A Szlovák Nemzeti Felkelésben főleg Nógrádi Sándor százados partizán-csoportja, a Fábry J. által vezetett magyar partizánosztog és Adler Károly parancsnoksága alatt a Petőfi-csoport vált híressé. Magyar antifasiszták harcoltak más partizánalakulatokban is...

(Viliam Plezva: *A Szlovák Nemzeti Felkelés forradalmi hagyatéka*. Nak-ladatel'stvo Pravda Könyvkiadó, 1974.)

Ez lenne a Vág? Szelíd, szinte álmos folyó. Valamikor tutajokat röpitett a hátán, álmokat hordozott az Északi-Kárpátokból a déli síkságok felé. Most iparüzemek hordaléka kavarg benne, talán ettől lassult el a folyása. Köztük a sellyei üzemeké. A vidék egyik gyárközpontja lett az öreg Vág-parti településből; ötezer-ről tizenhétre növekedett lakossága főképpen blokkokban él. Ipari iskolák képezik az üzem új nemzedékét. A magyar lakosság alig egynyolcada a mai lélekszámnak;

iskolájuk régi épület Pázmány Péter egykori kastélya és nyaralója szomszédságában, közel a Centrál szálló kávéházához, ahol minden héten egyszer a Vörösmarty Klub a házigazda.

Ez a klub egyet jelent egy középkorú, alacsony termetű, szívélyes, szívós emberrel: Tóth Lajossal, a helyi magyar iskola történelem- és földrajztanárával, egy királyrévi bognármester nagyálmú fiával. Alma pedig egyszerű és merész: művelt, öntudatos tenni a település lakóit, a felnőtteket is, nemcsak az iskolás gyermekeket. Tizenegy esztendejét áldozta eddig erre. Csak tizenegy évet? Életet, ideget, kényelmet, mindent. De ismételten bizonyított: mit jelent egy cselekvő ember itt — és mindenütt.

„A munkaprogram sokrétűsége és átgondoltsága az egykori Magyar Szemináriumokra emlékeztet engem, amelyeket a polgári Csehszlovákia magyar főiskoláissai szerveztek meg annak idején a maguk körében.“ (Dr. Turczel Lajos egyetemi docens, Komenský Egyetem.)

„Tudtam a sellyei ifjúsági klubról, gondolati fogantatása pillanatától. Szerettem és féltettem: megtalálja-e a helyét mai életünkben és a sellyei fiatalok szívében? Azután meglátogattam őket, beszélgettem velük. Éreztem rajtuk, hogy értelmiségiekből *kultúreemberekké* akarnak művelődni, és természetes, hogy azon a nyelven, amely számukra a legtermészetesebb, legakadálytalanabb, leginkább adott.“ (Deme László vendégprofesszor, Komenský Egyetem.)

„Tóth Lajos igyekszik megvalósítani azokat az eszményeket, amelyekről a két nép nagy fia, Ady és Hviezdoslav csak álmodhatott.“ (A *Lud* című szlovák lap cikkének címe: *A Vörösmarty Klub — a jóindulat missziója.*)

Tizenegy évvel ezelőtt, klubok özönével együtt alakult meg a CSEMADOK védnöksége alatt a vágsellyei Vörösmarty Klub. Lelkesedés, jószándék lobogott mindenfelé. Szencen akkor kezdte a nép is jobban ismerni, nemcsak az értelmiség, a helység hajdani nagy szülöttét, a Házsongárdban nyugvó Molnár Albert énekszerzőt. Az alapítás jegyzőkönyve 1966 novemberét tünteti fel. Azóta sok klub, sok kezdeményezés égett el a forró lobogásban, fagyott meg a kényelem-szeretemben, közönyben. A Vörösmarty Klub él, mert élteti Tóth Lajos józan, célszerű realizmusa. Minden munkát ő végez, a plakátragasztástól az előadók meghívásáig. Ez lenne a titka? Eddig legalább egyesztendei fizetését költötte a Klubra, pedig kétgyermekes családapa, egy blokkház lakója. Ez lenne a titka? Mindenki szívesen eljön ide Tóth Lajos meghívására, olyan rangja támadt a Klub estéinek. Háromszázötven felé tart előadásainak száma. Meg sem kísérelm felsorolni az előadók nevét, magyarokét és szlovákokét, akadémikusokét és néptanítókat, írókat és történészeket, karmesterekét és egyetemi professzorokét. Selylyén nyitott füllel hallgatnak meg mindenkit, aki szakmájáról kíván szólni egy félig falu, félig város helység magyar és szlovák lakóihoz. Érdekl az embereket a történelem és a geológia, az irodalom és a népzene, a nemzetiségi önismeret és a világgazdaság. Ez lenne Tóth Lajos titka? Szlovákiai magyar klub ez, amelynek előadásaira mindig eljönnek szlovákok is. Alkalmam nyílt beszélgetni Julius Morávek tanárral, a sellyei vegyészeti szakiskola igazgatójával, a helyi Matica Slovenska — a nagy múltú szlovák kultúregyesület — vezetőjével. „Eljárunk egymás előadásaira, szereplést vállalunk egymás estjein, vagy éppen együtt. A sellyei magyarok tisztelnek minket, mi hasonlóképpen a magyarokat. A kölcsönös megismerés és megbecsülés nagy eszménye elvont maradna az ilyen helyi, kicsi aprómunkák nélkül.“ Ez lenne Tóth Lajos titka?

Mindegyik külön-külön és együttesen?

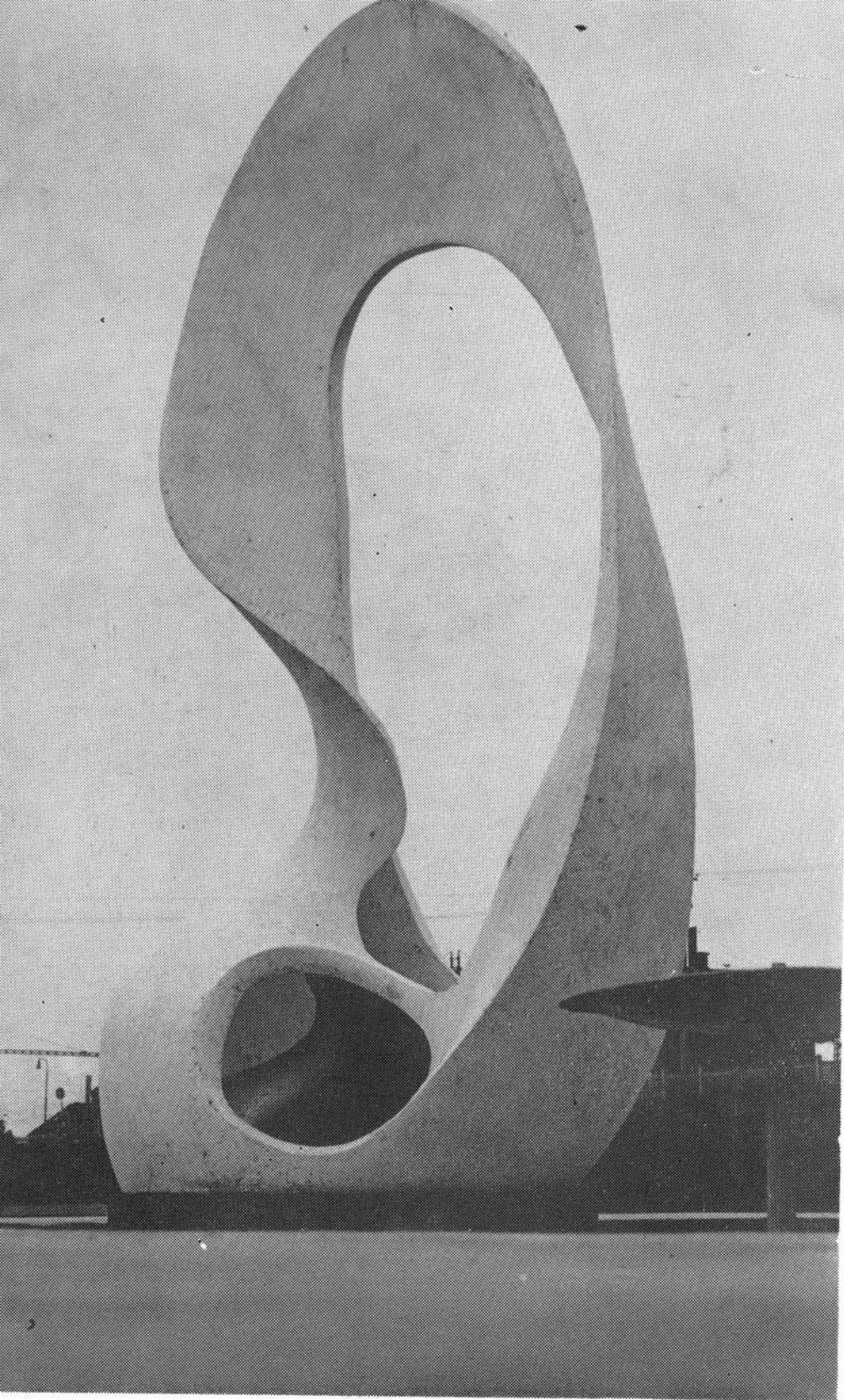
„Mindig az emberekhez szóltunk, csakis az igazat hirdettük és vallottuk akkor is, amikor a szlovák—magyar barátságról beszélünk. Számunkra a művelődés az életet jelenti. Az ösztönösség kihalóban van, helyébe a tudat kell lépjen. Tudat nélkül az ember nem ember, a magyar nem magyar.“ Tóth Lajos mondta, összegzésképpen, a Vörösmarty Klub alapításának tizedik évfordulóján, magyar és szlovák hallgatóság tapsa közepette. Olyan magától értetődő egyszerűséggel és józansággal beszélt az élet igényéről, ahogyan hajdanán ezen a tájon a halálról szóltak, a *Halotti Beszéd* szavaival — a tatárjárásig, néhány éven át a szomszédos Deáki-Diakovcében őrizték azt a kódexet, amelyet ma Pray György neve után ismerünk. A magyar nyelv első üzenetét őrizi írásban a kódex, itt őrizte a mai emeletes templom helyén, aztán századokon át bujdoskolva, majd a XVIII. század végén előbukkanva megint.

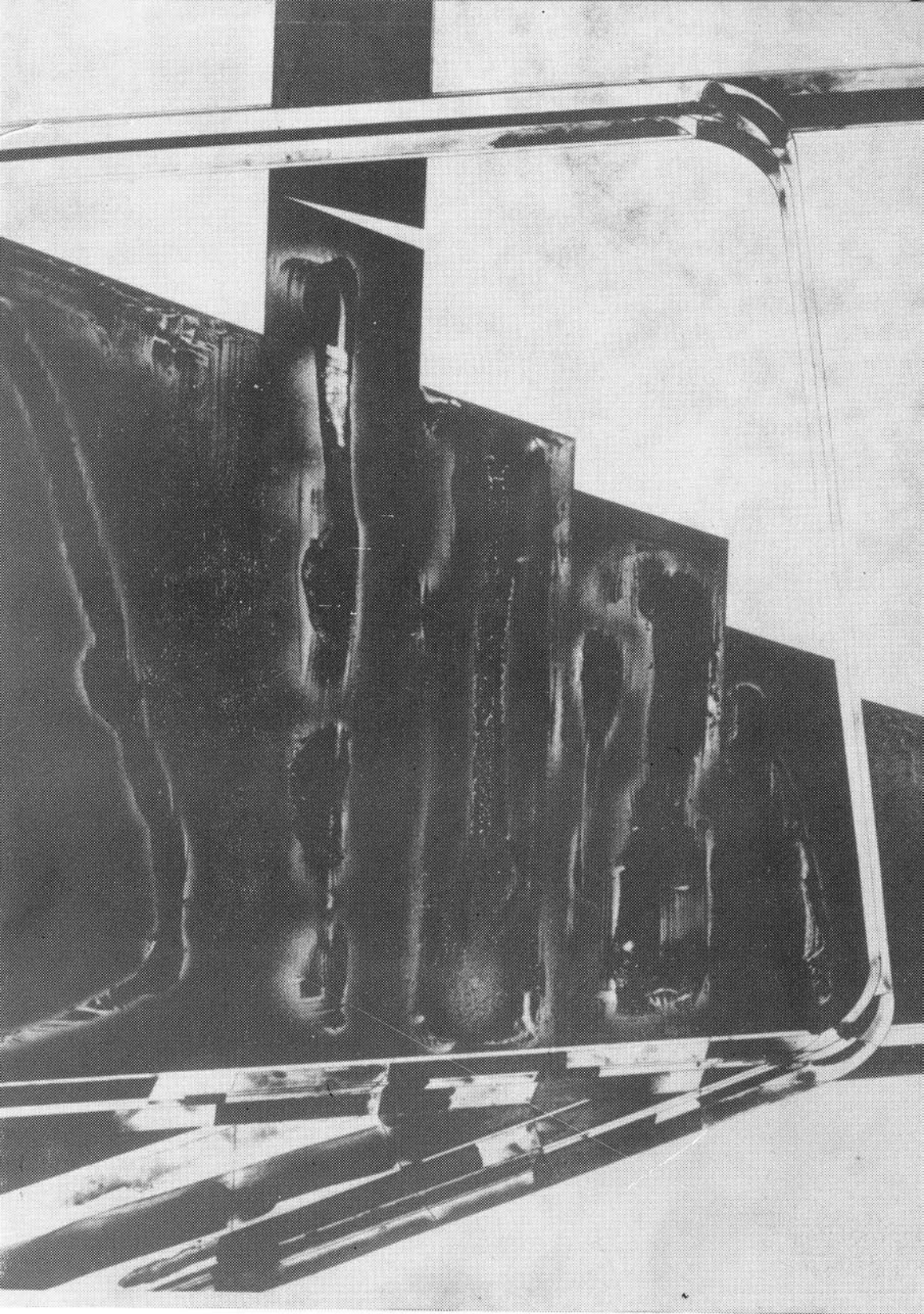
Tóth Lajos, szlovák barátaival, az élet hitét vallja és sugallja. Mikor éppen nem akadnak társai a munkában — akkor egymagában.

A nyelv az emberi létet jelenti: szabad, kötetlen lélegzést. A nyelv egy nép életének legfontosabb szerve: ideghálózata. Ha itt benuulás áll be,

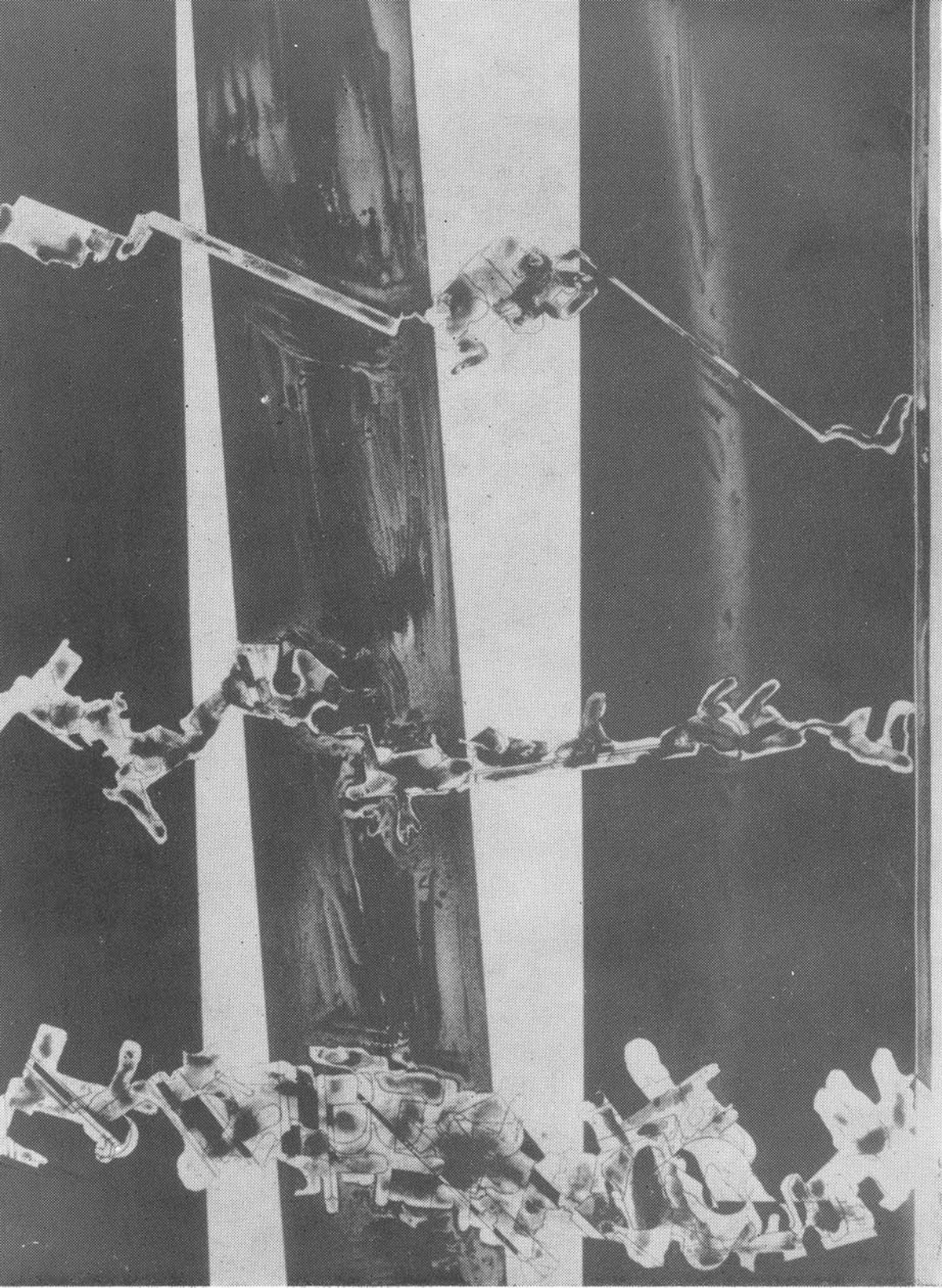

NAGY JÁNOS (CSEHSZLOVÁKIA): 1. CANTATA PROFANA
2. CSIGA-SZÖKÖKŰT

MAURITS FERENC (JUGOSZLÁVIA) LES CRAQUEMENTS CÍMŰ SOROZATÁBÓL (1—2.)

megérzi az egész szervezet. Népet csak nyelvében és nyelvével lehet fel-
emelni, amiből logikusan következik, hogy nyelve megbénításával ki is lehet
semmizni. Nyelv nélkül nincs szellem, nincs erkölcs. A nyelv maga az em-
berség: mi különbözteti meg az embert az állattól? Nyelv nélkül semmi
sincsén.

(Fábry Zoltán: *Kazinczy elkötelezettségében*. Újra megjelent *Vigyázó
szemmel* című gyűjteményes kötetében. Madách Könyvkiadó, 1971.)

Nagy János szobrászművész értem jön Sellyére, autóján visz Szerdahelyen.
Komáromon át, a Duna partját követve, az Ipolyig. A csehszlovák—magyar határ-
tól száz lépésnyire, a szlovák oldalon, egy teljesen magányos villában él család-
jával. Közigazgatásilag Helemba faluhoz tartozik a tanya; vagy világkiállítások
katalógusaiba került már be e parányi település neve. Nagy János állított ki
Helsinki-ben, Párizsban, Kölnben, Krakkóban. Ha szépiró lenne, egy mai robinzo-
nádot írhatna meg: miként rendezte be maga és családja kényelmes életét az
Ipoly partján, kilométerekre a legközelebbi lakóháztól. Ebben a romantikus kas-
télyban — egy Bánsági nevű festőtől vásárolta volt meg — élhetne a lova, a
kutyái, a gyümölcsfái között, minden kötöttség nélkül; legfennebb a határvadá-
sok kukkantanak be hozzá, nagy ritkán ők is. De Nagy János úgy él ezen a
szárazföldi szigeten, mintha Párizsban lenne, s az Ipoly és a szintén közeli Duna
a Szajna két ága, a Notre-Dame szigete körül. Mindenről tud, mindenről véle-
ménye van, ami a világban végbemegy: a jelenkorban és régmúlt évezredekben.

A számérokrol vitakozunk. még kolozsvári otthonomban kezdtük el. Aztán
kedvenc témájával folytatja: az összehasonlító szobrászattal, amelynek ötlete a
sumerológia szomszédságában született meg benne. Szlovák és magyar népművé-
szeti alkotások motivumrendszerét tanulmányozta; a habán leleteket, India mű-
vészetét; elment Mongóliába kancsók, edények domborítását szemügyre venni,
persze, hogy a népi művészet jegyeit kereste Erdélyben, román és magyar kan-
csókat, tálakat; ismeri a baskírok, a grúzok népi kultúráját. Egy nép, egy művészet
jelképrendszere benne kell hogy éljen e művészet minden ágában. Miért éppen
a szobrászattól hiányoznának a nemzeti jegyek, amelyek évezredekkel ivelnek át?
De amelyek az idők mélyén valahol azonosak lehetnek.

Szerdahely felé fordítja a kormányt, majd Komáromnál érjük el a Dunát.
Cseles fiú, évezredek szobrászatának alakulását magyarázza, s közben saját éle-
tének színhelyein akar végigvinni. A komáromi magyar gimnázium 1954-ben érett-
ségizettjeinek tablója előtt mondja, hogy ez a szülővárosa, és az övék volt az első
évfolyam a gimnázium újramegnyitása után. Szerdahely főterén egy testrészeire
omló emberi lény: borzongató vád a fasizmusok embertelensége ellen.

— A mi nemzedékünk még átélte a gyűlöletet, a megkülönböztetés, az el-
hurcolások borzalmaait. Ami ellentmond minden emberinek, azt csak az antihu-
mánium torz örületében lehet megjeleníteni. Sokan azt kérdezték, mi ennek a
szobornak a mondanivalója? Én a szobrászat nyelvén szólok, nem az irodalomén.
A szobrászat a legszükszavúbb művészet. A tiszta szobrászat egy gondolatot fejez
ki mindig, de úgy, ahogy nem lehetne leírni. Nincs epikuma. Csak a gondolat
maga, pusztán, nyersen, megdöbbenően.

— És a nézőid?

— Megérzik a gondolatot, amit sugallok. De nem mindig találják elégséges-
nek. A mai nézők többsége irodalmat kíván a szobrászattól is, így alakult ki az
ízlése.

— Komárom szélén láttam egyik szobrodát: két fej egy testen.

— Az emberek összetartozását, egymásra utaltságát aka-
rom sugallani vele. Erre akarom rádöbbeneni őket.

— Egyik faluban, Guta-Kolorovón a 64-es árvíz emlékére
felállították a szobrodát: fekvő nő alakját képezték ki építészeti
elemekből.

— Az építés értelme, a szépség értelme, minden értelme:
itt voltunk, itt vagyunk és itt maradunk...

Kint állunk kastélya erkélyén, egy karnyújtás az Ipoly,
egyetlen lágy csönd a táj, s benne egy nyugtalan, magányos
művész évezredekkel álmodik.

**UTAK
ESZMÉK
VITÁK**

A lengyel költői avantgarde

Az első világháborút követő avantgardista hullám talán egyetlen kelet-európai országban sem bontakozott ki olyan szélességben, produkált annyi érdekes változatot, mint Lengyelországban. Magának a mozgalomnak a gyökerei, mint köztudomású, még a világháború előttré nyúlnak vissza, amikor körülbelül egyidőben lép fel a francia kubista festők csoportja és az őket a költészet nyelvére lefordító „orfikus kubista”. Apollinaire, bontakozik ki a német expresszionizmus, az olasz és az orosz futurizmus. Lengyel földön az első irányzat, amely követőkre talál, a *Młoda Polska* (Ifjú Lengyelország) századvégi esztétikájából kinövő expresszionizmus, amit a poznańi *Zdrój* csoport képvisel, de csakhamar felülkerekednek — Varsóban és Krakóban egyaránt — a futuristák, akik főleg a *Nowa Sztuka* (Új Művészet) című folyóiratban közlik műveiket. Az első futurista, Jerzy Jankowski, még túl önállótlannal kapcsolódik Marinettihez, az olasz futurizmus atyjához; hozzá hasonlóan dicsőíti a nagyvárost, a modern technikát, az „elavult” értékek elleni lázadást. A különbség talán csak az, hogy Jankowski a proletariátusban látja a jövő zálogát, és egyik versét ezekkel a kissé naív szavakkal kezdi: „A proletariátus szemei kékek, mint Lengyelország fölött a hajnal!” Ő az első, aki a konvenciókat felrúgva szakít a helyesírási szabályokkal is; ez nyilvánvaló provokáció, ami nem bizonyul tartósnak, bár a húszas évek elején még a legpolitikusabb lengyel futurista, Bruno Jasiński is alkalmazza, a *Nuż w nronzq* kötetben, amit magyarra „Hazbaszúrt bicak”-ként fordíthatnánk megközelítő pontossággal.

De Jankowskinál sokkal jelentősebb költők Tytus Czyżewski (1885—1945), Anatol Stern, Aleksander Wat és Bruno Jasiński. Czyżewski nemcsak költő, festőművész is, és egyes verseiben a lengyel folklór együtt jelentkezik a modern technika méltatásával; vagyis az a barbárság-kultusz, ami esztétikai síkon az összes nyugati izmusban többé-kevésbé megtalálható, itt a hazai „primitívség” alkalmazásában nyilvánul meg. Mint Kazimierz Wyka rámutatott, ilyen „népi nyitás” a futurizmusban Lengyelországon kívül csak az oroszoknál volt meg, Hlebnyikov költészetében. Czyżewski más verseiben a festői és zenei elemek nyerneк érdekes, újszerű szerepet — jó példa erre *Éneklő házak* című verse.

Czyżewskinnél sokkal agresszívebbek és nyersebben kultúraellenesek a többi futuristák. Az első világháború és a lengyel függetlenség kivívása után a lengyel költészet egésze a költői nyelv demokratizálása felé tart (Julian Tuwim, a *Skamander* csoport vezető költője a mindennapi nyelvre kívánja alapozni költészetét), de Stern és Wat túlmennek ezen, és megkezdik a mondategységek szétfordelését. A tudatos nyelvi provokáció mellett fontos szerepet juttatnak a váratlan képzetársításoknak, egyrészt a naturalisztikus, „földszagú”, másrészt az egzotikus metaforáknak, valamint a valóság konkrétumai kihangsúlyozásának. Aleksander Watra (1900—1967) egyébként szintén hatott Hlebnyikov, de egyes versei mégis inkább a korai — futurista — Majakovszkijjal mutatnak rokonságot. Politikailag a futuristák egyértelműen baloldaliak, a legelkötelezettebb közöttük Bruno Jasiński (1901—1937), a *Felgyűjtöm Párizst* szerzője, aki 1929-től a Szovjetunióban élt, és ott a személyi kultusz törvénytelenégeinek lett áldozatává. Bár kommunistáknak vallották magukat, Stern és Wat (csakúgy, mint a kor legnagyobb szocialista költője, Broniewski) koholt vádak alapján 1940-ben szintén megjárták a börtönöket.

A lengyel futurizmus hőskora viszonylag rövid volt: már 1922-ben az ún. „krakkói avantgarde” vette át a vezető szerepet. Ez elsősorban Tadeusz Peiper (1891—1969) érdeme. Peiper az első világháború előtt és alatt külföldön (Berlinben, Párizsban, majd Spanyolországban) élt, de hazatérése után megalapította a *Zwrotnica* (Váltó) című folyóiratot, a húszas évek lengyel modernistáinak legfontosabb fórumát. A krakkói avantgarde irányzatát az irodalomtörténészek általában „konstruktívizmus”-ként jellemzik (így Bojtár Endre is a *Lengyel költők antológiája* című, 1969-es gyűjteményében), s ez a definíció körülbelül meg is felel a csoport elméleti programjának, nem fedi azonban teljesen annak költői gyakorlatát. „Legtisztabban” konstruktivista a csoport tagjai közül Julian Przyboś, aki egyfajta szó-architektúrát művel, s aki költeményeit a „homogén költői látomás” elvére építi. Peiper ezzel szemben a „kivirágzó” vagy „virágba fakadó” vers híve: a vers „tartalma” metaforák során fokozatosan bomlik ki, növekszik mind teljesebb egészzé. Kettőjükkel szemben a *Zwrotnica* körül ugyancsak fontos szerepet játszó, de később Párizsba költöző Jan Brzękowski nem tartja magát konstruktivistának, hanem az ún. „integrális költészet” mellett száll síkra — ez a felfogás teret enged a spontán, érzemi asszociációknak is, amelyeket az érteleme csak ellen-

öriz, de nem fojt el. De ha Brzękowski lírájának helyenként határozottan expreszszionista színezetet ad az érzelmek feltörése, Peiper költői gyakorlata egyáltalán nem egyezik meg elméletével, verbalizmusa és barokkos formanyelve élesen elkülöníti Przyboś pontosságra törő, sűrített, de gyakran hűvös verstechnikájától.

Mennyiben hozott újat a krakkói avantgarde? Bár Peiper programja (a Város, a Tömeg és a Gép kultusza) közel állt a futuristák platformjához, Przybośsal együtt határozottan a költészet autonómiáját vallotta, s az ebből következő külön, önálló költői nyelv szükségességét. Ez a nyelv számúzi a dallamosságot, elzárkózik a „népi” elemektől, tudatosan kiszámított és racionális. A krakkói avantgardisták szerint az igazán újszerű vers nem lehet azonnal közérthető; művészet kell művészetre nevelni a népet. (Más kérdés, hogy ez nekik nem nagyon sikerült; Przybośék olvasóközönsége nem a népből, hanem egy viszonylag szűk értelmiségi-polgári rétegből került ki.) Az új költői nyelv kialakítása során végzett munkájuk azonban kétségtelenül jelentős — a felszabadulás óta szinte minden fontosabb költő az ő eredményeiből indul ki, azokat használja fel saját formanyelvének megteremtésében.

Gömöri György

TYTUS CZYZEWSKI

ÉNEKLŐ HÁZAK

Házak mennek az utcán
Énekelnek
Zöld ház
Szomorú ház
A másik utcán is házak mennek
Énekelnek
Vidámak
Egy fehér ház
Ugrándozik örömben
Ibolyaszínű ház
Alacsony hang

Karcsú sárga ház
Magas hang
Mindegyik más
Szaladnak néznek
Ablakok repülnek a kövezetre
Csillognak csörömpölnek
Továbbmentem
Messziről még hallom énekelnek
A házak
Dalol a Piros a Fehér a Sárga
Mind dalol.

ALEKSANDER WAT

HOLDAS TÁJ

Vágtató másodpercek odavetett üdvözlétét
szétkergettem hüvelykujjamra fújva
de mikor az ajtónálló arany trombitát illesztve fülemhez
így kiáltott:

hol!

ő régen ó régebben minden más volt és oly boldog voltam
senki sem követelte meg tőlem hogy kilowatt legyek
édesen csengtek a villamosok mint a pacsirták
s léggömbök zörögtek fejem fölött mint az angyalok
családok dagadoztak a boldogságtól legyek a zümmögéstől
a lovak tollforgót hordtak szent patrónákat és csengettyűket
sárkányok szálltak a vasárnap és az oxigén egén
amely szót mindig furcsálltam ott állt a sarki patika
kirakatába kiírva
már nem tudom melyik utcában hol függött az a cégtábla
bajszos törökkel
az ör furulyája amelyből virágok és madarak nyíltak
ringatta a bóbiskoló fiakkerek oldalát

senki sem változtatta vérem borát a líra vizére
senkisé nem szólított engem ezen a kemény néven aleksander
és most nem tudom miért nem tudom magamnak megmagyarázni
miért lett minden minden rosszabb
és miért ó miért
süllyed el fejem egy szőkesörényű kanca nyálában
aki nem is kanca csak közönséges hold
és miért akarok minden járókelőt szájoncsokolni
a szerelem koldusa örökkön alamizsnáért könyörög! —
S ha szívem táskája a csókoktól megdagad
kiveszem majd és meggyújtom őket
hadd égjenek kis mécsesek
az utca bús elsötétült kövei fölött.

TADEUSZ PEIPER

Mezítelen, lepedő-felhőben, a csöndbe belemetszve,
az éjszaka bölcsőjében, az ajkat formázó éjben,
szavaim visszhangozva, fekete mágia műveként,
mezítelen, visszhangzón, hogyha csillogni kezdesz,
színarany mosdótál, s benne gyöngyök pora,
te, egy ív papír, amelyet teleirok,
vagy tán még előbb, mint gyújtóst, tűzre dobok,
meztelen, a csöndbe ragadva, hallgass csak, s gőzölögj.
Szavaidnál többre tartom suttogásod, tested suttogását,
tested szagát: mészárszék-szag az és rózsailat.

JULIAN PRZYBOS

A SZIV EGYENLETE

A levegőt zászlókkal megfojtották.
A lázadók minden diadalív
alapzatát aládinamitozzák!
Ki vagyok? Madarak száműzöttje.
Tollam alatt legszéléig árad az asztal,
tüllép határain,
mint tank, mely támadásra készül.
A holnap tüsszel ég bennem már ma a ház,
gyorsabban támad a sziv.
A lámpák oszlopairól srapel pattan:
egyszerre gyújtották meg őket az utcán.
Fegyveres katonadalban múlik, hörög a nappal.
A rőt fűből elesettek bordái torzsolják át a pázsitot.
Élőn megyek a jövődő városon át, mely már csak a múlté.
Ki vagyok? Madarak száműzöttje.
Kertek — Az újhöld mint ágról leváló tövis —
A szabad és érzéketlen világ nélkülem teljesedik be
és a babér csak őszi leveleket hullajt homlokomra
... hogy már soha ne némuljak el
Szelíden
minden zsebet fészekké igazítanak az emberektől
elrepülő fecskéknek.

GÖMÖRI GYÖRGY fordításai

CHRISTA WOLF MEGHALADNI A MÚLTAT

Beszélgetés az olvasókkal

Az év elején a berlini (NDK) Aufbau Verlag gondozásában az ismert író, Christa Wolf újabb regénye jelent meg *Kindheitsmuster* címmel. Utazás a gyermekkorba — körülbelül így fordíthatnók le ezt a több idősikban lejátszódó önéletrajzi „visszajátszást”, a Harmadik Birodalom idején leélt gyermekkor hajdani helyeinek, emlékeinek felkutatását. A gyermek gondolatai és a felnőtt visszaemlékezése az író mai kommentárjaival összeszövődve adják azt a címbe „mintát”, amelyet Christa Wolf állít regényében nagy művészi megérezhető erővel mementóként mai idősebb (az akkori kort megélt) és fiatalabb (a kor eseményeivel tankönyvekből ismerkedő) olvasói elé.

A regény megjelenése alkalmából a *La Nouvelle Critique* januári száma részleteket közöl abból a beszélgetésből, amelyet a szerző egy berlini felolvasás után folytatott hallgatóságával. A következőkben ennek az anyagnak rövidített szövegét közöljük.

— Szeretném tudni, mi készítette ennek a könyvnek a megírására. Megrendelést kapott-e rá, vagy csak úgy magától írta?

— Tulajdonképpen következnie kellett volna a felolvasásomból, hogy ilyen könyv nem születhet külső parancsra. Már nagyon régen szerettem volna valami ilyesmit írni. Persze, nem éppen ezt, de valamit, ami felölelje vagy megpróbálja megközelíteni életemnek azt a szakaszát, amelyet jómagam is, még most is, hogy megírtam, nagyon nehezen értek meg. Ami az indítékok illeti, mondhatok valami kézzelfoghatóbbat is. Egy lengyel író szavaival kell kifejeznem magam, aki ugyanúgy látta ezt a kérdést, mint én. Én is úgy érzem, mint ő, hogy tulajdonképpen még mindig nagyon keveset tudunk arról a korszakról, amelyről annyit olvastunk, hallottunk és részben írtunk. A németországi fasizmusról van szó, és még mindig megválaszolatlan a kérdés: „hogyan volt lehetséges és milyen volt a valóságban?” És persze tudom jól, erre a kérdésre az én könyvem sem ad választ. Mégis azt hiszem, hogy azoknak, akik átélték ezt a korszakot, és akik tudják, milyen erő-

vel, milyen mértékben és milyen irányban nyomta rájuk a bélyegét, azoknak bizonyos fokig kötelességük állást foglalni ezzel kapcsolatban. Ki milyen mértékben képes rá. Íme tehát az indítók.

Mindig zavar egy kicsit, hogy nagyon sok könyv, amely ezzel a korszakkal foglalkozik, olyan hőst állít elénk, aki gyorsan változik, és még a fasizmus ideje alatt eléggé fontos és helyes politikai s emberi igazságokat fedez fel. Én nem akarom vitatni senkinek a személyes élményét. De az enyém nem ez volt. Nekem nagyon sok időbe telt, amíg lassanként rájöttem apró igazságokra, és csak azután álltak be a nagy változások.

Azt hiszem, ezt meg kellett mondanom. Hogy érdekl-e még a fiatalokat, akik nem élték meg, azt nem tudom. De az én indítékom éppen ez a hiányérzet volt, amelyről, azt hiszem, a külföldi olvasók is többet akarnak megtudni, arról, ami akkor valóban végbe ment az emberek fejében.

— Miért éppen ezt a témát választotta? Nem fontosabb-e a jelenkorról írni?

— Úgy gondolja, hogy ebben a könyvben nem a jelenkorról írok? Amíg élek

emberek, akik gyermekeiket ebben a korban élték, ez mindig bennük marad. Kortársaink is magukban hordozzák. És meggyőződésem, hogy sok olyasmi volt ebben a korszakban, amiről még nem szoltunk; magunknak sem adtunk számot róla, másoknak sem. Évek óta az az érzésem, hogy még én személy szerint sem mondtam el mindent ahhoz, hogy másról is írassunk. Ez bizonyos mértékben az írói mesterség etikája. Amíg bizonyos dolgokat nem mond el az ember, addig nincs joga másról beszélni.

Az én élményem az én korosztályom élménye volt, azoké az embereké, akik szülei lehetnének a hallgatóság nagy részének. És ezek az emberek maguk között és gyermekeik között egyaránt nagyon keveset beszélnek erről a korszakról — és nem is nagyon őszinték. Ezért szól ez a könyv a jelenkorról. Mert jelenkor nemcsak az, ami éppen ma történik, jelenkor mindaz, ami arra készített bennünket, hogy egy bizonyos módon cselekedjünk vagy ne cselekedjünk.

— *Örömmel látom, hogy Ön megkísérli úgy bemutatni a múltat, hogy azonosulni lehessen vele, és ezzel viszonyítási alapot teremt a mi korunk számára. Így eléri, hogy a legfiatalabbak is felfogják a problémák időszerezését. Ugyanakkor sikerül a mi generációnktól annyira eltávolítania, hogy újraéljük az átélteket, de már nem zavarodik össze bennünk.*

— Köszönöm. Ha elgondoljuk, hogy mire képes ma az irodalom, különféle válaszokat adhatunk, amelyeknek nagy része „igaz” lesz, bár az írók szerint nagyon különbözőek. És ez jól is van így. Ami engem írásra kényszerít, az abból származik, hogy a történelem, népünk és államunk történelme mindig nagyon közelről érintett, meg azokból az eseményekből, amelyeket gyermekkorom óta tudatosan éitem át. Azt hiszem, szükséges és hasznos mozgásba hoznunk azokat a belső lerakódásokat, amelyeket az események hagytak bennünk. Persze, van más vélemény is. Vannak, akik azt mondják: „Hagyd el, mire jó ez, zavar bennünket, nincs rá semmi szükség.” Ez már régi vitatéma, és valószínűleg minden újabb könyvem után hallani fogom. Nekem viszont az a véleményem, hogy az irodalomnak meg kell próbálnia feltárni ezeket a belső lerakódásokat, amelyek nem is olyan rendszerezettek, katalogizáltak és harmonikusan „meghaladottak”, amint azt kívánnók. Nem hiszem, hogy ilyen értelemben „meghaladtuk” volna a fasizmust, noha nálunk összehasonlíthatatlanul többet teszünk ezért, mint az NSZK-ban. „A múlt meghala-

dását” most más értelemben használom, külön-külön minden egyén vitáját értem ezen, amelyet a saját legszemélyesebb múltjával folytat, azzal, amit ő személy szerint tett és gondolt, és amit nem vonatkoztathat másra, amire nem mentesség felidézni azoknak az embereknek a tömegeit, akik ugyanezt tették, vagy még rosszabbat. Ezen a ponton a szociológia és a statisztika fegyverletételre kényszerül. A személyi és a társadalmi morálról van itt szó, és azokról a körülményekről, amelyek egyiket is, másikat is hatályon kívül helyezik. Ilyen értelemben nem haladtuk meg a múltat. Látni ezt a fiatalok kérdéseiből és az én korosztályom vagy az idősebbek hallgatásából. Ezeket a kérdéseket és ezt a hallgatást megragadni csak az irodalom képes. Ezzel nem akarom elmarasztalni az olyan műfajokat, mint a riport vagy a krónika, amelyek ezt nem tehetik meg, mert nem az ő feladatkörükbe tartozik. Az irodalom feladata mozgásba hozni a belső lerakódásokat, mert sokan összekeverik még a mozdulatlan tompultságot az igazi megbékéléssel, amelyet csakis a belső szabadság hozhat létre. És itt hat a jelen. Persze, hogy amikor a regényem megírásához hozzáfogtam, még nem tudhatam, hogy mi fog történni Chilében 1973-ban, és hogy ez milyen mértékben kavar fel bennünket. Az ilyesmit nem lehet előre látni.

— *Nagyon érdekes, ahogy különböző módon kísérli meg elmondani a történetet. Érdekelne, hogy ezek a különböző megközelítési módok milyen helyzetből történtenek: az anyagát minél jobban megragadni igyekvő író, vagy pedig az olvasótábor szempontjából, abból a kérdésből, hogy „miként lehetne ezt ma elmondani az én gyermekeimnek?”. Az az érzésem, hogy a fiatalabb nemzedék egy része hallani sem akar erről a korról. Persze nem tudom, hogy ez a magatartás jellemző-e, vagy hogy tudományos kutatás tárgya-e. De el tudom képzelni, hogy a sztori különböző szintjei felkeltik ezeknek az embereknek az érdeklődését is, például a Chilére vonatkozó utalások, mivelhogy a könyv éppen úgy szól a jelenről, mint a múltból. Vagy tévednék?*

— Az első kérdésre válaszolva: a megközelítési helyzet azonos a biológusséval, akit egy kísérlet értelme foglalkoztat. És természetesen nem az olvasótábor szempontjából: téves elképzelés az, hogy az író, miközben ír, az olvasóra gondol. Persze nem tartozom azok közé, akik azt állítják, hogy a közlés kérdései meg sem fordulnak a fejükben, és nem is hiszem el az ilyesmit. Mindenki sze-

retne közölni, mindenki azért ír. Így például egészen másképp ír az ember mondjuk egy bizalmas jellegű naplót. Ez az egyik dolog.

Kísérlet közben nem gondol az ember az esetleges olvasóra, hanem az anyagra. A kísérletet bizonyos fokig önmagán végzi, egyfajta viszonyba kell kerülnie anyagával. Láttam magam előtt, hogy mi van, és minek kell történnie, de még nem volt meg a viszonyulásom hozzá. Ezt a viszonyulást létrehozni: ez a kísérlet értelme. Nagyon könnyen észreveszi az ember azt, ha sikerült mezütnie a helyes hangot, amikor úgy beszél, hogy hallja, amit mond, és maga is el tudja hinni. Aztán egyszercsak megszakad ez a fonál, és neki kell állnia újra megkeresni. Valahogy így fest az írás, mint különös erőfeszítés, már ha nem süllyed rutinmunkává.

A második kérdés az ifjúságra vonatkozik. Nehéz lenne megmondani, hogy azok, akikről ön beszél, valóban csak keveset tudnak a múlttól, vagy nem akarnak többet tudni róla. Lehetséges, hogy az iskola szoktatta le őket arról, hogy ehhez az idősakhoz igazán kérdő magatartást alakítsanak ki. Ez megeshet. Belelapoztam néhány történelemkönyvbe, főleg az erre a korszakra vonatkozó részeknél és hál' istennek nem találtam benne semmi valótlant, és ez a mi nagy érdemünk. Azt olvashatja az ember, ami volt. Másrészt tudom maguktól a fiataloktól, hogy ezeket a leckéket is ugyanúgy tanulják meg, mint a többi. És a tanáraik, akik nagyjából velem egykorúak, nem is próbálnak létrehozni egy bensőbb viszonyulást. Ott van például a kilencedikes tankönyvben az összes koncentrációs táborok térképe. Láttam Buchenwaldban 13–14 éves fiatalokat, akik úgy mentek át a volt Appellplatzon, hogy közben szándícsot majszoltak, és a táskarádiójukat bömböltették. Valamit nem ébresztettek fel ezekben a fiatalokban. Nem a bűntudatról beszélek, de az együttérzést azokkal, akik ott szenvedtek. És akkor nyilván kérdéseket teszek fel magamnak. Mert ugye ott a térkép a tankönyvben, meg beszélnek is nekik erről, és ez mégsem vált ki belőlük másfajta érzelmet, mint a tankönyv bármely más térképe.

Igen, valóban szeretném megnehezíteni a feledést. Persze álláspontom elítélhető, és lesznek is, akik elítélik, felelevenítve a régi anekdotát a fiatal tevérről, aki jön, és leleget a füvet, amely már benőtt egy régi történetet. Csakhogy nekem éppen ez a feladatam, hogy lelegetjem a füvet a régi történetről, és ezt teljes tudatossággal teszem. Ezt kívánom, ezt akarom. Hogy mások akarják-e vagy

sem, ezt a kérdést őszintén megvallva, írás közben fel sem tettem magamnak.

— *Ön azt fejezi ki, hogy a mi nemzedékünk, amely gyermekkorában a félelmet, együttérzést, később megismeri a félelmet, hogy már csak anyagi dolgokhoz kapcsolódik mindenki, és az emberek már nem is tudnak szolidárisak lenni... Ez az Ön problémája, ugye, bemutatni ezt a félelmet, amit így szed fel az ember? És amelyeknek következményeiről megfeleledkezünk? Az elnyomja a félelmet, ha az ember úgy beszélhet a gyermekeivel meg a fiatalokkal, hogy át tudja velük éreztetni: nem volt nevetéses, amikor Hitler beszédet tartott. Hogy volt benne valami, ami megérintett bennünket. Vajon az írás az eszköz az Ön számára, amellyel ezt a félelmet legyűri, és mit javasolna Ön azoknak a férfiaknak és nőknek, akiknek ez az eszköz nem áll a rendelkezésükre?*

— Ön csodálatos pontossággal tapintott rá a lényegre. Igen, így van, én ezzel gyűröm le magamban a félelmet. Vagy ha legyűrni nem is lehet, de lehet tudatosítani, vele élni, anélkül hogy korlátozzon bennünket.

Szeretnék erről kissé konkrétan beszélni, mert éppen ez könyvemnek az egyik magva, a félelem születése. És van egy olyan fejezet benne, amit úgy hívnak, hogy „a félelem fejezete“, és amely megmozgatja s összefoglalja a bennünk legrettenetesebb módon összegyűlt félelmeket. Például, a más népektől való félelmet... Hogyan volt ez lehetséges, hogyan jutottunk idáig? Továbbá: milyen módon szüntethetők meg ezek a valóságos félelmek? Azoktól az emberektől, népektől, emberi csoportoktól, akiket megismerünk, már nem félünk. Ez egy aránylag — hangsúlyozom: aránylag — egyszerű lélektani folyamat. És nagyon fontos folyamat a mai emberiség számára, amelyet félelemszülő torzképek gyötörnek.

Egészen más a helyzet azzal a másik félelemmel, amely, úgy tűnik, minden ok nélkül időnként nagyon sok embert elfog. Ilyenkor már sokkal nehezebb rájönni, hogy mikor is, hogyan kezdődött. Miért van az például, hogy az én nemzedékemből sokan olyan szörnyen félnek a hatóságtól? Mikor oltották ezt beléjük? Miért van az, hogy olyan sokan csak félve mernek szót emelni a hatóság előtt? Ennek oka van. Ezért is aktuális ez a könyv, mert megkísérli leírni azt is, hogy milyen volt, *mielőtt* az emberek így viselkedtek volna, és azt is, hogy ma hogyan viselkednek.

Igen, magam is úgy vélem, hogy a művész előnyösebb helyzetben van. Mert

megvan rá a hatékony lehetősége, hogy szembesítse a konfliktusait. De azt hiszem, ezt mindenki megteheti, ha igazán akarja, ha elbeszélget önmagával és másokkal. Csakhogy miért van az, hogy olyan keveset beszélgetünk egymással? Nyilván, mert félünk. De az ég szerelmére, mitől félünk? Mert legtöbbször nincs is senki olyan, aki igazán érthetné nekünk. Mi magunktól félünk. Attól, hogy kimondunk valamit, amit a másik talán nem felejt el, hogy kiadjuk magunkat. És akkor inkább beszélünk az időjárásról megilyesmi, és nagyon sok ember soha nem beszél arról, ami igazán nyugtalanítja. És azt hiszem, ez nem jó.

— *Én sokat remélek ettől a könyvtől. Arról van benne szó, amit a szüleim átéltek, és főleg arról, hogy hogyan itéli meg ezt a fasiszta múltat. Remélem, jobban megértetek majd dolgokat, beleértve azokat is, amelyek az én gyermekkoromra és ifjúságomra vonatkoznak.*

— Értem, mit akar mondani. Csak-hogy engem elszomorít ez a várakozásteljes magatartás. Először is egy könyv nem tehet meg mindent — és persze én sem. Egészen bizonyos, hogy nem fogom kielégíteni az összes elvárásokat. Meg aztán a gyermekkor az olyan szörnyen intim élmény, annyi mindent szégyell később az ember, annyi mindent hallgat el; és azt hiszem, hogy ez minden nemzedéknek külön jellegzetes élménye, és az Ön nemzedékének élményét saját magának kell megfogalmaznia. Én nem élek az Ön bőrében, a mostani húszévesek bőrében. Én az Ön korosztályát nagy érdeklődéssel és szeretettel figyelem, de tudom jól, hogy ez kívülről történik. Persze remélem, hogy az Önök korosztálya is talál valamit a könyvemben, de ezt nem tudom, csak remélem.

— *Azt hiszem, ez a könyv mozgásba hozza majd a múlt nagy részét az én nemzedékemnél. Mert erre a korosztályra most nagy felelősség hárul a gazdasági, politikai, művészeti életben, a nevelés terén. Legtöbbször azért építenek a tekintélyre, mert nincs idő leülni beszélgetni. Nagy siker lenne, ha az Ön könyve rávenné ezt a korosztályt, hogy elgondolkozzék ezeken a problémákon.*

— Tudja, akikre Ön gondol, azok bizonyára el sem olvassák a könyvet. Nem rosszakaratból, csak egyszerűen azért, mert az ő életük az irodalmon kívül zajlik. De Önnek igaz van: gyakran látom, hogy kortársaim közül sokaknak elég egy pohár ital, és egészen

más nótát fújnak, mint egyébként.. Igen, felrovetem ezt nekik, de megértem. A büntudat hiányának az az oka, hogy nem gondolkoznak el önmagunkon. És bár nagyszerű dolog, hogy a mi örökségünk a jó örökség, és hogy azok ot: túl örökölték az összes volt náciakat, de a múlttól nem feledkezhetünk meg, a saját életünkről sem, nem tehetünk úgy, mintha mi sem történt volna.

Elgondolkoztam azon, hogy 1945-ben 16 éves voltam, és még vagy két-három évig vadul faltam minden régi könyvet, ami a kezembe került. Nem szorosabban vett náci könyveket, hanem Binding, Carossa, Jelusich zavaros történeteit. Ebből látszik, hogy a látószervem megsérült. Nem láttam tisztán. Sem az irodalomban, sem a valóságban. Valami súlyos sérülés történt bennem. Ez a feladatom: helyrehozni a megromgált szervet, hogy helyesen viszonyulhassak a valósághoz, vagyis úgy cselekedjem, hogy az hasson a valóságra. Ennek még a lehetősége sem volt meg. Egy egész nemzedék lelki élete szenvedett súlyos sérülést. És ezt nem olyan könnyű helyrehozni. Nem elég, ha azt mondjuk: „Te jó isten, ennek a Marxnak igaza van!”

— *Találkozott-e Ön a gyermekkorában olyan emberekkel, akik bírálták Hitlert vagy a náciizmust vagy a „végső győzelmet”, vagy akik politikai vicceket mondtak?*

— Egyetleneggyel sem! Ez az, hogy egyetleneggyel sem. És ezért voltam egy kicsit mindig elégedetlen azokkal a könyvekkel, amelyek itt nálunk erről az időszakról megjelentek, minden érdekük ellenére. Az én élményemet sehol sem láttam viszont bennük. A legtöbbször egyszerűen csak megjelenik valaki, aki azt mondja a hősnek: „Idefigyelj, öcsi, rossz úton vagy!” Sokszor azt gondoltam magamról, hogy én biztosan különleges eset vagyok, hogy velem nem történt ilyesmi. Legalábbis a nagy visszavonulásig nem, amikor egy lágerszökevény a tábornokhoz ült, és azt kérdezte: „Ti milyen világban éltek?”

A kérdést nem értettem meg azonnal. Csak magamban hordoztam sokáig, és csak sokkal később értettem meg.

— *A legerősebb benyomást az a jelenet tette rám, ahol ez a BDM-tag (Bund Deutscher Mädel: német lányok náci szervezete) gimnazista leány nem árulja be a tanárát. Ebben különbözik az Ön könyve az iskolában tanult irodalomtól, ahol állandóan azt hangoztatják, hogy az emberek milyen kritikusan viszonyultak a fasiszmushoz. Semmi „belső*

emigráció”, hanem így vagy úgy mindenki részt vett az ellenállásban. Sokan az életük kockáztatásával büjtötték a zsidókat és a kommunistákat. Én ötéves voltam, amikor a háború véget ért, és tényleg nem követtem el semmi bűnt. És mégis, amint elbeszélgettünk a kortársaimmal, rájöttünk, hogy mi egyfajta átmenet vagyunk azok között, akik előttünk lelkesedtek, és azok között, akik utánunk lelkesedtek. Elég furcsa élmény számomra az, hogy én nem lelkesedtem semmiért. Ami persze lehet pozitívum is, nem? Ezzel aztán eljutottunk ahhoz a szörnyű szégyenérzethez is, hogy német az ember. Például külföldön, a vilámoson, vagy mit tudom én, valaki egyszerűen németül szólal meg, és elmondja, hogy a háború alatt tolmács volt. Mintha azt akarná mondani: „De magára ezért nem haragszom.” Szörnyű dolog tudni, hogy az apám erre az emberre rálőtt. Szóval azt akarom mondani, hogy az Ön könyvétől kissé megkönnyebbülünk, mert kifejezi ezt az élményt.

— A „németnek lenni” problémát magam is jól ismerem. De meglepő módon, a vele járó szégyenérzettel teljesen megszabadultam, és ebben a fő érdem a szovjet embereké, főleg egy idős professzoré, akivel sokszor elbeszélgettünk Hitlerről — és Sztálinról is. Ők hallgattak meg először és ők mondták: „írd ezt meg!”

Visszatérve az Ön kérdésének első felére; ez egy „valóságos” élményem volt. A zenetanárunknak meghalt a fia, és ő mondta a barátnőmnek, aki vezető volt a BDM-ben: „A zsidó lányok énekeltek keresztény énekeket, és te nem akarsz énekelni egy zsidó karácsonyi éneket?” — amivel óriási veszélynek tette ki magát. És a barátnőm mégsem adta fel, bár meggyőződéses BDM-tag volt, mint tanárt igen nagyra becsülte. Nem volt minden olyan egyszerű. És azt is szeretném, ha egy kicsit megkérdőjeleznék ezeket a kliséket.

Felteszem a kérdést: érzelmileg érthető-e számunkra a fasizmus? Mert erről van szó. Értelmünkkel, azt hiszem, tisztán látjuk társadalmi, politikai eredetét, ezt készen kapjuk, az anyatejjel szívjuk be, ezt állandóan elmagyarázzák, és nem is vagyok ellene. De azt hiszem, az érzelmek szintjén valahol mégis megközelíthetetlen marad.

— Csak egy szót. Az érzelmi elemek hiányát, amellyel kapcsolatban Ön sajnálkozását fejezte ki a szolidaritásról szólva, ezt nézetem szerint nem az el-

távolodással vagy hasonlóval kell magyarázni, hanem főleg a szolidaritási mozgalom szigorú helyes mederben tartásával.

— Igen, Ön helyesen figyelte meg, hogy megpróbáltam áttörni a tudásnak vagy az élménynek kizárólag racionalista módon való közvetítését — és nyilván nem azért, mert irracionalista volnék. Csak azt hiszem, hogy a múlttal kapcsolatban túlságosan átszűrjük érzelmeinket, s ezek az intellektuális ismeretektől elválasztva, külön állnak. Ez azzal is kapcsolatban van, hogy az emberek könnyebben elviselik a tévedést, mint a szegényt, és könnyebb helyes ismereteket szerezni, mint „helyes” érzelmeket. De egyik a másik nélkül mit sem ér, csak ilyen furcsán megkettőzött embereket hoz létre, amelyeket közöttünk látunk.

Beszéltem a történelemkönyveinkről, hogy hogyan tárgyalják a fasizmust. Egyik nap a legkisebbik lányunk megkérdezett: „Tulajdonképpen ki volt az az Eichmann?” Le voltunk sújtva, hogy nem tudja. A történelemkönyv említést sem tesz róla. Tehát meg sem próbálták — és az irodalmi szöveggyűjteményekben sem — a fiatalok figyelmét felhívni erre a fehérkesztyűs gyilkostípusra, elmagyarázni, hogy milyen történelmi fejlődés juttathat hatalomra egy ilyen típust, vagy hogy miképpen bontakozhattak ki efféle jelenségek német talajon. Egy lengyel, Kazimierz Brandyś mondotta: „A fasizmus a világom mindenütt fellelhető, csak a németek voltak a klasszikusai.”

Meg kell vallanom, ez egyike volt azoknak a gondolatoknak, amelyek döntően befolyásoltak, s e regény megírására sarkalltak. Azonnal megértettem, hogy igaza van, hisz egy diktátort, egy Hitlert szinte bárhol el lehet képzelni — természetesen a nemzeti sajátosságoknak megfelelően. De egy Himmler vagy egy Eichmann, ezek már sajátosan német jelenségek. Azt hiszem, ezt érdemes az embernek újragondolni és újraátélni magában.

Van egy másik kérdés, amelyre nem tudok végleges választ adni: milyen mértékben képes egy nemzedék átadni tapasztalatait a másiknak? De előbb egy másikra kell felelni: milyen mértékben igyekszik átadni? Biztos vagyok benne, hogy sokkal többet képes átadni, mint amennyit átadott, vagy mint amennyit mi átadunk.

Nekem személy szerint szerencsém volt, mert fiatal koromban találkoztam és beszélgettem emberekkel, akik nem voltak náciak, és akik többet mondtak el nekem erről a korról, mint amennyit

az újságokból vagy történelemkönyvekből avagy magából az irodalomból megtudhattam volna, pedig egy részük maguk is írók voltak. És ez igen fontos volt számomra. De oda vezetett — és erre ennek a könyvnek az írása közben jöttem rá —, hogy a gyermekkorom és ama kor között, amikor — hogy úgy mondjam — „kialakult az új világnézetem“, egyféle senki földje keletkezett, és míg életemnek e két korszaka magában világos és tisztán látható, az őket elválasztó „földsvá“ furcsa módon színtelen. Ez mind az érzelmi élettel van kapcsolatban, és amit az érzelmekből igazán tanulni lehet. Nálunk, a családokban az a szokás, hogy az erős érzelmeket mindinkább kizárják a nevelésből. Csak semmi érzelm! Csak semmi lelkesedés! És nem könnyet ejteni, ha a tévében embereket ölnék, és főleg nem féلبeszakítani a vacsorát emiatt.

Ez korunk egyik jellemző vonása, és elsősorban az akadályozza meg a fiatalokat abban, hogy a képzettársításokat megértsék, és az idősebbeket abban, hogy átadják. Hogy ezt hogyan lehetne megszüntetni, nem tudom.

— Az egyetlen tartottam előadást, s egyszer egy hallgató odajött hozzám, és azt mondta: „Amit a náci elleni harcra mond, az világos. De tudja, van még valami más is, az ember nem törölheti ki önmagát egy radírgumival.“ (És most itt éppen erről van szó!) „Nézzé például az én esetemben: gyermekkoromat a náci Németországban éltem le, és sokszor voltam boldog. És bármire gondolok, kirándulásra, sportünnepélyre, családi ünnepségre, mind egy bizonyos háttér előtt zajlott, és furcsa módon a legszébb emlékeimhez mindig egy horogkeresztes zászló kapcsolódik. Most tudom, amit mindenki tud, hogy miért is volt ott az a zászló, de ez semmit sem segít... Emlékszem-e a barátnőmre, amikor először mentünk későn haza, és otthon jelenetet rendeztek? Persze gyalogoltunk, jól szórakoztunk, élveztük a gyaloglást, a sportot, de mindig ott volt egy horogkeresztes zászló is.“

És hallgatóm nemigen tudta, hogyan rendezze át az emlékeit. Mert sok jó emléke is volt. Vagy legalábbis olyan emlékei, amelyek nem feleltek meg annak a meghatározásnak, amelyet azok adtak, akik elejétől antifasiszták voltak.

És akkor úgy tűnik, hogy mi, az idősek, tévedtünk akkor, amikor azt gondoltuk: ha ezeknek a fiataloknak rendelkezésükre bocsátjuk a legjobb antifasiszták legjobb könyveit, akkor ezzel felfegyvereztük őket a saját emlékeik ellen is. Mert ez egyáltalán nem

lehetséges. És ezért hiszem, hogy ez a könyv — amelyet még nem ismerek és még azt sem tudom, hogy hogyan végződik — egy nagyon szükséges feladatot vállal: elősegíteni a jobb megértést a nemzedékek között, az idősebbek és fiatalabbak között, akik nem voltak bűnösök a hitleri fasizmusban, de akiknek a hitlerizmus létrehozta büntudatot így vagy úgy érezniük kellett, minden szörnyűségével együtt, mert hiszen azok az emberek, akikkel összejártak, valamennyien többé vagy kevésbé náciak voltak, vagy legalábbis nem léptek fel ellene megfelelő mértékben. Azt hiszem, hogy ez nagyon becsületes könyv, és hogy nagyon hasznos is lesz.

— Ez nagyon szép zárómondat, de én szeretnék feltenni még egy kérdést. Kezdjük egy Fritz Cremer*-idézettel, amelyet bizonyára igen sokan ismernek: „Azt hiszem, mint kommunistáknak kötelességünk nyíltan felvetni a legkényesebb problémákat is. Nálunk egyes művészek engedményeket tesznek a hivatalos politikának. Mások megpróbálják a maguk útját járni, és összeütközésbe kerülnek a hivatalos véleménnyel... Úgy vélem, ezek igen súlyos problémák.“ Ezzel kapcsolatban szeretném Önt megkérdezni: vannak-e Önnek is ilyenfajta nehézségei a hivatalos politikával? Várja-e, hogy új könyvét megbírálják?

— Hogy várok-e bírálatot? Természetesen! És az igazat megvallva, mindenfelét. De remélem, hogy akad majd közöttük alkotó bírálat is, amely azt bírálja, amit kell. De még anélkül is, lesznek kritikusok, akik minden lehetséges dolgot elmondanak, amelyeket már ma el tudnék mondani, mert ez mindig megismétlődik. De ez nem olyan fontos. Fontos viszont kialakítani és megtartani egy olyan alkotó magatartást az emberekkel való viszonyunkban, mint például ez a ma esti volt, de a kisebb csoportokkal is, azokkal az emberekkel, akikkel naponta találkozunk, az egyes olvasókkal. Ami azt jelenti, hogy nem bátortalanodunk el, legalábbis nem tartósan, ha ostobaságokat hallunk, amelyek többnyire mulandók, olyan ostobaságokat, amelyek időnként nagy erővel vagy éppen rosszindulattal törnek fel. Főlöszleg erről mesélni, ez így van, tudom.

Másrészt: az élet nem olyan hosszú. És ha az ember öt évet azzal tölt el, hogy az akadályokat szidja, akkor az az öt év eltelt... és ezt előbb-utóbb meg kell érteni. Meg kell érteni, hogy azért élünk, hogy bizonyos meghatáro-

* Híres NDK-beli szobrász, a buchenwaldi deportáltak emlékművének alkotója.

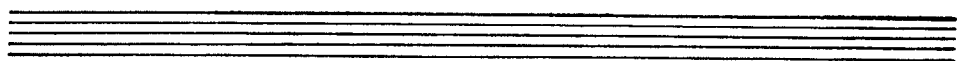
zott dolgokat kimondjunk — amelyeknek az értékét, ami engem illet, nem becsülöm túl; de ki kell mondani őket gondoljon róla bármit ez vagy az a politikus vagy újság. Függetlenül attól, hogy az olvasók többsége mit gondol róla. És őszintén szólva nem a leggyengébb vagy a legkevésbé híres kollégáim voltak azok, akiknek a múltban gyakran éveket vagy évtizedeket kellett várniuk olyan, számukra fontos írások kiadására, amelyeket akkor írtak, amikor ezek még „nem mentek“.

Arról van szó tehát — legyünk őszinték —, hogy ki kell fejeznünk érzelmeinket, együttérzésünket, és teljesen ki kell töltenünk, és állandóan tágitanunk a számunkra megadott keretet. És ezt én a szerző és az olvasó közötti termékeny viszonyban látom megvalósíthatónak. És nem panaszkodhatunk, hogy nincs alkalmunk termékeny viszonyt létrehozni azokkal, akiket érdekel, amit

csinálunk, és nyilván nem mindig érte nek egyet velünk, de van valami mondanivalójuk, és ezt is akarják mondani. „Nem, én erről a témáról másképpen vélekedem.“ Ez jogukban áll. És az embernek az a benyomása, hogy valami akadozik, valami nem csúszik, de ugyanakkor valami megindult, valami megmozdult — áttételesen, mert az irodalom csak így hathat.

És azt hiszem, hogy tisztelni kell ezt a közönséget. Én nem beszélek „hivatalos politikáról“, hanem „közönségről“. És ez a közönség nálunk elég fejlett — ez a közvélemény nem úgy tükröződik a sajtóban, amint szeretne, vagy mint amilyen, de kifejezésre jut ezer más alkalommal, például az olvasók leveleiben. Én sohasem éreztem magam elszigetelve, még akkor sem, amikor a nevem nem jelent meg a sajtóban. És ezért sohasem éreztem szükségét, hogy hütlenné váljak az olvasóimhoz.

Hürkecz István fordítása

Bretter György gyászkeretes fénye

Újra gyászolunk. A gyász élményét ösidöktől fogva műfajokba zárja a jelen — minden bizonnyal az utókor okítására, mert a gyász fájdalomtól ezáltal még senkit sem szabadított meg az együttérzők közül. A gyász fájdalma a jaj élővilága, amely túlradarajtunk és amelyet főkezni, rejteni lehet, de megfékezni, elrejtteni nem. Feltör és zokog. Jajong és védekezésre készítet.

Védekezésünk az emlékezés és a jövőbe tekintés egyszerre.

Az emlékezés mindig jelenidejűvé avatja a múltat, és a veszteséget e veszteség emlékével próbálja helyettesíteni. És addig nem vagyunk vesztesek, amíg emlékezni tudunk, amíg emlékeinkkel kitölthetjük a jaj világát.

„Jajjad a föld“ — hangzik Bretter György történelmi múltat idéző kantátaszövegének a refrénje, amelyet mosolyogva ajánlott zeneszerzőinknek, hogy írják meg rá a gyász muzsikáját.

A jövőbe tekintő gondolatot is Ő határozta meg: a gondolat „új valóságot tulajdonít önmagának, hogy ismét életre kelhessen s végighallgathassa a világ erkölcsi ítéletét“.

Védekező gondunk a felejtés szorongásában szélesíti ki Bretter György életét és életművét túl a mán, és győz meg arról, hogy nem felejtjük el és nem is felejthetjük el annyiszor átolvasott és megvitatott esszéit, tanulmányait, vezérmotívumokká emelkedő paraboláit, szállóigékké elevenedő eszméit, amelyeknek próbakövét türelmes türelmetlenséggel az ifjúság ítéletében kereste és találta meg egyetemi előadásain, legendás szemináriumain, előadói körútjain. Emlékszem: életre való élményt jelentett számára az aradi könyvüzletben ellesett beszélgetés, amelyben a *Párbeszéd a jelennel* szerzőjét tizenévesek „a mi Marxunknak“ nevezték. És emlékezünk a filozófia tanszéken, a tanáriban zajló ad hoc vagy szervezett viták kereszttüzeiben mosolygó Bretterre, aki oly szívesen parafrázálta Bálint György nyomán Descartes „cogito“-ját: felháborodom, tehát vagyok, ellenkezem, tehát vagyok...

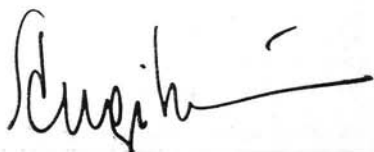
Emlékezünk, tehát vagyunk...

Emlékezünk állandóan kétkedő mosolyára, amely a számárfület mutogató napsugár játékos fényét idézte.

De magát a fény idézőjét elvesztettük. Csak fényidézésére emlékezhetünk.

*Mit tudtok ti hamar halandó emberek,
Ha lángképződés nem játszik veletek?*

— kérdezi a költővel együtt Vörösmarty-esszéjében. És fiatalon, talán érezve azt, hogy az öregség derűjére nem lehet várományos, az öreg költőről szóló gondolatai önvallomásként hangzanak. „Estéjén a filozofikumra lett alkat mérí fel a világot: vállalja az illúziómentességet. Mert... tudja, megtudta már, hogy nincs remény, csak harc van. Küzdés. Az élet küzdés. Ez a tartalma. És döntés. Mert az ember küzdelme mindig döntés. Felmentése nincs, döntenie — kell.“ És Bretter a költővel együtt mindezt tudta már. „Hiszen végleg a tiszta és hideg kékségbe szakadt.“

Párbeszéd a végtelennel

Az író Bretter György, aki megrendítően rövid és tragédiái sorozatával is rendhagyó életében konok kitartással teremtett halhatatlan emberarcú isteneket, hogy sorsuk példájában az eszményeinkhez méltó lét lehetőségét mutassa fel, im eljutott — ahogyan Ő lázadó szomorúsággal írta nekem — „a parti végére“. Most mégsem a felejthetetlen barát elvesztése miatt érzett fájdalom, hanem a gondolataival való két évtizedes viaskodás mondatja velem, hogy a párbeszéd, amelyet filozófusként a csendborító idő ellenében velünk, barátaival és harcostársaival folytatott, a koporsójára hulló göröngyök borzalmas kopogásával nem ér véget. Nem is érhet. Mert amíg élt, a modern magyar filozófiai esszé remekeit győnygőzve ki magából, emberi sorsunk, társadalmi helyzetünk és nemzetiségi létünk döntő problémáit is megfogalmazta. Ez a nem romlandó anyagú írói-filozófusi munka volt az ő példamutató versenyfutása az Idővel és a kórral, amelyről mindnyájunknál korábban és tisztábban látta, hogy a magát tovább álmodó gondolat életére tör. És ez a tisztánlátás hajtotta a metafizika legvégső kérdéseivel való viaskodásra, és ez a tisztánlátás fogalmaztatta vele az „itt és most“ logikáját és erkölcsét elemző, mélyre hatoló igazságait is. Tudom, hogy távolba néző összes gondolatainak hibátlan számbavételére most még hiányzik a tévedéskorrigáló távlat. De a napba repülő Ikarosz modern legendáját megálmodó író hite és magatartása már ma töretlen fénnel világít a jövőbe.

Ezért most, amikor nyitott sírhelyét körülállva utolsó búcsút veszünk Tőle, hogy ezután párbeszédünket a műveibe zárt gondolataival folytassuk tovább, a halál legyőzésére rendelt felejthetetlen könyveit, emberi és pedagógusi erkölcsét állítjuk a mulandóság útjába. Mert mi tudjuk, hogy nincs más eszközünk a halál legyőzésére, mint a teremtő gondolat hatalma.

Ikarosz boldogtalan zuhanásáról nincs ennél tisztább tanulságunk.

Ezért maradunk Vele a Léttel vívott küzdelemben — mindörökké.

Emléke fölött ne csak a kegyelet, hanem elkezdett harcainak továbbfolytatása öröködjék.

Prospero búcsúja

Száz élete van a színésznek. Csakis egy halála. Száz arcát — a gúnyosat, a fenségest, a bosszúst, a bölcsét, a kitárulkozót, a megközelíthetlent, a felvont szemöldökűt, a lebiggyedő ajkút, a meggyötörtet, a diadalmaskodót, a beletörődöt — mind a száz arcát nekünk, érettünk mutogatta. A százegyediket, az utolsót, a facies hippocraticát megtartotta magának. Az utolsó órák magányos titkát nem osztotta meg senkivel a Színész, aki az anyanyelv illő igéjével annyiszor varázsolta a teremnyi magányt együtt dobogó szívű közösséggé. Visszatért meghalni a szülővárosába, ide, a Fellegvár alá, ahol annyiszor — de már olyan régen nem! — gyúltak ki Erte az ünnepi reflektorok, hogy „fel tudja mutatni az embereknek az Embert, minden szépségével és elrettentő borzalmasságával egyetemben, kérlelhetetlen őszinteséggel“. Az Ő szavai ezek, az utolsók közül valók, a búcsú, a hagyaték, a végakarat szavai, ha meggondoljuk, hogy huszonnégy órával, mielőtt elmondhatta volna őket, elnémította felejthetetlen hangját a megsemmisülés, amellyel hosszú évek óta, félve, mint minden halandó, s bátran, mint a legkülönbek, viaskodott. Sok babért aratott, sok sebet kapott, a vég intó jelei között némi haladékot, majdnem annyit, hogy kis híján elmondhatta a 185 éves SZINPADRól a meghatott-megható szavakat, hitvallását többes számban, mint aki méltónak bi-

zonyult a legnemesebb szerénységre, arra, hogy egy közösség, egy kultúra nevében szóljon és hagyakozzék:

„Igyekeztünk a szűk esztendőkből is, a bőség idején is, szegénységben és jólétben emberi méltósággal és alázattal szolgálni, s vigyázni arra, hogy anyanyelvünket — a Szamos vizében fürösztve, a Gyalui-havasok ide surranó szellőjében megszártva — tisztán adhassuk tovább azok unokáinak, akiktől mi is ajándékba kaptuk, valamikor.“

Olyan színészt veszítettünk el, aki nemcsak szolgálni tudott a más szavával, de a maga súlyos gondolatait könnyedén magasba emelte, s úgy tudta írástudónak is művészként elmondani.

Varázsló volt Kovács György: nagy színész. Úgy tűnik, egész életében, nagy pályafutása során egyetlen szerep változatait igazította mindenkori önmagához. Nem volt ideje eltörni Prospero varázsvesszőjét, s a tudás könyvét a tenger „Mérőlánc által eddig el nem ért mélyébe“ vetni. De talán kipillantva a kolozsvári későősz alkonyodó egére, a mi Prosperónk eluttoghatta az Epilógusnak bár az első szavait:

*Bűbájam elszállt, odalón,
S ha még maradt csekély erőm,
Az már a magamé csak...*

György J. J. J.

A művészet bürokráciája... barlangja?

Jó dolga volt az első barlangrajzok készítőinek: csak úgy, minden bejelentés nélkül — és anélkül, hogy diplomával igazolták volna szerzett jogukat — feliskiccellték a falra képzőművészeti tárlatukat, s ez mindmáig nyitva tart, legfeljebb az előkerült emberi csontokból tudjuk, hogy a kiállító művész hivatlan látogatói nem méltányolták a rajzokat, illetve a rajzok szerzőjét.

Persze, lehet, a művelődés- és művészettörténet egészen másképpen értékeli e régmúlt eseményeket (a „happeninget“ akkoriban még nem kellett szervezni), s a kései utódok — akiknek a bőrre megy a játék — sem értenek egyet velem e paradicsomi állapotok felidézésében. A sok évezredes, de különösen az utóbbi évszázados fejlődés a művészeti élet intézményesítésében jószerivel eltüntette a bizonytalansági tényezőt, s ha nem is sikerült még kitalálnunk, hogyan lehetne a tehetséghordozó géneket minden kiválasztottba beplántálni, a meglévő képességek alakításának módszertanát és a „kész“ művészegyenlőségek érdekvédelmét hovatovább biztosítja a világ. Ilyenformán pontosan kiszámítható a művészpálya íve: a főiskola (vagy egyetem) elvégzésétől a nyugdíjkorhatárig. (Némi kivételt az írók képeznek, minthogy ők diploma hiányában is, egyszerű véleményezések alapján „kiállíthatják“ munkáikat, s hatvanegynéhány esztendő korukon túl ugyancsak teljes jogú tagként léphetnek „színpadra“.) Korrekciók megengedtetnek ugyan, mert azért nem minden képzőművészeti-főiskolai-diplomás alkotását fogadja el az illetékes zsűri, s olykor újra láthatjuk a pódiumon egyik-másik idős színészünket, a tér-, norma- és egyéb-problémák azonban — nem is szólva a valószínűleg soha le nem gyűrhető művészi féltékenységről — meghatározóan szólnak bele a korrekciók érvényesítésébe, az egyedi megítélésbe.

Évek óta gyűlnek, akaratlanul is, emlékezetembe e témához illő példák. Régióta figyelem, őszinte csodálattal egyébként, egyik legeredetibb látású festőművésznünk, Györkös Mányi Albert küzdelmét a különböző zsűriekkel és előírásokkal (pechére a diplomáját nem képző-, hanem zeneművészeti főiskolán szerezte). Nemrég megismerhettem Simon Sándor személyében egy rendkívüli tehetségű grafikus, akit néhány évvel ezelőtt a marosvásárhelyi művészeti középiskolából is eltanácsoltak, most érettségizett, de persze eredeti művészi látása nem volt elég

ahhoz, hogy első nekifutása a főiskolai felvételin legalább a selejtezőn átsegítse. Hazai magyar színházaink rendezőválságának ismeretében jó néhányan örömmel fedeztünk fel amatőr színjátszócsoporthoz előadásain egy olyan kiforrott rendező-egyéniséget, mint a bábszínész Koblicska Kálmán, s korábban, a Stúdió-51 vírágzása idején kíváncsian vártuk Cselényi László és Horváth Sz. István kibontakozását. És ami e jegyzet megírását nem engedte tovább halogatni, legutóbbi igazi színházi élményem. Tudom, igazságtalan vagyok, amikor az *Özvegy és leánya* kolozsvári előadásából csak ezt a „függöny“ utáni jelenetet emelem ki, de azon a június végi estén Senkálcsyky Endre utolsó, „státuszban“ történt föllépése rögződött belém: az a kitűnő kondícióban, alkotóereje teljében levő színész, aki pár héttel korábban a *Vágy a szilfák alatt* fizikailag is megerőltető főszerepében fiatalokat megszegyenítő frisseségről győzte meg közönségét, most az előadás végén magába roskadt öregemberként fogadta a tapsot. Senkálcsyky Endre búcsúzott, fájdalommal, a színpadtól. Sokkal fájdalmasabban, mint ugyanebben a produkcióban Orosz Lujza (ki hinné róla, hogy ő is nyugdíjra-érett?), hiszen a kiváló színésznőt továbbra is várják a filmszerepek...

Nem sorolom tovább a példákat. Nem vonok le tanulságokat. Csak hangosan gondolkodom. Abban a reményben, hogy mások is elmondják kiállítótermekben, színházi folyosókon, szerkesztőségekben oly gyakran hallható véleményeiket.

Bányai László hetvenéves

A romániai magyar értelmiségnek ahhoz a nemzedékéhez tartozik, amelynek a sors azt a szerepet szánta, hogy keresse a járható utat az erdélyi magyarság számára, amely az első világháború után merőben megváltozott politikai viszonyok közé jutott. Bányai Lászlót már az 1930-as évek elejétől azon kevesek között találjuk, akik a modus vivendit a magyarság demokratikus összefogásában s a román haladó erők oldalán, azokkal szövetségben jelölték meg. Ez a felismerés aztán megszabja a cselekvés irányát és kereteit. Bányai László, az esszéíró, publicista, pedagógus, történész, közéleti ember és mindenekelőtt politikus a vállalt feladathoz, elkötelezettséghez, önmagához mindvégig hű marad. Hű marad még akkor is, ha egyéni adottságai révén kényelmesebb s talán több babért termő munkaterületet is választhatott volna. Mert nyugtalan, kereső alkat, aki elvi alapokon és racionalista megfontolásokból vállalta a közösségi szolgálatot.

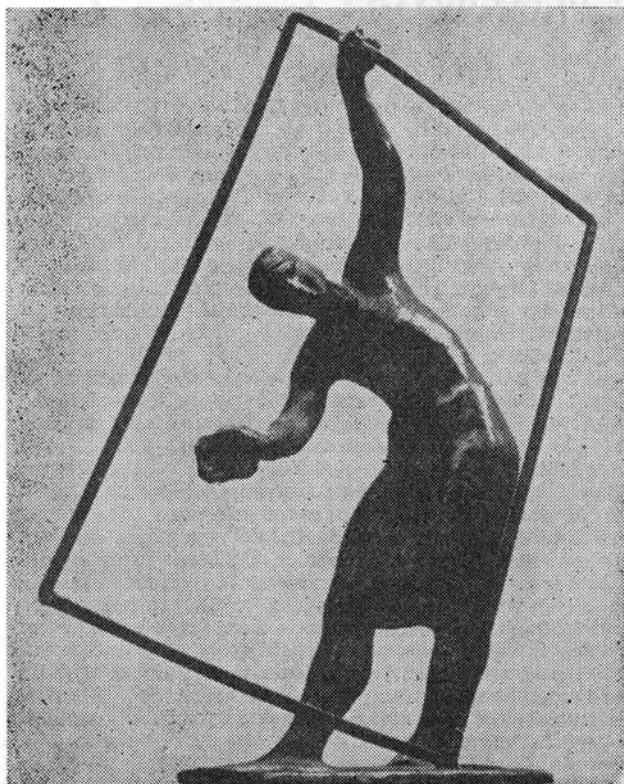
Gyümölcsöző tevékenységet fejt ki a Magyar Dolgozók Szövetségének (MADOSZ) szervezésekor, amelynek fáradhatatlan vezetői közé tartozik, mert benne a népi összefogás s a nemzetiségi jogok védelmének alkalmas eszközét látja. Ezért lesz már a harmincas évek elején a *Korunknak* is munkatársa; e folyóirat lapjain teszi közzé legjobb társadalompolitikai írásait. Bányai László sokféle ágazó munkássága végső fokon az előbbi cél szolgálatában áll. Idézhetjük történetkutatói és közírói tevékenységét. Hogy az őt elsősorban érdeklő nemzeti-nemzetiségi kérdés fejlődését időbeli és térbeli meghatározottságában követhesse nyomon, előszere-ttel fordul az erdélyi történelem sorsformáló szakaszai, az 1848-as forradalom, valamint az Osztrák—Magyar Monarchia felbomlási periódusának kérdései felé. A történelmi és az élettapasztalat alapján már mozgalmi-politikai pályájának legele-jén világosan felismeri a nemzet és a nemzetiség közti demokratikus viszony-rendszer mindkét fél számára előnyös voltát. *Nemzetiség és anyanyelv* című tanul-mányában (*Erdélyi Fiatalok*, 1930.) a következőket írja: „A nemzeti szellem többségi nemzet és kisebbségi nemzetiség esetében csak úgy lehet egyaránt építő jellegű, ha megszabadul a töke érdekkapcsolataitól és a hatalom sorvasztó beavatkozásától. A többségi nemzet biztonsága erősödik, ha lemond a kisebbségek rovására gya-korolt egyeduralom látszólagos előnyeiről. Különben maga a »haza« veszítene

vonzerejéből. [...] És természetesen minél hatékonyabb lesz az államok közti közeledés, kölcsönös érdekek tiszteltben tartásával, annál kevesebb a lehetőség a külső ékverésre.“

Régebbi és újabb könyvei: *Magyarság a Duna völgyében. Ezer év tanúsága* (1938); *Harminc év. A romániai magyarság útja* (1949); *Hosszú mezszye* (1970); *Közös sors, testvéri hagyományok* (1973) és a többi megannyi lecsapódása, tanúja Bányai László szép, de nehézségektől s emiatt olykor tévedésektől sem mentes életútjának, a népek barátságáért folytatott majdnem félévszázados munkásságának.

A hetvenéves Bányai Lászlót akkor köszöntjük igazi megbecsüléssel, ha életművét tükröző s létkérdéseinket feszegető írásait tiszta szándékkal fel-fellapozzuk.

Egyedül

Oleg Komov: Az ablak

Üdvözet, nem bíráló

Hozzászólás egy filozófusnemzedék bemutatásához

A *Korunk* végre határozott lépést tett azért, hogy romániai magyar szellemi életünk új, sajátos csoportjelenségét, az egyetemi Diotima-körből kirajzó filozófiai esszé-írók társaságát a maga fórumán „megközelítse“, a már a közéletben elhelyezkedett Forrás-nemzedékek gondolati-szépirodalmi kérdésköréhez kapcsolja, s mintegy „segítse és ösztönözze az elméleti munkának az alkotó marxizmus szellemében való gazdagodását és kiteljesedését“.

Hasonlóképpen állott már ki a lap több mint egy évtizeddel ezelőtt azokért a fiatal költőkért, próza- és drámaszerzőkért is, akik a képzettársítások és fogalomalkotások megváltoztatásával igyekeztek áttörni a régi, megmerevedett, művészileg kiégett világképet, s az idő — pontosabban: a nézetek, nemzedékek kölcsönössége s a marxizmusnak mint a dolgok logikájának, a gyakorlat filozófiájának ellenőrző hatása — nemcsak a saját érthetőségük normáig mozdította elő az új úttörők letisztulását, hanem az általános irodalmi közvéleményt is felemelte az új eszmévilág befogadásáig. A valósághoz s annak adott keretében a néphez, a népi felelősséghez és szolgálathoz való új, magasabb fokú, a társadalmi s tudományos-műszaki változásokhoz méltó eljutás jelenségéről van most szó a fiatal filozófusgárda s a *Korunk* eszmei kincstárában felgyűlt nemzetiségi vagyoni egybemérése során is.

Bár nem egy jel eleve utal arra, hogy a felvonuló ifjú gárda valóságos életünk előtéléiből következett újszerűsége, benn gyökerezik történelmi múltunkban, s a jövő tudatbeli kialakítása során korszerű igényekre óhajt választ adni, mégis: a reális összefüggések felfedezése az elért gondolati magaslatról s ennek megfelelően a hatékony hozzászólás lehetősége mindennapjainkhoz még be nem járt szakasz. A felgyülemlett műveltségi anyag, a spekulatív eredmény mindenestre megérett már arra, hogy a nemzetiségi közélet szükségleteivel való szembesítés tüzkérésességét kibírja.

Rövid hozzászólásom üdvözet, nem bíráló, annál is inkább, mert a kibontakozás menete elsősorban sajátos szakmai feladat, a fiatal filozófiai esszéisták egymás közti vitájának s a külső világ követelményeivel való reális hasonulásuknak a függvénye. Mégis, néhány mozzanatra kiteérek, nem mintha bármiképpen is megóvatolnám a benső kiforrást, sőt, éppen azért, hogy e menet terhéért felesleges félreérthetőségek holt súlyától megszabadítsam.

Aradi József az idei 6. szám bevezetésében úgy kérdez rá a mindennapos tapasztalatok problémáira, hogy a mindennapok nyelvét meghaladva keres új világszintet a gondolkodásban, ami nemcsak méltó, hanem természetes is a dolgok jobb megértése és megoldása szempontjából. Már kevésbé ügyes a fogalmazás az anyanyelv kérdésében, mert szövegében két, egymástól megkülönböztetendő fogalom, úgy mint maga az anyanyelv és általában egy nyelvezet mint közlési jelkulcs zavart okozva egybevegyül. Ez a játsszi fogalomcsere váltja ki az anyanyelv mint „konyha-nyelv“ sarkítását egy „halmazokban és relációkban való gondolkodás matematikai anyanyelvé“-vel, azaz „az anyagi világ lenyűgöző egységének szemléleti-filozófiai anyanyelvé“-vel. Eltekintve attól, hogy ez a fogalmazás (bizonyára nem tudatosan) mennyire sértő, amikor a „hozzánk engedett szavak“ Sütő András valotta anyanyelv-igényét, a közös éneklés és az együttes cselekvések (így a temetések!), „látványanyanyelvét“ egyszerűen a „konyha-nyelv“, vagyis a nyelvi pongyolaság oldalára szorítja, Aradi József szövegének érthetősége már csak azért is dőcögő, mert a kétféle „nyelv“-fogalom a valóságban nem feszül egymással szembe, legfeljebb adott levezetésben egymásból következnek, külön-külön minden nép anyanyelvében. Az irodalmi nyelv egyszer nem „konyha-nyelv“, viszont a filozófiai nyelvhasználat lehet az, ha pongyola. A helyes megfogalmazás tehát az

lett volna (s legyen is a jövőben), hogy gondolkodásunk eszköze, az anyanyelv, bővüljön mind irodalmi, mind bölcséleti, s természetesen minden más szakmai tárgykörben is korszerűvé, kifejezve minden új fogalmat.

Aki figyelemmel kísérte a *Korunk* nyelv-politikáját, mindig is tapasztalhatta, hogy a gondolkodás teljes skáláján s minden irányzatában a kellő anyanyelvi kifejezéstéchnikát sürgette, vagyis arra törekedett (együtt nyelvészeinkkel és minden rendű szakembereinkkel), hogy a népanyelv s az irodalmi hagyomány eredeti szó- és kifejezésanyagából előlegítse az új szakszókincs, a korszerű világkép-megadás anyanyelvi teljességét. Eppen a népszolgálat alapelveivé tettük mindig az anyanyelvi tökéletesség kiművelését, akár a mindennapi beszéd, akár a tudományos közlés pongyolaságaival szemben.

Nem is figyeltem volna fel Aradi József „nyelv”-fogalmainak furcsa összekeverésére és bántó szembeállítására, ha fiatal — s most már komoly mondandókkal az őszinte és teljes önkifejezés letisztulásáig érkező — bölcsészeink érvényesülésének és hatékony közéleti szerepvállalásának egyik akadályát nem a nyelvi megnyilatkozás még le nem küzdött nehézségeiben látnám. A Forrás-nemzedékek gondolati forradalmával együtt járt stíluslemző korszerű nyelvészetünk (s alkalmi eredményeivel a strukturalista műelemzés) fellendülése is, átható érvénnyel, tisztító kiemeléssel és felfegyverző méltatással mindenütt, ahol szépirodalmunk új szerzőiben újratereztődik anyanyelvünk és kultúránk. Nos, ez a nyelvi ellenőrző értékelés bizonyára nem marad el a filozófia terén sem, bár döntő itt is maguknak a szerzőknek — ez esetben filozófiai irodalmunk új művelőinek — benső fogalomtisztázása, elméleti önkifejtése, mondjuk így (ahogy egymásnak is szegezük már a követelményt): demitizálása.

Nem kétséges, hogy ebben a folyamatban a magyar irodalmi nyelv magas szintje (hazailag Dsida Jenőtől Sütő Andráson át Lászlóffy Aladárig s tovább) éppen olyan gyökeres szerepet fog játszani, mint az örökölt népanyelv, a minden napok szó-csiszolása vagy a tudatos filológiai nyelv bővítés. Az anyanyelv irodalmi és szakmai terebélyesedése tehát éppen úgy nem helyezhető ellentétbe egy „matematikai nyelv” vagy „filozófiai nyelv” absztrakciójával, mint ahogyan a borjúnyelvet sem lehet összetéveszteni a háborúban ellenség soraiból szerzett „nyelv”-vel, már ha a szó összes jelentéseit vesszük számba. A matematikának, filozófiának nincs anyja, tehát nem lehet anyanyelve, legfeljebb szóvirágként, no de hagyjuk itt a metaforát.

Az ön- és kölcsönös megértés kulcsa nyilvánvalóan nemcsak a líra vagy novella, regény, dráma terén, hanem a filozófia tárgykörében is a valósághoz való alkotó-másító viszonyulás konkretizálása az „itt és most” reáliája, erkölcsé, feladatvállalásai szerint. Ezt igazán nem kell oktató módon leszegeztem, hiszen mind Molnár Gusztáv új értelem-sürgetése, mind Egyed Péter új közvetlenség-keresése tartalmazza a társadalmunk állami és nemzetiségi adottságai közt kívánatos „valani és vállalni” evidenciáit, de tegyük hozzá: a kérdések újszerű „megközelítései” hovatovább teljes szélességben megkövetelik az okos mondandók kiszabadulását tudatalatti, fogalomögötti, hátsó fogantatású terheléseik, olykor álmom- és utópiabeli vagy szómágiákból, sokféle olvasmányszövegekből áttetsző kötéseik alól. A kísérletlől a közéletiségig futó pályára bátorított fel Gáll Ernő is, amikor a *Korunk* szellemi parlamentjébe fogadta fiatal filozófusainkat, rámutatva közös további feladatokra.

Igazán kár volt — ugyancsak a 6. számban — Gáll Ernő biztató gesztusát félreérteni. Az az intelem, amellyel Gáll Ernő (még a 76-os évfolyam 12. számában) fiatalságunkat — a szépírókat ugyanúgy, mint most a filozófust — egyfelől a vidékiességtől („a kisszerű helyi problémákban való elmerüléstől”), másfelől az elidegenedéstől („a parttalan általánosságokban való felszívódástól”) óvja, nemcsak nemleges beállítású, hanem egyben az otthon és világ harmonikus egységének sürgetése, olyan alapigazság ígéje tehát, amely nem nemzedékileg kötött, hanem rész és egész arányulásának, felismerésének, egyeztető elfogadásának általános törvénye. Még világosabb hivatkozása létiünk megkerülhetetlen figyelembevételére: „Az emberiség egyetemes érdekei és céljai nem antagonizálhatók a népek, nemzetek és nemzetiségek érdekeivel, céljaival. A világ mai képe mind az egyetemesség erősödését munkáló, mind a sajátos azonosságok tudatosodását elősegítő tendenciák érvényesülését mutatja.” Nem elutasító bírálat, nem feltétel-megszabás ez, hanem mindannak éltető kibontása, ami a Forrás-nemzedékek neoavantgardista előtörésével s egyben honi elmélyülésével párhuzamos pályára töri új bölcsész-kisközösséget is éppen erre a mind egyetemes, mind sajátos életvállalásra teszi hivatottá. Kialtó szó, baráti hívás, akárcsak Szász János cikke *A Hét* 38. számában (*Művelődésünk nagykorúsága*), még ha vitatható is egy irodalomcentrizmus további leszűkítése filozófiacentrizmusra.

Egy nemzetiség újratermelése sokféleképpen értendő a genetikától a társadalmi értelmű közületiségen át a kulturális gazdagodásig, egyben azonban minden változat közös: a korszerű öntudat elvárásában. Íróink, humán és reál értelmiségi rétegeink, műszaki specialistáink — élő kapcsolatban dolgozó tömegeink feltörekvésével s alkotó együttesben a román nép szocialista felemelkedésével — valóban jelzik is már ezt a korszerű nemzetiségi önösszeszedést és magasabb folytatódást, ifjú filozófusainknak azonban mindnyájuknál átfogóbb feladatuk van: magának az önmegfogalmazásnak, a tudatformák logikai teljessé váltásának térbe és időbe illő szigorú ésszerűségét kell fenntartó erővé tenniük, mindnyájunk közös érdekében.

Balogh Edgár

VOROSMARTY KLUB MEGALAKULÁSÁNY 10 ÉVFORDULÓJÁRA
 VAGYKÉLTÉL 1966—1976

A maradandóság mértéke

Gondolatok a könyvtárban

Egymás után jelennek meg a valamikor hírneves kultúrfilozófusok könyvei magyar és román nyelven. Legutóbb Johan Huizinga könyveit vehettük úgyszólván egyidőben kezünkbe: a *Homo ludens* románul (Gabriel Liiceanu kitűnő bevezető tanulmányával, Bukarest, 1977) és *A középkor alkonyát* (Budapest, 1976) magyarul. Valamivel korábban olvashattuk ugyancsak román fordításban Erasmusról írt monográfiáját (*Erasm. București, 1974*).

Szándékosan írtam „valamikor hírneves“-t, mert az ifjabb nemzedék már nem tőlük tanulta a merészebb elvonatkoztatást a történelem és a jelen tényvilágától. Ez így is van rendjén: marxizmus, egzisztencializmus, strukturalizmus és a szemiotika megismerése mélységben többet ígért a kultúrfilozófia elvont építményeinél. Pedig valamikor az erőszakkal szembeforduló, kérdéseire választ kereső humanista értelmiség Huizinga, Madariaga, Ortega y Gasset esszéiben talált menedéket, úgy tűnt, hogy a kultúra „megértése“ védelem ad az embertelenség ellen. (Huizinga *Válogatott tanulmányait* [Budapest, 1943] Radnóti Miklós fordította magyarra.)

Most Huizinga életművét újraolvasva, arra gondolok, ahogyan először ismerkedtem a holland filozófussal. Iszonyatos, hogy milyen nagy késéssel: Sartre és Camus fénykorában, amikor még mit sem tudtam a frankfurti iskoláról, *Annales*-ről, kritikai szociológiáról... Most a megismételt találkozás, az újraolvasás talán mértéktartóvá tesz: az elkerülhetetlen kritikai szembesítésben az egykor csiholt érzelmek, megőrzött élmények az értékek fontosságát is jobban észrevétetik.

Elsősorban az értékeket, mert Huizinga, Madariaga, Ortega y Gasset a történelemben olyan értékrendet kerestek, mely értelmet és jelentőséget ad az emberi létnek. A történelem az ő filozófiájukban immanens értékteremtés. A válságos korszakokban, aminek a legújabbkori társadalmat is tekintették, megfogytokozik, elsorvad a létnek értelmet kölcsönző kultúra értékrendje. Az eltávolodás a jelenségek és folyamatok társadalmi meghatározottságától olyan külön szellemvilág teremtésére készítette őket, amelyben feloldódást csak azok kaphatnak, akik a cselekvéstől távol maradnak. Talán ezzel magyarázható, hogy az önmagára reflektáló humanista értelmiség oly nagy megbecsüléssel és rajongással tanulmányozta a kultúrfilozófia csillogó szellemű és tollú képviselőinek alkotását.

Huizinga a *Homo ludens*ben a játékot mint kultúrjelenséget elemzi. A játék szabad — maga a szabadság: „Anyagi érdek nincs hozzákötve, hasznát nem húznák belőle, külön erre a célra rendelt időben és helyben megy végbe, meghatározott szabályok szerint, közösségeket alkot, amelyek szeretik titokzatossággal körülvenni és álruhákkal megkülönböztetni magukat a kívülmaradás »közönséges« világától.“ A kultúra és a játék összetartozása feltételezi az együttkeletkezést. Huizinga Leo Frobenius kultúrelméletét továbbgondolva a primitív népek kultikus szokásaival bizonyítja, hogy a kultúra a játék formájában és hangulatában keletkezett. A játék örökjelenlévő, olyan esszencia, amely elválaszthatatlan az ember kultúrateremtő tevékenységétől, időlegesen háttérbe szorulhat, eltűnhet, de bármikor megelevenedhet.

A játék jelenlétét úgyszólván az emberi tevékenység egészében igyekszik bizonyítani. A korai kultikus szent versenyekben született a filozófiai gondolkodás. De a játék elemei megtalálhatók Platón dialógusaiban is. A dialógusforma rokon a mimussal. A képzőművészet maga a játékoság. A középkori városok lehetőségeket nyújtottak a játék számára. Az archaikus költészetet az ősi versengésektől nem lehet elválasztani, mert minden versenyt azzal a szándékkal folytatnak, hogy legyőzzék az ellenfelet. A játékoságot bizonyítja a költői nyelv képgazdagsága, a lírának az ész kötöttségein kívüli mozgása.

Ennyi is elég annak érzékeltetésére, hogy Huizinga milyen éleselméjűen és lényegretörően ragadta meg a kultúra jelenségeinek játékos elemeit. A fejlett társadalmakban nehezebb bizonyítani a játékoság jelenlétét. Az ipari civilizációban a kultúra komoly lesz, és csak mellékszerepet juttat a játékoságnak. Az ókori Rómában a játékos jelleg erősen szembeszökő, de már nincs organikus szerepe a társadalom felépítésében és tetteiben.

Huizinga több helyen is megfogalmazta, hogy olyan korszakokban, amelyekben nagy és új dolgok készülnek, többnyire előtérbe kerül a játékos (agonális) tényező: „A gondolatnak, szokásoknak és berendezéseknek ez a nagy agonális tömege leginkább a nyugati középkorban és Japánban valósult meg.“ Huizinga a játékoság jelenlétével magyarázta a barokk meg a rokokó kultúrát és politikát is.

A középkor alkonya, amelyet a kiadó jóvoltából újra olvashatunk, a holland filozófus legjobb alkotása. Említésre méltó, hogy Huizinga történelemfilozófiai főművét, a *Homo ludens* és a jelenkor válságáról írt kultúrfilozófiai diagnózisát (A *holnap árnyékában*, Budapest, 1938) később írta. A történelmi analízis történelemfilozófiai művekhez vezetett.

A középkori élet „a mese dús színű köntösét viselte“, a nép a politikai kérdéseket a mese „tipikus történéseivel egyszerűsítette“. A politika nem szorult a bürokrácia és a szertartásosság merevítő korlátai közé. A gondolkodást teljesen áthatotta a világ hierarchikus rendje, az ember azt hitte, hogy minden dolognak és történéseknek transzcendentális értelme van, nem kereste a jelenségek mögött rejtőző oksági összefüggéseket. A gondolat láthatóvá akart válni — ez a megjelölt szándék és törekvés egyesítette a jelképeket a valósággal: „A szimbolizmus az egész természetet és az egész történelmet felöleli, sokkal szigorúbban egységes világszemléletet tudott adni, mint a modern természettudomány.“ A szellem mintákat, példákat, szabályokat keresett. A lovagromantika és a szent élet romantikája azért közös, mert az erény és kötelesség eszményi formáját a képzelet színeivel és a lelkesedés hangjával ékesítették. A barbárság elől nem volt más menekülés, mint a nemes érzéseket formák és szabályok rendszerébe foglalni.

A középkor alkonyán megjelenik a *danse macabre*. Az élet vallásos telítettsége összekeverte a szent és a profán gondolkodást: „Most már csak egy lépés vezet a keresztény etikától a pogány mágiához.“ A középkor végén kiszorult a bűn kiengesztelésének gondolata, teljességre érett az önámítás és a kegyetlenség sötét rendszere. A francia burgund kultúrában a pompa kiszorította a szépséget. „A XV. században művészet és irodalom — írja Huizinga — egyaránt a hanyatló középkor általános és lényeges tendenciáját fejezi ki: minden részlet hangsúlyozását, minden gondolat és képzet végig való kifejlesztését, minden fogalom konkrétá tevését.“ Az allegória zsákutáca vezette az irodalmat és művészetet.

Huizinga a mechanikus magyarázatok helyett a kultúra változásainak lényegét feltáró összefüggéseket kereste. Azok a történelemről írt művek, amelyeket az események és a tények sokasága zilált szét néhány évtized vagy év múlva, csak a kutató asztalhoz telepedő történéznek nyújtanak valamit. A történelmet elmélettel magyarázó gondolkodó mindig közelebb kerül a teljesen soha meg nem magyarázhatóhoz. Megközelítése az elérhetetlenségben is pontosabb, lényegretörőbb.

Az ipari civilizáció kultúráját a puerilizmus jellemzi. Ez a serdülőkorúak gyermekét viselkedésének felel meg, akik a játék önfeledt őszinteségét és szabadságát erőltetettséggel, a meghökkentés vágyával helyettesítik. A csoportérdek itt az egyedüli mérvadó, a banális szórakozás, a könnyű kielégülés keresése, a szenzáció hajszolása, és az önmutogatás mindennél előbb való rangra emelkedik. Huizinga szerint, ha a játékjelleg megszűnik, a kultúra és a közönség lesüllyed az „archaikus kultúra“ küszöbe alá, mert játékos magatartás nélkül nincs és nem is lehet igazi kultúra. A hanyatlás már a XIX. században megkezdődött a gazdasági tényezők túlbecsülésével, a racionalizmus és utilitarizmus túlsúlyba kerülésével: „A társadalom túlságosan tudatosá vált, ami érdekeit és céljait illeti.“ A munka, nevelés, demokrácia alig hagyta helyét a játék örök elvének. A modern kultúrát nem játsszák; „ahol úgy látszik, mintha mégis azt tennék, ott hamis játékról van szó“.

Mikor Huizinga ezeket a sorokat írta, a világpolitikát már régen hamisan játszották. A kultúrfilozófus nem elégedhetett meg a történelmi példabeszéddel. Huizinga a modern kultúra válságának diagnózisát adja A *holnap árnyékában* című, már említett „kultúrfilozófiai“ pamfletjében: „A kultúra annyi, mint irányítottság, s az irány mindig egy eszmény felé vezet.“ Az ítéletet is kimondotta: „A kultúrának metafizikai irányúnak kell lennie, vagy pedig nem lesz.“ Huizinga, akárcsak Ortega y Gasset, kora válságát a szellemi és politikai élet „eltömegesedésével“ vélte magyarázni. A tudomány még nem tisztult kultúrává, a feldol-

gozatlan tudás a bölcsesség útjában áll, ez szükségszerűen a kritikai érzék és magatartás hanyatlásához vezet. A válsághelyzet növeli a tömegek kiszolgáltatottságát. A csoportérdekeket kizárólagossá tevő elfogultak a szétfoglalt kritikai szellem romjain kiválóságuk elismertetését kényszerítik ki. Mindenfajta nacionalizmus, bárhol is emelkedik vezérlő ideológiává, a félrevezethető tömegek fogyatékos valóságérzékelésében találja meg érvényesülésének lehetőségeit. Huizinga egyik legértékesebb tanulmányát a nacionalizmusról és a patriotizmusról írta. Ebben a tanulmányban különbséget tett a polgári korszak előtti „mi-tudat” és a modern nacionalizmus között. Régen is voltak versengések, harcok a szomszédos városok között (Genova és Pisa), angolok és skótok, dánok és franciák között, a XI. századi krónikás az aquitánokat hiú, könnyelmű, cifra erkölcsű, nevetséges, megbízhatatlan, hitetlen népként nevezte. Az ellenszenvnek ezek a megnyilvánulásai nem tekinthetők nacionalizmusnak, mivel a középkorban nem beszélhetünk modern értelemben vett nemzetről. A nacionalizmus mint ideológia (= hamis tudat) a partikularist emeli az egyetemesség rangjára. A huizingai értelemben vett „metafizikai kultúrák” önszabályozó rendszere lehetetlenné tenné, hogy valamely csoport vagy érdekközösség saját törekvéseit legfelsőbbnek és egyetemesnek tekintse. Huizinga azonban a nacionalista ideológiát a kultúrkritika elvontságában elemezte, nem vette figyelembe a társadalmi rendszerek osztályviszonyait, az ideológiai keletkezésének és fejlődésének társadalmi meghatározottságát. Ha a középkori egyetemesség megakadályozta is a „nemzeti” csoportérdekek felülkerekedését, az osztályideológia annál erősebben és kizárólagosabban uralkodott. (Erre vonatkozóan rendkívül jelentősek Szűcs Jenő eszmetörténeti kutatásai. Vö. *Nemzet és történelem*. Budapest, 1974.)

A puerilizmus a nacionalizmusban találta meg létezésének táptalaját, mert hol érvényesülhetne jobban a klubszellem, a formális gesztusok, „kiabálás”, díszmenet, ceremóniális köszöntések, mint a kritikai érzéktől elszakadó féktelen indulatok tobzódásában? Mikor Huizinga könyveit írta, a világot fenyegető fasizmus ízléstelen ünnepléseivel, rút pompájával, grandománias szóadatokkal, pszichopátiás kérdésekkel, agresszív türelmetlenségével és bizalmatlanságával a totalitás háborút készítette elő. A puerilizmus kegyetlen és pontos körkép volt a totalitárius rendszer kultúraellenességéről. E „történelmi diagnózis” nem vesztette érvényét: a junták (Chilében vagy másutt) most is úgy dicsőíttetik magukat és cselekedeteiket, mint a kiválasztott, „felsőbbrendű faj” hajdani vezérei. A puerilizmus a politikai rendszer elidegenedésének jelensége.

Nem kevésbé fontos, hogy Huizinga műveiből mit mondhatunk maradádnak, milyen mértékben és arányban sikerült megközelítenie a modern történetírás új módszerét és szemléletét. Huizingával majdnem egyidőben jelentkeztek az *Annales* történelmi és történelem új szempontú és módszerű megközelítésével. Ezekben az években már nyilvánvaló igazságként fogadták el, hogy az események és tények „álpontossága” elrejtje a keresett valóságot. Az *Annales* történetíróinak nagy érdeme, hogy a számok kvantitatív és személytelen jellemzőerejének segítségével törekedtek a régmúlt korok mindennapjainak megismerésére; a mindennapok megismerésén keresztül jutottak el a történelem életfolyamatainak elemzéséhez.

Lucien Febvre felfogásában a könyv története egyáltalán nem „könyvtörténeti” probléma, mert a számokat és fogalmakat is fel kellett fedezni, amelyekkel megtöltötték a könyveket. A könyv felfedezése évszázadokig tartó folyamat, a kis változások halmozódtak ugrásszerű változássá. Huizinga a történelmi változásokat és alkotásokat a történelmi lét rendező elvévé emelt játékszerkezet látószögéből értelmezte. Bizonyos mértékben Huizinga kultúrfilozófiájáról is elmondható Vekerdi László Spengler kultúrmorfológiájáról és Toynbee civilizációkra kidolgozott „periódusos rendszeréről” írt jellemzése: *strukturális volt a strukturáliszmus előtt*. (Vö. Vekerdi László: *Befejezetlen jelen*. Budapest, 1971.)

A kultúra játékszerkezete a részeket többoldalú összefüggésben jeleníti meg. Huizinga vizsgálódásainak részeredményei a korszerű történelemkutatás szempontjából is jelentősek.

Ilyen részeredmény a középkori lovagság huizingai jellemzése. Azzal, hogy a lovagság a büszkeséget magasrendű etikai értékévé tette, „a lovagi önbecsülés, az emberiség és a jog útját készítette elő”. A humanizmus eszméi, fogalmai, szövege a történelmi folyamat egészében keletkezett. Huizinga szemléletesen bizonyítja, hogy amikor minden erőt a török ellen kellett volna összpontosítani, Európa keresztény országai a stratégiai érdeket feláldozták a hősi élet látszatának fenntartásáért. A középkori háborúk nem érthetők meg a középkori mentalitás nélkül. Georges Duby és Le Goff a mentalitást strukturaként tanulmányozta. Le Goff egyik tanulmányában — *A mentalitástörténet problémái* (Világosság, 1976. 11.) — arra hivatkozik, hogy amikor Huizinga „pregótikus elmének” nevezte John of

Salisbury, az elme (*mind*) megjelöléssel „a mentalitásra utal, arra, amiből egy mégoly nagy gondolkodónál is a kor kollektív gondolkodásmódjára ismerünk. Ezt tette Lucien Febvre is, aki megtisztította Rabelais-képünket az eszmetörténészek anakronizmusától, hogy a mentalitástörténészek konkrét történetfeldolgozásában mutassa be.“ (Vö. Lucien Febvre: *La religion de Rabelais*, Paris, 1952.)

Időtállóan bizonyulnak Huizingának a reneszánszról írt tanulmányai is. „Nem tekinthetjük a reneszánszot a középkori kultúra merő ellentétének — írja —, sőt még határsávnak sem a középkori és a modern között.“ (*A renaissance problémái*) Az irodalomban a lovagi romantika a tizenhetedik században is megtalálható, az allegória sem az irodalomból, sem a képzőművészetből nem tűnt el, ízlése-sebbre és stílusosabbra csinosodott. A középkori gondolkodásra jellemző formalizmus és antropomorfizmus csak lassan enyészett el: „Machiavelli még ugyanolyan szigorú formalista, mint VII. Gergely“, Holbein egy-egy arcképe mögött „Rabelais nevetését kell megsejteni“.

Huizinga a hanyatló polgári korszak válságjelenségeivel a középkori ember életének és kultúrájának egyetemességét állította szembe. A középkori társadalom egyetemességéről írja A. I. Gurevics *A középkori ember világképe* című könyvében (Budapest, 1974), hogy „a középkori személyiség olyan társadalomban él, amely ebben az értelemben egyáltalán nem ismeri az »elidegenedést«. Ennek következtében oly mérvű egyetemesség és tagolatlanság jellemzi társadalmi gyakorlatát, amely elvész a fejlettebb és differenciáltabb polgári társadalomra való áttéréssel. A haladás mindig, minden körülmények közt és elkerülhetetlenül dialektikus. Azzal kell fizetni érte, hogy elveszítünk valamilyen, a léthez való közvetlenebb viszonyt megtestesítő értéket.“ A középkori ember világról alkotott képe illuzórikus volt, de az illúziók részét alkották a társadalmi gyakorlatnak. Ebben a közegben a játékosság is jobban érvényesülhetett. Az emberiség története szempontjából a középkori kultúra éppoly jelentős volt, mint az antik vagy újkori európai kultúra. A kultúrák folytonosságát és megszakíthatóságát csak abban az esetben érthetjük meg helyesen, ha a társadalomban ható összes tényezőket figyelembe vesszük.

Még mindig nyitott az alapvető kérdés: megmagyarázható-e a kultúra játékjellegével a történelem mint az emberek tudatos alkotása?

Mi a játék? Gabriel Liiceanu tartalmas és szép tanulmányában (*Preliminarii la o înțelegere a demnității jocului în lumea culturii*) részletesen foglalkozik a játék modern elméleteivel. Csak észrevételeimet szeretném hozzáfűzni a játék értelmezésének sokaságához.

Szociológiai értelemben a játék felkészülés a szerepre. Kétségtelen, hogy a gyermek a felnőttek világát utánozza, arra készül, amit majd komolyan is el akar játszani. A gyermekek játékába a felnőttek (szülők, iskola, társadalom) céltudatosan beprogramozzák azokat a szereptípusokat, amelyek megvalósításával be tudnak majd illeszkedni a társadalomba. Ezek a szereptípusok konformizáltak. Megválaszolatlan kérdés marad, hogy a gyermek játéka mennyire szabad. Az utánzás és a bevitt szerep nem hagyja az ösztönök szabad érvényesülését, a játék csak annyiban szabad, hogy a gyermek körülményeitől függetlenül minden lehet: király, koldus, törpe, óriás, szent, csavargó.

Amennyiben a játékot olyan értelmetlen és szabad cselekvésnek fogjuk fel, amely önmagáért történik, feltételezhető, hogy az egyéniség tudatosságának magas fokán sorsának szabad ura lehet. A sziklákat görgető Sziszüphosz megtagadja az isteneket (körülményeit meghatározó hatalmakat), és úgy érzi, hogy minden jól van, „... a gazdátlan univerzumot nem érzi sem terméketlennek, sem hiábavalónak. Ennek a kőnek minden szemcséje, ennek az éjszakába merült hegységnek minden ásványzilánkja egymagában egy világ. A magaslatok felé törő küzdelem egy-maga elég ahhoz, hogy megtöltse az ember szívét. Boldognak kell képzelnünk Sziszüphoszt“ (Camus). A tomboló puerilizmus körülményei között is lehet valaki „az istenek proletárja“ — abszurd léthelyzetében szabad.

A kultúra mint értékalkotás nem kényszereselekvések sorozata, különösen a társadalmat újító mozgalmaknak, filozófiáknak, eszmerendszereknek kell eltávolodniuk a hagyományos gondolkodásmódtól és magatartásformától. Az újítás mint a létnek és a történelemnek értelmet adó cselekvés célirányos, s mint ilyen nem nevezhető érdektelen tevékenységnek.

A játék öncélúságát, kultúrára vonatkoztatva, csak elvontan lehet tételni. Ezért Huizinga kultúrelmélete termékeny kísérletként értékelhető, jelentős rész-eredményekkel.

Huizinga az elitben (= osztály- és nemzeti hovatartozás nélküli szellemi kiváltságosok; az ész és érdem arisztokratái) képzelte el azt a történelemformáló erőt, amely képes az indulatok és a szenvedélyek tenyészetébe rendet és értelmet vinni. A marxizmussal való polemikus szembenállása megakadályozta, hogy a tör-

ténelem folyamatait és jelenségeit totalitásukban elemezze. Egyszerű volna arról értekezni, hogy Huizinga miért nem volt marxista, vagy a marxista filozófiát felvonultatni ellene. A tárgyilagos kritika feladata, hogy a művek belső (benne rejlő) értékrendjével foglalkozzék. Huizinga művei megfelelnek a Lucien Febvre-i követelményeknek: „A nagy történész művéből a struktúrák maradnak meg, termékeny munkahipotézisek, megnyitott, új utak. Az írása, betű szerint? Ritka, hogy éveken át változatlanul érvényben maradjon.”

Mondhatunk-e találobb és igazságosabb összefoglalót Huizinga ekként számunkra való örökségéről?

Fábíán Ernő

Az új baloldal és a frankfurti iskola

A baloldali ellenzéki mozgalmak lényegét kutatni, elemezni nem véletlenül vált ma oly fontossá az elmélet emberei számára. A Politikai Kiadónál nemrég megjelent kis kötet* e „fontosság” perspektivikus felmérésében, ha nem is sorolható az úttörők közé, számunkra mégis ez az a forrás, mely ezt megteheti.

Akik az új baloldaltól könyvet írnak, gyakorta engednek az egyértelműség és problémamentesség csábításának: korunk társadalmi-politikai szélsőségeit az „új baloldal” címszó alá sorolva utasítják el. V. Tismăneanu könyvét ugyan megkülönbözteti ettől a felfogástól az a rokonszenves törekvés, hogy az új baloldal szinte valamennyi vonatkozására figyelmet fordít, de a szemléletnek ezt a totalitását a szerző csak nagyszámú idézettel tudja megalapozni. Mindez oda vezet, hogy Tismăneanu az „új ellenzék” létezésének konkrét mibenlétét lényegében nehezen tudja megragadni, s így összeszemosódik elemzésében a szándékoknak az a kettős véglete, mely a bal-, illetve a jobboldali mozgalmak szélsőséges szembenállásának legtöbbször egyetlen kritériuma, s ezért elemzésében eltűnik az említett mozgalmak közötti határ is. E szempont fontosságát az emeli ki, hogy az új baloldali mozgalmak képviselte kritika alapvetően morális, így ennek immanens bírálata csakis akkor lehet eredményes, ha a szándéokra is kiterjed, s nemcsak a következményeket veszi célba, mint ahogy azt a szerző teszi. A könyv tehát lényegében nem tesz különbséget jobb-, illetve baloldali mozgalmak között, bár az új baloldal fogalmának ezzel a meglepő kitérítéssel megkérdőjelez olyan elképzeléseket, melyek a mozgalomhoz tartozónak tudnak

már a pusztán szándékot meghaladó, a következményekkel is számoló, azokat anticipáló gondolkodókat, csoportokat, elméleteket is; tehát a könyv az új baloldal fogalmát egyben le is szűkíti.

A szerző szemléletét jellemző *másik* sajátosság, hogy egy elvi általánosság nevében (szellemében) ítél el egy olyan társadalmi jelenséget, melyet konkrét feltételek, szükségletek hívtak életre. Ez az eljárás önmagában még helyes is lehet, bizonyítja ezt az, hogy a könyv néhány viszonylag értékes megállapítása, új szempontja ebben a vonatkozásban bomlik ki. Így Tismăneanu következtetései, amelyek mindenekelőtt a nyugati kommunista pártoknak az új baloddallal szemben táplált kételyeit tartják szem előtt, önmagukban elfogadhatók, de a szerző érvelésének lényege mégis hiányérzetet kelt az olvasóban, amit csak tovább erősít az a tény, hogy a mozgalomról ítéletet nem a mozgalom társadalomtörténeti elhivatottsága alapján mond, hanem fő képviselőinek valóban igen heterogén nézeteit veti össze néhány kézenfekvő, de az előfeltevések szintjét aligha meghaladó „klasszikus” véleménynyel.

Tismăneanu abból a közismert álláspontból indul ki, amely az új baloldali mozgalmak „anyagi erejéhez” mint „szellemi erőt” a frankfurti iskola tagjainak elméleti munkásságát kapcsolja.

Ezt a helyes megállapítást azonban az elemzés fogyatékos volta zavarja. Így, bár az új baloldal eszmei alapjairól szólva, a szerző a frankfurti iskola néhány tagja mellett megemlíti a fiatal Lukácsot is (pedig az új baloddallal kapcsolatban sokat emlegetett *Történelem és osztálytudat* már aligha tekinthető egyértelműen „fiatalkori” műnek), az elemzésbe Lukács munkásságát éppúgy nem vonja be, mint ahogy adós marad W.

* V. Tismăneanu: Noua stîngă și Școala de la Frankfurt. Editura politică. București, 1976.

Benjamin, K. Korsch, W. Reich szerepének tisztázásával is.

A frankfurti iskolát kortól és helytől elszigetelő szemlélet legfőbb hátránya, hogy nem képes szembenézni a „nagy kiábrándulás” valódi tartalmával, melyre a XX. század embere a csalódott elkötelezettség és az öngazolást nyert tagadás egyre határozottabb tudatával válszol.

A kiábrándulás szimptomájaként, a *csalódott elkötelezettség* részben a reményvesztettség pszichózisával árnyékolja be a mindennapi életet. Ezért Erich Fromm küzdelme, hogy a freudi tanítást a marxizmussal összebékítse, ebben a konkrét és nem elvi közegben is olyan nyitottságra törekvett eredményezett, melynek távlatait (Marcuse határozott opponálása ellenére is) ma már sokan belátják, s mint az elméleti kutatás alapvető lehetőségét hozzák vonatkozásba a korproblémákkal. A csalódott elkötelezettség kiindulópontja azonban már a tudatos szembenállás néhány, igaz, még a mindennapok immanenciáját képező lehetőséget is felvillantott. W. Benjamin fejtegetései, melyekkel a reményvesztés —reményszerzés okainak *közösségére* mutatott rá, már meghaladják a fennálló rend pusztán érzelmi tagadását, s egyben közvetlen forrásává válnak a kortárs filozófiában a reményt elméletileg is megalapozó blochi *Hoffnungsprinzip*-nek.

A kiábrándulás másik szimptomája az *öngazolást nyert tagadás*, amely a fennálló még nem konkrét visszautasításaként már a reményszerzésben—reményszerzésben is benne van. Adorno és Marcuse munkássága foglalta össze azokat a lehetőségeket, melyekben, a jelentős korlátok és represszív erők ellenére, a társadalmi ellentmondások megoldása elvont tagadás formájában mégis felmerülhet.

Tismáneanu kritikája nem annyira a tagadást, mint annak totális jellegét vizsgálja. Bár elismeri, hogy a frankfurti iskola társadalomkritikája, amellet, hogy reális mozzanatokot tartalmaz, sok tekintetben adekvát konklúzió is, mégis ezekben az elméletekben egyértelmű voluntarizmust feltételez, és a tagadásnak azt a totalitását, mely a felszámolásra ítéltetett viszonyokon, jelenségeken túl az eszmék zavarában a „pozitív mozzanatot” is fölfalja. Jellemző következtetése ez annak, aki a szemlélet totalitását nem a történeti és logikai dialektikus egységeként tételezi, hanem következtetéseiben a történetit messzemenően alárendeli az előítéletek logikájá-

nak. Ezért Tismáneanu nem foglalkozik kellőképpen azzal, hogy a *Negative Dialektik* (éppen azért, mert egyetemes filozófiai munka) kortűnet is; ezért nem lehet érvényét az abszolútig feszíteni, vagy más összefüggésben számon kérni Adornótól ezt az érvényt. Adorno, akárcsak Marcuse, valóban totálisan tagad, mint ahogy a marxi kapitalizmuskritika is totális, mert amit hagyományként, a történeti folytonosság valóságaként „átvesz”, már nem a szét-feszítendő társadalom struktúrájának része, hanem nembeli lényegünké.

Ez a sajátos és nem kevésbé adekvát totalitásszemlélet jellemzi a frankfurti iskola képviselőinek kapitalizmuskritikáját. Elemzéseik, melyeknek forrása szinte törvényszerűen (és nem kevésbé példamutatóan) a fasizmus kérdésköre, legtöbbször a tőkés rend egy-egy fontosságában kiemelkedő történeti periódusára vagy e korban megalkotott eszmerendszerre vezetik vissza a fasizmus krónikus, idült torzulásait, ebben az erőterben mutatva fel e rend valódi lényegét és sajátosságait. Így Erich Fromm (*The Sane Society*) a reformáció közegében vizsgálja azokat a torzulásokat, melyeket a fasizmus nem megszült, hanem mint a kapitalizmus immanens lehetőségeit kihasználta; Marcuse (*Reason and Revolution*) ugyanakkor a hegeli eszmerendszer ellentmondásaiban, Adorno és Horkheimer (*Dialektik der Aufklärung*) pedig a felvilágosodásban próbálja ezeket a meghatározó jegyeket fellelni. Szándékaik világosak és egyértelműen számolhatunk velük, mint olyan elméleti megközelítésekkel, amelyek a fasizmust nem a pillanatnyi politikai status quo perspektívájából kívánják megérteni, magyarázni, hanem a kapitalista rend totalitásával szembeállítva *meghatadni, leküzdéni*.

A kötetet végigolvassva sokunkban talán föl sem merül a kétely a szerző azon kategórikus végkövetkeztetésével szemben, mellyel a sikertelen „újbalos” praxisért elkarhóztatja a frankfurti iskola tagjainak elméleti munkásságát is. Pedig egyrészt: *lehet*, hogy ez a praxis csak a türelmetlenség totalitást igénylő perspektívájából inadekvát, de más részről egészen *biztos*, hogy — Kantot parafrazálva — a gyakorlat sikertelenségéért nem föltétlenül az elmélet a hibás.

Az olvasó végül is azzal marad, hogy olvashatott valamit a frankfurti iskoláról és az új baloldarról. És végkövetkeztetésnek manapság ez sem mindennapi.

Ara-Kovács Attila

Méhkeréki tanulások

„A néprajztudomány oszthatatlan, s ezért szakszerűen csak akkor művelhető, ha a különböző vidékeken egyik vagy másik nép életét, hagyományait tanulmányozó szakemberek megismerik egymás munkájának eredményeit.“ Ezzel a megállapítással indította útnak dr. Kós Károly azt a tanulmánykötetét, amelylyel mintegy ösvényt vágott a romániai magyar nemzetiség néprajzát és sajátos hagyományait feldolgozó s azóta folyamatosan megjelenő monográfiák előtt. E tudományág napjainkbeli szerepének és fontosságának egy másik vetületére Kósa László magyarországi etnográfus hívja fel a figyelmet: „A néprajz önismereti tudomány. De hogyan ismerjük meg magunkat, hogyan keressük meg helyünket az európai népek között, ha nem ismerjük őket, legfőképpen nem szomszédainkat?“

E tények megvallásán és vállalásán alapszik a romániai magyar néprajzi kutatás, és ugyanezt a felismerést tükrözik az utóbbi évek magyarországi folklórkiadványai.

Az ország határain kívül élő román nemzetiségi csoportok megmaradásának és önbecsülésének egyik eszköze a népi kultúra és a helyi hagyományok ápolása és bekapcsolása a közösségi műveltségbe. Ennek szellemében cselekedett a Magyarországi Románok Demokratikus Szövetsége, amikor folklórgyűjtések gondozását és kiadását vállalta magára, anyagi-erkölcsi támogatást kapva a Békés megyei Tanács Művelődési Osztályától.

A legutóbbi három kiadvány közül terjedelmesebb és tudományos értékét tekintve is leginkább figyelemre méltó a *Proverbe și zicători din Micherechi — Méhkeréki szólások és közmondások* (Gyula, 1974). Gyűjtője Alexandru Hoțopan, a Gyulán megjelenő *Foala noastră* című lap főszerkesztője. Az 1037 szólást és közmondást egyetlen helységben, szülőfalujában jegyezte le. Méhkerék gazdag népköltészetére és sajátos vonásokban bővelkedő népnyelvére a folkloristák már néhány évvel ezelőtt felfigyeltek. Akkor jelent meg Vasile Gurzău kétnyelvű meséinek gyűjteménye (Domokos Sámuel: *Vasile Gurzău magyar és román nyelvű meséi*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1968), amely egyedülálló lehetőséget nyújtott a román—magyar népköltészeti kölcsönhatás vizsgálatára és a kétnyelvű mesemondás alkotói módszerének tudományos elemzésére.

E népköltészeti és hagyománybeli

gazdagság a román lakosságú Méhkerék sajátos etnikai-földrajzi helyzetével magyarázható. A zárt, sőt nyelvileg elszigetelt falu kulturális igényeit — nagyjából napjainkban is — a szájhagyományozó népköltészet elégíti ki. Az élő folklórkincs főképpen belterjesen gyarapodik, de felveszi, magába olvasztja a környező magyar falvakból és városokból érkező hatásokat is. Méhkerék népköltészetének folklorisztikai és nyelvészeti sajátosságai abból adódnak, hogy szókincese a körösvidéki román nyelvjárás első világháború előtti állapotának megfelelően konzerválódott. Lassanként a bihari románság nyelvéből kihálnak az itten még élő efféle szavak, mint *alcam* (mof), *ciinele bate* (ciinele latrá), *blid* (farfurie), *calic* (lipsit de toate), *gudă* (cățea), *pocianie* (glumă, banc).

Az együttélésből fakadó kulturális és nyelvi hatás — akár Vasile Gurzău meséinél — e közmondásoknál is két vonatkozásban fedezhető fel: részben szóátvételnél (*bacău—bakó*, *belci—bölcso*, *beteag—beteg*, *beteșig—betegség*, *borbil—borbély*), részben az ismert magyar szólások tükörfordításában. E jelenség ellenkező előjelű megnyilvánulását a moldvai csángók nyelvében is tetten érhetjük.

A könnyebb hozzáférhetőség és a sokoldalú hasznosítás érdekében a szerkesztők minden közmondást, szólásmondást három változatban közölnek: dialektusban, irodalmi román nyelvű magyarázattal és magyar fordításban. Bemutatóként néhány szép példát: — *Cine cere nu ptere, numai hulă bună nu-i mere.* (Dacă se poate, să nu cerem.) Aki kér, az nem pusztul el, csak jó híre nem megy. (Ha lehetjük, ne kérjünk.) — *Direptate-i cum o fac cei dă sus.* (Nedreptățile sfințite de legile regimului burghezo-moșieresc.) Az igazság olyan, amilyennek a fentiek csinálják. — *Dă pă mine ca pă sac, tă mai mare drac mă fac.* (Cu cît mă pedepsești mai des, cu atîta voi fi mai neascultător.) Űt-hetsz engem, akár egy zsákot, annál nagyobb ördög leszek belőlem. (Minél sürűbben büntetsz, annál szófogadatlanabb leszek.)

A következő év kiadványának címe jelképes: *Floricele* (Giula, 1975). Csak alcíme árulja el tartalmát: strigături din Micherechi; tehát az egyik legtipikusabb román népköltészeti műfajról van szó. Mik ezek? Nem tekinthetők egyértelműen táncbekiáltásoknak, mert csak egy részüket használják táncolás

közben. Rigmusnak fordítható ugyan, de tartalmában, használata körülményeiben erősen eltér magyar megfelelőitől. A méhkeréki románok egyetlen közösségi megnyilvánulása sem nélküli a „bekiáltásokat“. A kedvcsinálók — főként férfiak — skandalizálják nagy hangon eljegyzéskor, lakodalomban, névnapokon és fonóban, sorozáskor és kocsmában, tánc közben, de akkor is, ha a nótázás szünetel. A jókedvet, a derűt, a kellemes hangulatot hivatottak megteremteni vagy fokozni. Az is igaz, hogy ezek a rímes, ritmusos mondókák tartalmi szempontból sem közömbösek. Mint általában a népköltészet más műfajai, ezek is a közösség véleményét, gondolatát fejezik ki.

Amint (az anyagot harmadmagával gyűjtő) Al. Hoțopan szerkesztői utószavában elmondja, az itt közzétett néhány száz „bekiáltás“ csak töredéke a méhkerékiek használt anyagának. E mostani publikálást csupán kezdetnek tekinti a gyűjtés folytatásához. E reményhez a Művelődési Minisztériumnak az az utasítása nyújt valós alapot, hogy a jövőben a Tankönyvkiadó Nemzetiségi Szerkesztőségét a német, szerb-horvát, szlovák és román könyvkiadás műhelyévé fejlesztik.

Már ezt megelőzően a Magyar Néprajzi Társaság is tanulmánygyűjteményt jelentetett meg *Din tradițiile populare ale românilor din Ungaria 1975* (Buda-pest, 1975) címmel. A 130 lapra terjedő

kötet etnográfusok és önkéntes gyűjtők, románok és magyarok hat dolgozatát tartalmazza, a román nemzetiség anyagi és szellemi műveltségének változatos területeit ölelve fel. A tematikai gazdagodás együtt jár a kutatásba bevont népcsoportok számának gyarapodásával. Ez alkalommal a szakértők vizsgálódása nem korlátozódik csupán egy helysége (bár Méhkerék most is központi szerepet játszik), hanem felkerestek olyan vegyes lakosságú falvakat is, mint Körösszakál (Săcal), Battonya (Bătania), Kétegyháza (Chitighaz), Bedő (Bedeu) stb.

Néhány szerző az összehasonlító módszerrel élve tág kitekintést biztosít a helyi jelenségek teljesebb megértéséhez. Újváry Zoltán például a *Jocul turcii la români din Ungaria* témához nemcsak a határos Arad és Bihar megyéből idéz példákat, hanem tájékoztat Erdély, Havasalföld és Moldva turca, capra és breaza játékaikról, sőt párhuzamot keres az ukránok és bolgárok hasonló népi szokásaival is.

Alexandru Hoțopan egy mindeddig ismeretlen mesemondót mutat be Mihai Purdi személyében. Itt közzétett négy meséje annál figyelemreméltóbb, mivel e népköltészeti műfaj a magyarországi románok körében kihalófélben van. Tudományunk szerint a rendszeressé váló román néprajzi kiadványok következő kötetét éppen Purdi meséi alkotják majd, s ezt a *Román népdalok* című gyűjtés követi.

Dánielisz Endre

KÖNYVRŐL KÖNYVRE

MICĂ ENCICLOPEDIÉ DE POLITOLOGIE

Nemcsak a politológia fogalmai, maga a *politologia* címszó is hiányzik még a Magyar Filozófiai Lexikon 1972-es második, módosított kiadásából. A Georg Klaus szerkesztette *Philosophisches Wörterbuch* (Leipzig, 1974) *politologia* szócikkében azt olvashatjuk: ez a társadalomtudományi diszciplína „a monopolburzsoázia politikai ideológiájához nyújt elméleti alapokat“, „a burzsoá stratégia és taktika kidolgozásához járul hozzá“, ennél fogva „nemcsak a szocializmussal és haladással áll szemben, hanem a marxizmus—leninizmus forradalmi eszméivel is“. A *Mic dictionar filozofic* (Buc., 1973) is csak annyit tart érdemesnek megjegyezni e címszó alatt, hogy ezt a politikatudományok szinonimájaként bevezetett fogalmat 1954-től használják az NSZK-ban és Franciaországban. E szótár *politikatudományok* szócikke azonban részben kárpótol e szűkszáviságért, amikor a marxista politológiai kutatások hazai lehetőségeit hangsúlyozza, és a Román Politikatudományi Társaság 1968-as megalakulását említi.

Ilyen körülmények között e kisenciklopédia összeállítása úttörő vállalkozásnak számít. Olyan „fejlődő tudományágról“ van szó, melyben a nem marxista szakemberek szerint is „Bábel-tornyához“ hasonló helyzet uralkodik: ahol egymás mellett élnek a különböző irányzatok, iskolák, módszerek, terminológiák. A szer-

kesztők — Kallós Miklós és Ovidiu Trásnea — érdeme, hogy ebben az ellentmondásos helyzetben nem a kizárás, hanem a különböző marxista és nem marxista tendenciák közötti párbeszéd jegyében válogatták a szótár anyagát.

A kisenciklopédia törzsanyaga a politológia olyan elméleti alapfogalmait ismerteti, mint a *politikai ideológia*, *politikai intézmény*, *politikai befolyás*, *pártrendszer*, *hatalom* stb., de kitér a politikai gondolkodás történetére is. Mivel a címszavak java része különböző szociológiai, filozófiai, politikai fogalmakkal érintkezik, a szótár elsősorban e fogalmak politológiai jelentésével foglalkozik (például az *egzisztencializmus*, *szabadság*, *mitosz*, *pszichoanalízis*, *érték* címszavak esetében). A szerzők azonban észrevehetően kerülik a terminológia túlzott szakosítását, a társadalomtudományok „széthúzó” fogalomrendszere amúgy is elég sok nehézséget okoz a rokonágak megértésében fáradozó kutatóknak. Hasonló megfontolásból kerülhetnek be a szótárba olyan, a szociológiában is széles körben használt kutatási technikák, mint a *faktoranalízis*, az *input—output*-módszer, *statisztikai* és *matematikai* eljárások stb. Külön szócikként szerepelnek azok a fogalmak, amelyek egyik eddigi kategóriába sem illenek bele (például *politikai felvilágosodás*, *blanquizmus*, *bonapartizmus*, „*aggiornamento*”).

Az alábbiakban a kisenciklopédia egy-egy újdonságánál fogva jellemző szócikkből mutatunk be részleteket:

Kontesztáció (kontesztációs mozgalmak) — latin eredetű szó, eredeti jelentése: „a bíróságok előtt bizonyító erejű tanúvallomást tenni.” 1968 májusa után divattá vált fogalom, mely mindazoknak a viharos megnyilvánulásoknak a jellemzésére szolgál, amelyek radikálisan elutasítják az uralkodó és megállapodott értékeket és intézményeket, s amelyek kívül maradnak a tőkés társadalmak intézményesen ellenzéki keretein. Ide sorolják a fejlett tőkés országok 1964-től kezdődő diáklázadásait; a szakszervezeti vezetés ellen irányuló ún. „vadsztrájkokat” (Olaszország, Franciaország, NSZK, Anglia — 1968—1969); a „parlamenten kívüli ellenzéket” (NSZK — szocialista diákok); a négerek szélsőséges megmozdulásait (E. All.). [...]

Személyi kultusz — a marxista—leninista elvekkel összeegyeztethetetlen fel fogás, mely elsődleges és meghatározó szerepet tulajdonít egy (vagy több) személynek a társadalmi-történeti fejlődés menetében, s ezzel kisebbiti a néptömegek történelmi szerepét. [...] Ez az elnevezés nem fedi pontosan azt a gazdasági, társadalmi, politikai, etikai, ideológiai kérdéskomplexumot, amelyre vonatkozik. [...] Neves marxisták, Palmiro Togliatti, Lukács György és mások azon a véleményen voltak, hogy a személyi kultusznak az SZKP XX. kongresszusán elhangzott történelmi jelentőségű kritikája csak az első szükséges lépéseket tette meg e jelenség feltárása felé, ezért az elemzés önmagában nem léphetett túl a pszichológiai, erkölcsi kereteken, nem áthatott a strukturális, gazdasági, szociológiai gyökerekig. [...] Nálunk a párt IX. kongresszusával új szakasz kezdődött a párt és az ország életében, létrejöttek azok a társadalmi, politikai, szervezeti és ideológiai feltételek, melyek a jövőben lehetetlenné teszik a múltbeli hibák megismétlését. [...]

Tömegkommunikáció és politika. A tömegkommunikáció olyan alrendszere a társadalmi kommunikációnak, amelyet a kommunikációs folyamat iparszerűvé válása jellemez, s ahol ennek következtében a közlő (adó) különvált a befogatótól (vevőtől). A modern tömegkommunikáció növekvő bonyolultsága eddig ismeretlen új helyzetek elé állítja a jelenkori politikai életet. Az iparszerűség a Laswell-modell valamennyi tényezőjét érinti: a csatorna a legmodernebb technológiára épülő ipari komplexum; az üzenet mindinkább látványvá válik; a közlő a kommunikáció professzionistája; a befogadó — arctalan tömeg, mely potenciálisan nemzeti és planetáris méreteket ölt; a közlő szigorúan elkülönül a befogatótól; az üzenetváltás kölcsönössége megszűnik, a közlés egyirányúvá válik. Politológiai összefüggésben a tömegkommunikáció lehet 1. tárgya és 2. eszköze a politikának.

1. **A tömegkommunikáció mint tárgy.** Nincs politikai akció kommunikáció nélkül. A politikának nagy tömegekre van szüksége. A tömegkommunikáció már csak jellegénél fogva is központi szerepet játszik a politikában. Mint komplex iparág jelentős technikai és gazdasági eszközöket mozgat meg, ezért elkerülhetetlen, hogy az adott tulajdonforma közvetlen vagy közvetett módon ellenőrző funkciót ne gyakoroljon ezek fölött az eszközök fölött. A tömegkommunikáció ugyanakkor rögzíti és általános érvényre emeli a közlő és befogadó közti sajátos társadalmi munkamegosztást. Ezzel implicit módon megteremti a társadalmi kommunikáció központosításának előfeltételeit. Ugyanez a tendencia történetileg a hatalom központosításával jár együtt. A két tendencia kölcsönösen erősíti egymást. A tömegkommunikáció nemcsak megkönnyítheti az információs társadalmi körforrását, hanem akadályozhatja, torzítja és szabványosíthatja is azt. A tömegkommunikáció éppen a benne rejlő lehetőségek ambivalenciája révén potenciáli-

san erősítheti, de torzíthatja is a demokrácia előfeltételeit. Azzal járulhat hozzá a tömegek passzivitásához (az úgynevezett „csendes többség” létrehozásához), hogy az embereket tendenciaszerűen szereplőkre és nézőkre (hallgatókra) osztja. E jellegzetességek alapján a közlés viszonylagos egyneműsítésével is rendkívül hatékony helyzetet lehet teremteni a népszerűség *manipulálásához*. A befogadók tömege nem olyan egységes, mint egy tüntetésben részt vevő embercsoport, hanem végtelenül kicsiny és milliói egységre szétoszló halmazokból áll össze. A tömegkommunikációban a tömegek a szó szoros értelmében „szétforgácsolódnak”. A befogadási helyzet, mely az ember szabad idejének jelentős részét „fogyasztja el” ahelyett, hogy összekötné, inkább szétválasztja az embereket. Ezért a nem kimondottan politikai üzenetnek (folytatásos filmek, szórakoztató műsorok, krimik stb.) is lehet politikai kihatása, ha sikerül elvonnia az embereket a legégetőbb problémáktól, és sikerül rögzítenie őket partikuláris elszigeteltségükben.

2. A *tömegkommunikáció mint eszköz*. A modern tömegközlés gyakorlata azt igazolja, hogy a közönség csak az üzenetek egy bizonyos típusával szemben „védtelen”. (Különösen a televízió s részben a rádió esetében.) Ezt a típusú műsort nézik és hallgatják a legtöbben, ez az üzenettípus tehát a hasznos üzenetek hordozójaként (a hirdetések és a politikai üzenet eszközöként) funkcionál. Az üzenetek adott irányban való felhasználhatósága ily módon a figyelem manipulálásával egyenlő. Az ártatlan szórakozás szabad utat nyit a tudatos politikai és ideológiai befolyásolás szándékának. A politikai üzenet „rákapcsolása” a szórakoztató műsorra a manipulálás új, eddig nem ismert változatát hozta létre: a „nyájas” manipulációt. A politikai vezető találkozása a tömegekkel olyan látványossággá válik, amely az előadott művészi fikció valamennyi ismérvével rendelkezik (forgatókönyv, díszlet, szöveg, rendezés). A politikai retorika ily módon a spontaneitás mozgásterét erőteljesen beszűkítve a látvány gondos előkészítésére, a vezető színész szerepét korlátozva pedig a csapatmunkára teszi át a hangsúlyt. A tömegkommunikáció nem engedelmes eszköz, amelyet a politika egyszerűen a maga szolgálatába állít, hanem a politikai akció eszköztárát módosítva a tömegkommunikáció jelentős mértékben módosítja magát az akciót is. Ez teszi érthetővé, hogy ugyanaz a tárgy, technika hogyan válhat a legkülönbözőbb, akár ellentétes politikai stratégiák eszközüvé. Az uralkodó ideológiák létezése a tárgy eszközszerűségét implikálja. A tárgy felhasználását tehát a társadalmi-politikai rendszer természete határozza meg. [...]

Totalitarizmus — a korlátlan uralom politikai rendszere, amely megszünteti a demokratikus szabadságjogokat, a közélet minden szféráját, sőt a magánéletet is szabályozza, és ehhez a nyers erőszak eszközeit is igénybe veszi. A totalitarizmus jellegzetes típusa a német nemzetiszocialisták fasiszta diktatúrája 1933—1945 között. (*Editura štúijnifică și enciclopedică. Buc., 1977.*)

A. J.

POMOGÁTS BÉLA: REGÉNYTÜKÖR

Harminchárom új magyar regény — magyarázza könyve címét a szerző —, három évtized magyar irodalmából harminchárom regény. Nem irodalomtörténeti összefoglalás, hanem bevezetés a felszabadulás utáni magyar prózairodalomba, kedvcsinálás az olvasáshoz. „Ahhoz a fiatal olvasóhoz szólunk elsősorban, aki e könyvekben nemcsak kalandos cselekményt, néhány óras önefelelt szórakozást keres, hanem eligazított szót, emberi vallomást, történelmi magyarázatot.”

Pomogáts Béla ezzel a kötettel egy régi műfajt elevenít fel, ám kritikus-irodalomtörténeti rangjához méltó igényességgel. Vagyis nem digeszt, olvasáspótlékot kínál az olvasásra lustáknak, hanem valóban segédkönyvet nyújt, s éppen az igényesebb ifjúságnak, a laikus felnőtteknek. Már a válogatásban megmutatkozik, hogy az új magyar irodalom hivatott értékelője, népszerűsítője alakította ki ezt a „regénytükört” mint egy történelmi korszak s egy irodalomtörténeti szakasz tükrözőjét, amelyben persze nagyon hiányolhatunk néhány nevet (például a Tersánszkyét, Füst Milánét, Kodolányiét, Szentkuthyét, Kamondyét, Hernádi Gyuláét, Konrád Györgyét, Galgóciét, Csurkát — egyetértve a bevezetőben található önkritikus hiánylistával), hiányolhatunk műveket, s meglepődhetünk egyik-másik jelenlétén, az összkép azonban imponál és bizalmat keltő. Aki a regényből kiolvashatónál többet akar megtudni Németh László (*Egető Eszter*), Tamási Áron (*Bölcső és bagoly*), Veres Péter (*Pályamunkások*), Lengyel József (*Prenn Ferenc hányatott élete*), Illyés Gyula (*Hunok Párizsban*), Ottlik Géza (*Iskola a határon*),

Mándy Iván (*A pálya szélén*), Cseres Tibor (*Hideg napok*), Örkény István (*Tóték*), Nagy Lajos (*Pincenapló*), Kardos G. György (*Avraham Bogatir hét napja*), Szabó Pál (*Isten malmai*), Fejes Endre (*Rozsdatemető*), Sánta Ferenc (*Húsz óra*), Darvas József (*Részeg eső*), Fekete Gyula (*Az orvos halála*), Mészöly Miklós (*Az atléta halála*), Moldova György (*Sötét angyal*), Somogyi Tóth Sándor (*Próféta voltál, szívem*), Sarkadi Imre (*A gyáva*), Kertész Ákos (*Makra*), Kolozsvári Grandpierre Emil (*Párbeszéd a sorssal*) vagy Déry Tibor (*Képzelt riport egy amerikai popfesztiválról*) művéről, az ebben a *Regénytükör*-ben pontos és hasznos irodalomtörténeti tényanyagot éppúgy talál, mint támpontokat a behatóbb elemzéshez.

Idézzünk két példát, egyúttal annak érzékeltetésére, hogy a szerzőt nem befolyásolja semmilyen esztétikai vagy egyéb természetű elfogultság, s valóban csak az értékre figyel. Mészöly Miklós könyvének elemzésében olvassuk: „Az újabb magyar irodalom általában kedveli a példázatos fogalmazást. Akár a regények között, akár a színpadon nézünk körül, találkozunk e példázatos fogalmazás változataival. Déry Tibor és Sánta Ferenc »áltörténelmi« regényei — *A kiközösítő* és *Az áruló* — történelmi személyeket léptetnek fel, történelmi eseményekre utalnak, mégsem a választott hős — az ókor végi keresztény püspök vagy a huszita háborúkban szereplő cseh vitéz — életét akarják bemutatni, hanem a történelmi ember általánosabb konfliktusait, élethelyzeteit, választási lehetőségeit. Azt, hogy az ember, az emberiség miként teremti vagy szenved el a nagy történelmi mozgalmakat és fordulatokat.“ Moldova regényét jellemezve, távolabbi párhuzamokat is felvillant Pomogáts — a jelenség jobb megértése érdekében: „A romantikus hős és a romantikus töltésű téma mégis megőrizheti realitását. Igaz, csak akkor, ha az író a romantikát a realizmus tudatosan felhasznált eszközeivel tudja ellensúlyozni: olyan mellékfigurákat, cselekményt teremt, és olyan stílusesszókókat használ, melyek a romantikus elemeket erősen a valósághoz kötik. A romantikus hős és a mögötte álló realista világ — cselekmény, környezet, stílus — dialektikája olvasható ki Stendhal, Hemingway regényeiből, s ezzel kísérletezik Moldova is.“

Amit vitathatnánk — az ábrázolt valóság kronológiája szerint meghatározott tárgyalási sorrend nem lényegi vonása ennek a kötetnek, hiszen nem irodalomtörténeti keresztszemetét kívánja adni egy fejlődési szakasznak, s nem is egy műfaj változásaira koncentrál elsősorban, hanem az egyes alkotások (és írók) helyes ismeretét, betájolását tűzi célul maga elé. Ennek a feladatának pedig becsülettel, ízléssel tesz eleget. (Kozmosz Könyvek. Bp., 1977.)

K. L.

BORI IMRE: MIROSLAV KRLEŽA

A monográfia filológiai szakszerűségét és az esszé gazdag színskáláját egye-síti ez a munka. Olyan életművet tárgyal, amely nemzetközileg elismert értékeivel akkor is a huszadik század prózájának legjavához tartozna, ha visszhangját nem sokszorozná meg a történelmi tér-idő. Az, amit Bori lényegesen láttatónan így fogalmaz meg: „hogya élni nem lehetséges, álmodni, gondolkodni és írni kell“, nem csupán a századelő fiatal írójának helyzete és válasza helyzetére, hanem általában a nagy népi energiáktól feszülő délkelet-európai irodalmak motivációja. Krleža pályáivében Bori az írástól mint pótszelekvéstől — az írásig mint történelmi tettig kiteljesedő lehetőséget példázza. A jugoszláv klasszikus méreteiben is impozáns művének csupán esztétikai megközelítése elé maga az alkotó állít sorompót; ezért a monográfia hatására végbemegy egy olyan helycsere, melynek eredményeképp a Krležát Bori szemével olvasó tudatában az irodalom válik a történelmi-társadalmi-etikai valóság háttérévé.

„Krleža mintha nem találta volna kielégítőnek *Az ész határában* lezajlott vita végeredményét a szó hatalmáról (»— S mit kellett volna ön szerint tennem? Hogyan védekezem, ha nem szavakkal?... — Tettel, doktor, szervezett cselekvéssel, csak így... — S a szavak a maga véleménye szerint nem jelentenek cselekvést? — Nem, a szavak csak szónoklattá állnak össze...«), az értelmiségi elkötelezett embernek a harmincas évek második felében oly időszerű problémáira — ismét egészen konkrét körülmények közepette — újabb s nagyobb terjedelmű, három könyvből álló regényben kereste a feleletet, amelyből azonban akkor csak az első kettő készült el. Az ígért harmadik 1962-ben jelenik meg, friss szövegezésben: az író az 1939-ben elejtett regényfonalat évtizedek múltán veszi fel újra.

A *Bankett Blitvában* gondolatai »irányát« természetesen Krleža sajátos, s mint jeleztük már, kétfrontos küzdelmének jellege határozta meg, hiszen ez volt az az időszak, amikor szembe találta magát mind a politikai és irodalmi jobb-

oldallal — ez a szembenállása már vagy másfél évtizedes múltra tekinthetett vissza —, mind pedig az irodalmi és értelmiségi baloldallal, az irányzatos irodalom kérdése kapcsán. Nyilvánvalóan nemcsak ideológiai konfrontációról volt szó, hanem a politikai gyakorlat kérdéseiről is, s nyilván nem véletlen, hogy Krleža bizonyos mértékben elszigetelődik, a politikai-társadalmi praxis köréből kiszorulva az »értelmiségi« szituációját kénytelen vállalni. Ehhez való közeledését érzékelhetjük *Az ész határán*-ban, s még inkább a *Bankett Blitvában* címűben, amelynek életkora még zártabbá válik, az értelmiséginek, az írástudónak a problematikája pedig még jobban kiéleződik.

„Krležának három nagy naplóírói időszaka ismeretes. *Rég múlt napok* címen könyv alakban is megjelentek 1914 és 1921 között írt naplószövegei, a hetvenes években tette közé 1942—1943-as feljegyzéseinek egy részét, és azokat a fragmentumokat, amelyek az 1958-as, 1961-es és az 1967—1969-es esztendőket ölelik fel. A második világháború éveinek naplói mindenképpen megkülönböztetett figyelmet érdemelnek. Első nagy naplóírói korszakában tulajdonképpen munkanaplót vezet, hiszen ez az időszak lázas alkotói tevékenységének az ideje is, a hatvanas évek feljegyzései elsősorban eseményeket rögzítenek az írói ősz aranyárga, melankolikus hangulataival és meditációival; második világháborús naplója a veszélyeztetett, elszigetelődött, magányossá vált, a fasiszta horvát államban üldözött író egyetlen kifejezési formája, amelyben a kommunikáció-éhség, a cselekvési ösztön keres magának kielégülési lehetőséget, hogy pótolja az írói tettet, egy korban, amelyben az író saját maga lett naplója »tárgya«, részben freudista indításokból, részben terápiaként: grafomániával gyógyítani a világ okozta sebeket, lekötni a figyelmet, s elvonni a kétségbeesítő helyzet látványától. A valóság holdfogyatkozásának a kompenzációja tehát a naplóírás, a kibontakozó és mindinkább kiterjedő belső élet üzeneteit rögzíteni volt ezeknek a naplóknak a feladata, s nem véletlen, hogy a megjelent szövegrészek az *álmodom* és az *emlékszem* motívumokkal vannak tele, a háború közvetlen eseményeiről pedig szinte nem is esik szó bennük.

„Az álmok és az olvasmányok ideje van — hirdetik a naplók. Az álmokban vitustáncát járja a múlt, felidéződnek legkorábbi gyermekéveitől kezdve a közel-múltig életének eseményei, találkozásai emberekkel, városokkal, évszakokkal, és ez a múlt sokkal intenzívebben van jelen, mint a pillanat, amelynek a naplóíró áll a talaján. Az álmok pedig, »mint a nagy folyók folynak egész éjjel«, lélegzenek a »Volgától Líbiáig«, az embernek az álom a kopoltyúja, ugyanakkor az álombeli skizofréniát emlegeti az ébrenlét skizofrén valóságával párhuzamosan, hiszen az ember társadalmi lény, és ezt éppen álmai bizonyítják: »Társadalmi körülmények és bajok nélkül képzelni el az emberi álmokat természetlen dolog. Az pedig, hogy az ember álmában a társadalom zavaró körülményeivel küszködik, nevetséges erőfeszítés, bár valamennyien lovagi esztelenséggel vagyunk impregnálva.« (Fórum Könyvkiadó. Újvidék, 1976.)

SZ. J.

Bencsik János grafikája

Marxista új hullám az amerikai történetírásban

Az amerikai sajtó nemrég új folyóirat születéséről adott hírt. A bejelentés az Amerikai Történelmi Társaság (American Historical Association) ez évi közgyűlésén hangzott el, de nemcsak történész-berkekben keltett feltűnést. A folyóirat címe: *Marxist Perspectives*. A tervezett első szám szerzői között olyan nevek szerepelnek, mint David Brion Davis, az amerikai rabszolgaság történetének legtekintélyesebb kutatója vagy Eugene D. Genovese, aki árnyalt, marxista elemzésekkel igen nagy hatást gyakorolt az amerikai történészek legfiatalabb nemzedékére, és aki legutóbb 1974-ben megjelent munkájával (*Roll Jordan Roll: The World the Slaves Made*) heves állásfoglalásra készítette a rabszolgaság ügyében (vagyis a négerkérdésben) mereven elkötelezett kutatókat.

A nevek felvonultatása önmagában mégsem szolgálhatna akkora szenzációval, amekkorára a visszhangból következtetni lehet. Az említett szerzők, ha nem is közös világnézetűk, de szakmai rangjuk révén már nem egy szaklapban vagy szakkiadványban szerepeltek együtt. Az új folyóirat alapvetően marxista irányulása sem számít olyan szenzációs információnak, mely indokolttá tenné, hogy a napisajtó (például a *Washington Post*) címdoldalon tálalja az eseményt. Ma már az amerikai átlagolvasó is tudja, hogy él, publikál és tanítványok egész „táborát” nevelte fel az a marxista nemzedék, amelyet az ötvenes években az Amerikáellenes Tevékenységet Vizsgáló Bizottság „buzgósága” ideiglenesen kiiktatott az amerikai tudományos életből. A fiatal marxista történészek nemzedéke sem most ad először életjelt magáról. Már eddig is széles publikációs lehetőségekkel rendelkeztek, többek között éppen a Eugene D. Genovese által szerkesztett *Journal of Social History* című szaklapban, vagy a fiatal egyetemi kutatók lapjában, a *Radical History*ban.

Mégis mivel hívta fel magára a megjelenés előtt álló új lap nemcsak az amerikai közvélemény, hanem az egész világ marxistáinak figyelmét? A *Rinascita* 1977. 6. számában interjút közöl Eugene D. Genovesével, aki az új lap megindításának legaktívabb kezdeményezője, szervezője, s egyben egyik jövődó szerkesztője is. Genovese, a készülő folyóirat programját ismertetve, leszögezte: „A *Marxist Perspectives*nek ki kell törnie a szakmai kérdésfelvetések szűk köréből, a történetírás ma már nem a történészek belső dialógusa, a marxista történetírás pedig különösképpen nem lehet az.” Az új lap nem zárkozhat be tehát az amerikai történelembe, hanem nyitott marad a mai világ valamennyi problémájával szemben. Ugyanilyen megfontolásból nem zárkozhat be saját világnézetébe, a marxizmusba sem, ezért a marxizmussal vitatkozó irányzatok is helyet kapnak hasábjain. A *Rinascita Torna in America la ricerca marxista* (Fordulat az amerikai marxista kutatásban) címmel közli az interjút, a *Washington Post* pedig azt írta: „A marxista gondolkodás hatvanas években kezdődő újjászületésének új szakaszába lépett.” Úgy tűnik, valóban fordulatról van szó. S talán nem véletlen, hogy ez a fordulat éppen a marxista történetírás nagykorúsodásával esik egybe.

„Ma már nem lehet a hagyományos módszerekkel kutatni a történelmet — olvashatjuk a továbbiakban. — Két jelentős új irányzattal kell számolnunk, az egyik a kvantitatív módszerekkel kutató, ún. kliometrikus irányzat, a másik az antropológia és pszichológia eredményeit is felhasználó mentalitástörténet. A harmincas-negyvenes évek marxista történészei (Herbert Aptheker vagy Philip Foner) a hagyományos utat folytatják, és elzárkóznak az új irányzatoktól. Az újabb, fokozott antropológiai és kulturális érdeklődésű történészgenerációra hárul az a feladat, hogy az új módszerek tanulságaival felvértezve, a polgári irányzatok időközben elért eredményeit számba véve vállalkozzék a polgári irányzatok tényleges bírálatára.”

A marxista történetírás Genovese szerint csak akkor válhat nagykorúvá, ha nem zárkózik el sem a statisztikai módszerek, sem a történeti pszichológia vagy a pszichoanalízis újabb eredményei elől, hiszen a történetész sem a statisztikai tények, sem az emberi motivációk történeti kutatásáról nem mondhat le. Ezek a módszerek azonban nem vonhatják el a figyelmét a „történeti folyamat” egészéről. Ma már önmagában semmi forradalmi nincs abban, hogy valaki „alulnézetben” ábrázolja a történelmet, mert ma már egyetlen polgári történetíró sem zárkózik el az elől, hogy a jogfosztottaknak is helyet biztosítson a történelemben. Kítűnő tanulmányok születtek az amerikai család történetéről, a négerrek függőségi helyzetének kvantitatív történeti elemzése pedig már-már alapjaiban kérdőjelezte meg „Amerika szégyenéről” — a rabszolgaságról kialakult hagyományos képet. Megszületett „a szolgaság matematikája” (*The Mathematics of Servitude*. The Times Literary Supplement, 1975. 3769.), s ez a módszertani kihívás minden valamirevaló történetészt az eddigi „négermitoszok” felülvizsgálatára kényszerít. A polgári történetírásról belülről „provokáció” különben két gazdaságtörténetész nevéhez fűződik (Robert M. Fogel és Stanley L. Engerman: *Time on the Cross — The Economics of American Slavery*. Boston, 1974). A TLS a kliometrikus irányzat eddigi legjobb teljesítményének s a hagyományos „humanista” történetírás legalaposabb kritikájának nevezi könyvüket. A két szerző a hagyományos felfogás szinte valamennyi tételét adatok tömegével cáfolja. A matematikai apparátus nemcsak a feldolgozott anyag mennyiségével nyűgöz le, hanem az összefüggések gondos kimutatásával, a folyamatok számszerű elemzésével. Ezek — a marxisták által is elismert — erények a francia *Annales*-iskola legjobb hagyományaival rokonítják a szerzőket. Az *Annales* eredményeinek ismeretében talán már nem is tűnik olyan megdöbbentőnek a szerzők konklúziója: az Afrikából Amerikába hurcolt négerség — a szélsőségeket nem tekintve — a rabszolgaság intézményében jutott el gazdasági teljesítményének csúcására. Valóságos történelmi összefüggéseibe helyezve, ez volt a néger munkaerő (tökés szempontból nézve is) legracionálisabb „alkalmazása” a tőkés fejlődéshez. A rabszolgaság eltörlése és Dél erőszakos „átszervezése” után a négerség bizonyos értelemben funkciótlanná vált Amerikában. Nemcsak a kapitalizmus és rabszolgaság viszonyát kell tehát újraértelmezni, hanem ennek fényében a négerkérdést és az egész amerikai történelmet is. A szerzők igen fontosnak tartják hangsúlyozni, hogy nem a rabszolgaság intézményének erkölcsi rehabilitálását szorgalmazzák, amikor az amerikai Dél sajátos afroamerikai kettősségének valóságos szerkezetét próbálják működésében „tetten érni”. Vagyis nemcsak arról van szó, hogy a történeti tények elemzése nem igazolja a rabszolgamunka alacsony fokú termelékenységéről, sanynarú életkörülményeiről, a néger nők szexuális kizsákmányolásáról és a néger családok szétzülléséről szóló liberális, abolitionista (rabszolgaságellenes) általánosításokat (minthogy a rabszolgaság intézménye maga is igen differenciált volt), hanem ennél sokkal lényegesebb kérdéstről: egy prekaptalista szerkezet racionális működtetésének lehetőségéről (illetve lehetetlenségéről) és az ebből leszűrhető tanulságokról.

Itt vág az amerikai marxista történetírás a polgári értelmezések elé. Messze kiemelkedik ebből a vonulatból Eugene D. Genovese említett munkája, mely az amerikai rabszolgaságot mint sajátosan paternalisztikus intézményt elemzi, melynek alapegysége a család, s mely a szükségszerű egyenlőtlenségen belül a néger rabszolgák számára bizonyos autonómia kivívását teszi lehetővé. A *Telos* 28-as (1976. nyári) száma — igaz, némi ideológiai fenntartásokkal, de a valódi történeti összefüggéseket felvillantva — jelöli ki Genovese helyét a „forrongó” amerikai történetírásban. Genovese könyve tulajdonképpen a kliometria (történeti matematika) kihívására adott válasz — írja a *Telos* recenziója. A feladott kérdés Amerika történetének kulcskérdése. A marxisták külön helyzeti előnye, hogy vizsgálataikban túllépik a kvantitatív módszerek egyoldalúságait, s „fekete forrásokból”, vagyis a gazdasági „görbéket” a blues, a spirituálé, a néger népmesék, a hiedelmek pszichológiai és mentalitástörténeti értelmezésével kiegészítve, belülről próbálják megközelíteni a fehér gazdák és a kisbirtokra jellemző kevés számú rabszolga közötti bizalmas, paternalisztikus viszony társadalmi és gazdasági kihatásait. (Helyzetüket megkönnyítette, hogy kitaposott úton járnak; a mai marxista törekvéseket sok mindenben előrevetítette W.E.B. DuBois munkássága, aki a Marx és Freud nyomdokaiba lépő új típusú társadalomtörténetet művelő új marxista generáció tényleges szellemi atyjának tekinthető.)

Genovese *Rinascitának* adott interjújában azt az izgalmas kérdést veti fel, hogy „vajon lehet-e a hagyományos értelemben vett osztályharcról beszélni egy ilyen paternalisztikus viszonyon belül, vajon az autonómia milyen formáit vívhatja ki az a rabszolgaközösség, amely az elnyomó erőkkel megfelelő ütközési felület híján nem tud szembeszegülni?” Ez a problémafelvetés tulajdonképpen

a mai négerkérdés vízvázlatója is. A fenti kérdést a hagyományos déli történetírás azért nem tudja megválaszolni, mert, bár a természetesnek tartott osztályellentétekről nyíltan beszélt, hiszen természetesnek tartotta őket, ezt a paternalisztikus formát csak a saját szemszögéből tudta megítélni. A liberális történetírás alapvetően erkölcsi kérdésselvetésével pedig egyenesen alkalmatlanná tette magát e probléma megválaszolására.

És ezen a ponton találkozik nemcsak Genovese, hanem a marxista „új hullám” egész nemzedéke Gramscival, mégpedig az olasz marxista gondolkodó hegemoniaelméletével. Gramsci dialektikus, az alap mellett a felépítményi elemeket sem lebecsülő elemzéseiből kiindulva úgy tűnik, az amerikai marxisták új nemzedéke sikerrel birkózhat meg múltjának és jelenének és persze jövőjének egyik legnehezebb kérdésével. Ezzel növekedtek egy olyan marxista társadalomelmélet megalkotásának esélyei is, mely a *hogyan tovább* kérdésére keres választ.

A. J.

SZABADSÁG ÉS ÖNIGAZGATÁS (Era socialistá, 1977. 18.)

Történelmi tény, hogy eddig egyetlen forradalomnak sem sikerült az emberi lét értelmét alapvetően meghatározó szabadság és jogegyenlőség eszméjét maradéktalanul megvalósítania. De az is tény, hogy minden egyes forradalom hozzájárult az emberi szabadságjogok megvalósításához — állapítja meg Aleksandar Grlicskov cikke bevezető részében.

A Jugoszláv Kommunista Szövetség XI. kongresszusára készülve megkülönböztetett figyelmet fordít az egyén és társadalom szabadságjogainak kibontakozását célzó hatékony eszközök felkutatására és alkalmazására. A közélet minden területét átfogó kritikai szellemű vizsgálódások lényegében a szocialista demokrácia megvalósításához vezető legrövidebb út kitapintását szorgalmazzák.

A szabadság és jogegyenlőség kérdését csakis a társadalmi erőviszonyoknak, a termelőerők fejlettségi fokának függvényében lehet vizsgálni.

A polgári forradalom szabadságfelfogása a törvény előtti formális egyenlőségre szorítkozik. Az emberi szabadság megvalósításának szocialista programja lehetővé teszi a személyiség zavartalan fejlődését, maximális képességeinek kibontakozását. A JK SZ politikájának lényege annak túlhaladásában konkretizálódik, amit a polgári társadalom osztályjellegénél fogva képtelen volt túlhaladni. Az egyéni és társadalmi szabadságjogok csak olyan közegben valósulhatnak meg, amelyben az alapvető társadalmi törekvések, a munka és ezen keresztül az individualizmus felszabadítására irányulnak.

A JK SZ célkitűzéseinek megvalósítása magas fokú politikai és erkölcsi tudat-

tal rendelkező kommunista embertípus kialakítását feltételezi. A szabad, önálló véleményalkotás készségével rendelkező új típusú kommunista tevékenységét nem a véletlenek, hanem a társadalom objektív szükségleteinek ismeretéből fakadó programok irányítják.

A tömegek szocialista nevelése kizárólag az oktatási rendszer és általában a kulturális arcvonal megerősítése révén valósítható meg. A JK SZ erélyesen állást foglal a szocialista kultúra fejlesztését, a pozitív művelődési hagyományok hasznosítását akadályozó tendenciákkal szemben.

Az öngazgatási alapon szervezett szocialista társadalom döntő tényezője a termelés anyagi erőinek fejlesztése. De nem az egyetlen tényező — szögezi le a cikk szerzője. A szocialista valóságot nem lehet két történelmi szakaszra bontani: egy olyan szakaszra, amelyben a társadalmi törekvések kizárólag a termelőerők fejlesztésére irányulnának, s egy másik szakaszra, amelyben a szocialista etika, az emberek közötti kapcsolat tökéletesítésének kérdése állna a társadalmi célkitűzések homlokterében.

Aleksandar Grlicskov cikke a továbbiakban a nemzetgazdaság fejlesztése terén jelentkező nehézségeket elemzi. A JK SZ XI. kongresszusának figyelme elsősorban a nemzetgazdaság szerkezetében mutatkozó egyensúlyhiány kiküszöbölésére, a gyors ütemű fejlesztés módjainak felkutatására kell hogy összpontosuljon. A munkatermelékenység csökkenésének és stagnálásának, a felhalmozás ütemének, a nemzetgazdaság versenyképességének kérdése a következő időszak alapvető stratégiai, gazdasági és politikai feladatai közé tartozik.

A cikk utolsó fejezeteiben a soknemzetiségű jugoszláv közösség sajátos hely-

zetéből adódó feladatok kerülnek napi-rendre.

A JKSZ megkülönböztetett figyelmet fordít az egyes népcsoportok, nemzeti-ségek, köztársaságok és tartományok objektív szükségleteiből fakadó érdek-ellentétek összehangolására. E feladat megoldásában döntő szempont a jog-egyenlőség elvének következetes alkalmazása. A demokratikus alapon kidolgozott közös politikai vonal feltételezi a nemzeti és nemzetiségi érdekek megfogalmazásának, az élet különböző területein jelentkező óhajok, törekvések bátor kinyilvánításának szabadságát. De különbséget kell tenni a tényleges nemzeti érdek, valamint a nacionalista motivációjú törekvések jelentkezése között.

A szerző kiemeli az ellentmondások abszolutizálási tendenciájának veszélyét. Ki kell alakítani azt a tudatformát, amely az objektív gazdasági ellentmondásokat a távlati és közös tervek függvényében mérlegeli. Ebben az összefüggésben körvonalazódik az egyes köztársaságok, tartományok és egész Jugoszlávia fejlesztésére vonatkozó közös megállapodások szükségessége.

A SZÁZÉVES SZABÓ ERVIN

(Élet és Irodalom, 1977. 34.)

Szabó Ervin születésének 100. évfordulóján Litván György emlékezik a század eleji szocialista mozgalom kiváló teoretikusára és szervezőjére. Szabó Ervin életművének, elméleti és gyakorlati tevékenységének reális értékelése megköveteli mind e pálya sikereinek, mind kudarcainak számbavételét.

A kudarcélmények síkján felvillantott életút a szocializmus ügyének ízig-vérig elkötelezett tudós és forradalmár küzdelme, erkölcsi helytállása a mellőzöttség, a szervezett munkásmozgalomból való kirekesztettség nyomasztó légkörében. A Magyarországi Szociáldemokrata Pártban — amely egyébként szellemi atyjának tekintette — sohasem kapta meg az őt megillető helyet. A méltánytalanság halála után is elkísérte. Műveinek kiadása évtizedekig váratott magára, eszmei hagyatékának szelektálása és hasznosítása helyett dogmatikus szűklátókörűséggel inkább tévedéseit feszegették. Falba ütköző törekvései következtében Szabó Ervin egyre magányosabb gondolkodóvá válik, s alkotóerejének teljében kénytelen lemondani élete főművének szánt könyve befejezéséről. Pályája derekán, 1918 őszén, negyvenegy éves korában meghal.

A sötét tónusú pályakép lényegesen módosul, ha Szabó Ervin termékeny életművére és ennek közvetlen visszhangjára összpontosítunk. A fiatal tudóst tudományos felkészültsége, forradalmi elkötelezettségéből fakadó céltudatossága merész ívben lendítette a szociáldemokrácia élvonalbeli teoretikusainak sorába. Már fiatalon ismert bibliográfus, szerkesztő, s még harmincéves sincs, amikor a Társadalomtudományi Társaság alelnökévé választják. Tisztelet, tekintély övezi, s a korabeli írók, forradalmárok benne látják a mértékadó főrumot.

Szabó Ervin műveinek korszerű újjáértékelése azonban mindössze két évtizeddel ezelőtt kezdődött. „Szellemi hagyatékának a magyar értelmiség szélesebb köreibbe való befogadását alighanem erősen akadályozta, hogy ismeretebb műveiben — Adyval, Jászival elentétben — viszonylag keveset foglalkozott, birkózott a hazai, a jellegzetesen magyar vagy dunavölgyi problémákkal” — állapítja meg Litván György. Nem mintha közömbös lett volna a nemzeti törekvések, hagyományok iránt. Ellenkezőleg, éppen az ő művei tették lehetővé a magyar történelem fontosabb mozzanatainak realista, marxista ártértékelését. De tény az is, hogy intellektusát inkább az egyetemes problémák vonzották. A forradalmi harcok és higgadtan mérlegelő tudós alapállásából figyelni a századfordulói munkásmozgalom, a szocialista ideológia és a társadalomtudomány új fejleményeit, világméretekben történő kibontakozását, összefüggéseit. Élete főművének tervezett könyve is ebben a problémakörben mozgott volna. Hatalmas feladatra akart vállalkozni: megteremteti a modern társadalomtudományok marxista szintézisét, s egyúttal elméletileg megalapozni a munkásmozgalom új, forradalmi irányát. A nagyigényű összegezés nem sikerült, s 1907-ben Szabó Ervin lemond bármilyen egyetemes feladat megvalósításáról.

Való igaz, hogy a történelmi fejlődés objektív menete nem minden esetben igazolta Szabó Ervin prognózisait. Tévedett például a demokratikus átalakulás fejlődésvonalának megítélése tekintetében. A szocialista forradalom hulláma nem Nyugatról indult Keletre, mint ahogy ő feltételezte. A 48-as magyar szabadságharcban nem ismerte fel a polgári forradalom elemeit. A társadalmi mozgások bonyolult erőviszonyai között nem volt könnyű kitapintani a fejlődés irányvonalát. De ettől eltekintve egy társadalmi gondolkodó erejét elsősorban igazságain kell mérni — vonja le végkövetkeztetését Litván György.

**„VALAMI HIHETETLEN VÁRJA,
HOGY MEGISMERJÜK“
(Newsweek, 1977. 36.)**

Carl Sagan egyike a világ néhány tevékeny exobiológusának: a lehetséges Földön kívüli élet kutatója, úttörője annak a tudománynak, amely a laboratóriumok szigorú diszciplínái és a sci-fi között mozog az eddig legkődösebbnek ismert területen — s mert eddig még semmi lélegző bizonyíték, semmi élő nem bukkant fel a kozmoszban, részben tudományos elmélet, részben romantika maradt. Sagnak talán mégis sikerült ügyesen áthidalnia a szakadékok. Ithaca városában (New York állam) a Cornell University megbecsült csillagásza, a Bolygókutató Laboratórium vezetője, és munkatársa a Mars felmérésére irányuló Mariner és Viking, valamint a Jupiter és a Szaturnusz feltérképezését célzó Voyager programnak. Ugyanakkor tudománynépszerűsítői szerepe sem megvetendő: *The Cosmic Connection* (A kozmikus kapcsolat) című kötete a Földön kívüli élet lehetőségeivel foglalkozik, *The Dragons of Eden* (Az Éden sárkányai) című kötetét pedig az emberi értelem evolúciójának szenteli. Képzőművész feleségével, Lindával együtt két úrszondára, a Pioneer 10- és 11-re jelképes üdvözetlet tervezett az esetleg felbukkanó civilizációkkal való kapcsolatteremtés megkönnyítésére, és egy rendkívüli hangfelvételt készített ugyane célból a legkülönbözőbb földi hangokról: ötvenöt nép beszédéről (nyelvről) és — „evolúciós sorrendben“ — a vulkánkitörésektől elkezdve a lavinák, a hullámverés, a szélfúvás, a levelzizegés hangjától az állati hangokig.

Amikor „elkapja“ a kozmosz bővölete, Sagan meg tudja győzni hallgatóit, hogy nincs az a földi ügy, ami fontosabb, sürgősebb lenne, mint ez: „Mi van ott kinn? Valami *hihetetlen* várja, hogy megismerjük.“ Lelkesedése miatt sokan vádolják tudománytalan túlzások terjesztésével, de a NASA szakemberei megbecsüléssel nyilatkoznak Saganról és távlatnyitó szerepéről: „Legtöbbünknek nincs ideje úgy írni és beszélni, ahogy Carl teszi, és Carl ezt jobban csinálja mindannyiunknál.“ Szenvedélyességére, de egyben megfontoltságára is jellemző, ahogyan például a *The Cosmic Connection*-ban kijelenti: „Naprendszerünk történetében olyanszerű folyamatnak kellett végbemennie több milliószor, mint az, amely a Földön az ember megjelenéséhez vezetett — tehát léteznie kell egy más csillagnépnek. És a tudomány megvalósított mindent, amiről a sci-fi álmódzott“ — következés-

képp előbb-utóbb azt az egy (vagy több) „más csillagnépet“ is felfedezi. Mégis Sagan elképzelései a Marsról és a Vénuszról furcsamód tagadják az élet jelenlétét ezeken a bolygókon. Néhány évvel ezelőtt, még a Harvard Egyetem tanáraként, bizonyította be elméletileg, hogy a Mars felszínén észlelt világos és sötét foltok váltakozása nem a növényzet évszakok szerinti változásainak tulajdonítható, hanem azoknak a hatalmas porfelhőknek, amelyeket a szél a ritka légkörbe emel, és amelyeknek időszakonkénti lerakódása szembetűnő domborzati változásokat idéz elő — amint ezt aztán a Mars-kutatás a „terepen“ igazolta.

Sagan régóta foglalkozik a Földön kívüli élet kutatásával: a később alakult NASA hívta meg első ízben exobiológiai kutatásaihoz még mint végzős hallgatót — de azóta sem sikerült egyetlen élő szervezetre, egyetlen sejtre bukkannia. Mégis reméli, hogy megéri valaha az űrből egy „bűvös jelzés“, egy idegen civilizáció üzenete megérkezését, és nem maradnak meddők más világok felfedezését célzó s talán az egyetemes testvériség vágyától fűtött exobiológiai kutatásai.

**AZ „ELLENÁLLHATATLAN“
KISPOLGÁR
(Telos, 1976—77 Winter, 30.)**

Ki a kispolgár? Az önmagát ízig-vérig kispolgárnak tartó Hans Magnus Enzensberger szerint már az is kispolgárra vall, ha valaki egy ilyen című írás olvasásába belekezd...

Kispolgár. Régies csengésű szó. Ráadásul pejoratív értelmű. Mindig is az volt, amióta Ludwig Börne — maga is kispolgár — e nélkülözhetetlen és főleg „ellenállhatatlan“ szóval egészítette ki a németek politikai szótárát.

Talán mert olyan lekezelően hangzik, találtak ki különféle fedőneveket neki, például *középosztály* (régí, új, felső, alsó, közép stb.), *fehérgallérosok* (felső, alsó stb.), *alkalmazottak*, *tisztviselők*, *menedzserek*, „*szakértők*“, *technokraták*, *műszakiak*, *szabadfoglalkozásúak*, „*szabadúszók*“, *akadémikusok*, *értelmiségiek* stb.

Az NSZK-beli költő és esszéíró, aki mellel a *Kursbuch* című baloldali folyóirat szerkesztője is, úgy érzi, nem vállalkozhat a kispolgárságnak mint osztálynak a meghatározására. Mégis szüksége van arra, hogy rövid írásának tárgyát körülhatárolja. Ha másképp nem lehet, legalább *ex negativo*.

Tehát: a kispolgárság az az osztály, amelyik *nem* rendelkezik termelőeszkö-

zökkel, *nem* termel értéktöbbletet, *nem* jelent számottevő politikai erőt, *nem* oszt és *nem* szoroz a nagy társadalmi konfliktusokban. *Nem* uralkodó és *nem* kizsákmányolt osztály, hanem valami a kettő között, és se ide, se oda nem tartozó főlőleg, ide is, oda is sorolható maradék. Valami, ami zavart okoz ott, ahol szeretnének tisztán látni, ingadozásával összekuszálja a helyzeteket, létezésével felborít minden elméletet és gyakorlatot. A történelem folyamán számtalanszor megkísérelték kiközöbölni ezt a maradékot — kevés sikerrel. Bármilyen történjék is, a kispolgárságnak még nem ütött az utolsó órája. Sem fokozódó tömegkoncentráció, sem világméretű infláció, sem tudományos, sem technikai haladás, sem háború, sem váltság *nem* tizedelte ezt az osztályt. Még a szocializmus sem tudta végképp kiközöbölni.

De a tőkés társadalom jó öreg kispolgára sem maradt közben önmagával azonos. Eltűnt a kispáros, a boltos, a tisztviselő, az írrok biedermeier figurája, miközben az új „középosztály“ látzólag könnyűszerrel pótolta e veszteségeket. Sőt a maga szívós és észrevétlen módján — akár a perjefü — mindenüvé befészkelte magát, és a mennyiségi terjeszkedés útjára lépett. *Nem* volt a társadalomnak olyan szerkezeti változása, melynek nyomán ne hajtott volna új indákat. Tudományos alapokra helyezték a termelést, megnőtt a szolgáltatások, a köz- és magánügyintézés jelentősége, előretört a tudatipar, átalakultak az oktatási és egészségügyi intézmények — rögtön ott termett a kispolgárság. Ha valahol megváltoztak a politikai erőviszonyok, az új állam és pártszervezet pozícióiba a kispolgárság ült bele.

Enzensberger úgy véli, *nem* áll rendelkezésünkre olyan elmélet, amely magyarázatot tudna adni ennek az osztálynak a szívósságára, élnitudására és történelmi sikereire. Még *nem* született magyarázat arra sem, miért becsülték alá oly hosszú ideig ennek az osztálynak a jelentőségét. Egy biztos: a csekélyértékűség tudatát maga a kispolgárság ápolta a legnagyobb odaadással. Sajátos osztálytudat ez, melyet csak merő vákuumként lehet leírni. Egy osztálynak, melyet csak negatív fogalmakkal lehet meghatározni, persze az önismérete is negatív. A kispolgár mindig valami más akar lenni, mint ami. Önazonossága *nem* a saját osztályával szemben érzett lojalitásán alapul, hanem annak tagadásán: a kispolgár legszívesebben önmagának is hátat fordítana.

Furcsa módon éppen ez az, ami osztályához köti — ez az önmaga eltüntetésére irányuló szándék. És ugyanez

teszi a kispolgárságot mint osztályt is láthatatlanná. Mivel eleve *nem* rendelkezhet az önálló osztályok tudatával, létmódja a — mimikri. Minél számszámabb, annál felismerhetetlenebb. A történelem legszétesőbb osztályaként vésszelte át a nagy történelmi megrázkódtatásokat. Megosztottsága logikusan következik gazdasági helyzetéből. Termelőeszközökhöz való viszonya mindig származékos és közvetett volt. Már csak ezért sem ragadhatta soha magához a politikai hatalmat. Ez az osztály *nem* válhatott és *nem* válik uralkodó osztállyá, és éppen ez okozza azt a komplexusát, amitől képtelen szabadulni. Egyszerre utasítja el és áhítozza a hatalmat, ami azt jelenti, hogy csak azt a hatalmat fogadjára el, amelyik önmaga adminisztrálására, igazolására vagy kétségbevonására „hatalmazta fel“ őt. Minél vékonyabb réteget alkot az „éppen uralkodó“ osztály, annál kevésbé tud meglenni a kispolgárság nélkül. A kispolgár révén tud hatalmának minden más osztályra kiterjedő érvényt szerezni. E „transzmissziós szij“ nélkül a munkásosztályt sem lehetett volna egy évszázadon át sakkban tartani. A kispolgárság „hatalmát“ szintén negatív fogalommal jellemezhetjük, a dolgok megrendszabályozásának tagolatlan hatalma az övé. Innen a kispolgár fokozott érdeklődése a formalitások, procedurák, előírások és közlésformák iránt.

A széttagolódás olykor bizonyos előnyökkel is jár. Monolit társadalmi tömbök kevesebb eséllyel veszelik át a történelmi változásokat, mint a mozgékony, sokfelé tagozódó társadalmi együttesek. A kispolgárság „történelmi szívósságát“ alaktalanságának köszönheti. Ami a kispolgári önostorozás ideológiai szóhasználatában az „opportunizmus“ nevet viseli, egyben történelmi erény is: — az az új körülményekhez való fokozott alkalmazkodni-tudás erénye. Sohasem állást foglalni és minden lehetőséget megragadni — ezt a leckét ez az osztály alaposan megtanulta történelmi viszontagságai során.

Senki sem tud olyan gyorsan váltani, ideológiát, öltözetet, szokásokat és kommunikációs csatornát, mint a kispolgár. Ő az új Proteusz, aki oly alkalmazkodó, hogy már önidentitása sincs. A legújabb divathoz menekülve is önmaga elől menekül.

Nincs az a politikai vereség, amely a munkásosztályt ki tudná zökkenteni nyugodt meggyőződéséből, hogy létezése *nem* hiábavaló. Még a tőkés is nélkülözhetetlennek tudja magát. Csak a kispolgár érzi magát egyre főlőlegesebbnek. A cinizmus ezért az uralkodó osztály kiváltsága. Annak az osztálynak

viszont, amelyik bármikor pótolható, folyton bizonyítani kell. A kispolgár ezért folyton racionalizál és folyton kételkedik. Pótolhatóságát racionalizálja, és pótolhatatlanságában kételkedik.

Mivel Magyarzható, hogy ez az osztály mégis központi szerepet játszik a magasan fejlett ipari társadalmakban? A válás pofonegyszerű: a kispolgárság kulturális hegemoniája révén foglal el különleges helyet a társadalomban. Egyfajta mintaosztállyá lépett elő, amely nemcsak életformáját, hanem gondolkodásmódját is tömegfogyasztásra termeli. Az uralkodó eszméket sem az uralkodó osztály diktálja többé, hanem a kispolgárság. Ő „állít elő” ideológiát, tudományt, technikát, erkölcsöt, magánéletet, divatot, filozófiát, művészetet és formavilágot. Reklám-jelkép és árúvédjegy — az ő tudatának kivételével. A fogyasztás egyetemes szintre emeli a kispolgár társadalmi karakterét: mozgékonyt és egyénieskedést, formalizmust és modernkedésbe menekülést, felületes-ségét és elkülönülés-igényét. Elég szemügyre venni a fogyasztói civilizáció két emblemikus funkcióval rendelkező szerkezetét: a tévékészüléket és a személygépkocsit. Csak a kispolgárság tud létrehozni ilyen formájú tárgyakat.

A nem anyagi termelés területén is a kispolgárság szellemi lenyomatát viseli magán a fejlett ipari társadalom szinte valamennyi „mozgalma”, „iskolája” és „irányzata”: a turizmustól a barkácsmozgalomig, a művészi avantgarde-tól a várostervezésig, a diákmozgalmaktól az ökotaktikáig, a kibernetikától a feminizmusig, a versenysporttól a szexmozgalomig. Mert a kispolgár nemcsak termeli, hanem kisajátítja és magának foglalja le a kultúra minden jelenségét. Kitűnő példa erre az eredetileg a munkásfiatalok önálló kifejezésformájaként jelentkező rockzene kisajátítása. Mi több, ma már olyan eredetileg szubverzívnek minősülő ideológiákat is magának „fogal le”, mint az anarchizmus...

A kispolgárság kulturális hegemoniáját azonban egyedül a magas fokú ipari fejlettséggel nem lehet megmagyarázni. A kispolgári kultúra modellje általános jólétet feltételez. Csak a termelés növekvő szervezetsége teremt olyan fogyasztási szerkezetet, amely létszámban felduzzasztja a „középosztályt”. Másrészt, csak a növekvő centralizáció és koncentráció révén zsugorodik össze annyira az uralkodó osztály, hogy kulturális hegemoniájáról lemondani kényszerül. Miért „tehetséges”, „találékony” és „intelligens” a kispolgár? Mert nincs más választása. Életbenmaradása függ attól, hogy meg tudja-e őrizni frenetikus

produktivitását és újítókészségét. A hatalom jól megvan enélkül is: bármikor berbeveheti mások találékonyosságát, megvásárolhatja intelligenciájukat, a maga szolgálatába állíthatja tehetségüket.

Mi teszi mégis a kispolgárság kulturális hegemoniáját oly ellenállhatatlanná? Hogyan válhat a kispolgár az emberek millióinak követendő modelljévé? Mi olyan utólrétegetlenül csábító benne? Miért nem tud a világ ellenállni a cigarettatarca-öngyűtőnek, a Pepsodent fogkrémnek, a konkrét költsézetnek, a műanyag citromnak, a közvéleménykutatásoknak, a szagtalanítóknak, a Polaroid-kamerának, a tapétának, a parapszichológiának, a digitális órának, az amerikai mogyorónak, a sci-finek és a repülőgépepeltetésnek? Valóban nem találták volna még fel az ellenszerét mindeme boldogságnak? És ha már régóta birtokában vagyunk ennek a csodaszernek? Enzensberger önnön kispolgár-voltát meg nem hazudtolandó — óvatosan nyitva hagyja e kérdést.

AZ ANYANYELV SZEREPE (Kárpáti Igaz Szó, 1977. 187.)

„Pártunk lenini nemzetiségi politikája lehetőséget nyújt fiataljaink számára, hogy alapismereteiket anyanyelvükön szerezhessék meg. A gyermek az anyanyelvén a legfogékonyabb, és éppen ezért az anyanyelvi nevelés pedagógiánk egyik fontos feladata. Hisz az anyanyelv elsajátítása szorosan összefügg a tanuló tudásának fejlődésével, a környező világ megismerésével, személyiségének sokoldalú kibontakozásával. Ezzel tisztában kell lenniük a szülőknek is.

Hadd idézzem azonban Uszinszkij Konsztantyin neves orosz pedagógust, kinek véleménye szerint »az anyanyelv az értelmi és erkölcsi nevelés forrása és eszköze«, »mindennemű szellemi fejlődés alapja, a tudás tárháza«. Kalinyin Mihail, pártunk és államunk kimagasló személyisége viszont a kommunista építés szempontjából értékelte nagyra az anyanyelv szerepét. Eppen ezért biztosít a szovjet pedagógia a kommunista nevelésben központi helyet az anyanyelvi oktatásnak.

Ezzel az elméleti bevezetővel indítja cikkét Nagy Jenő, a vinohradovói 8. számú Középiszkola pedagógusa a *Kárpáti Igaz Szóban*, Ukrajna Kommunista Pártja Kárpátontúli Területi Bizottságának és a dolgozók képviselői területi tanácsának lapjában. „Mindebből is láthatjuk — folytatódik a cikk —, mekkora jelentősége van annak, hogy a gyermek először az anyanyelvén ismerje meg a

szavak helyes használatát, a grammatika szabályait, a nyelv szerkezetét, szépségeit. Ennek birtokában könnyebben tanulja meg más népek nyelvét. E fontos elvnek szakszerű érvényre juttatása iskolánkban például nagymértékben segítette elő, hogy tanulóink eredményesen sajátítsák el, hibátlanul használják az orosz nyelvet."

Nagy Jenő hangsúlyozza, hogy a tanulók anyanyelvi tudásának kiművelése legfőképp a nyelvtanár feladata. „S ezen a területen bizony mindig bőven akad tennivaló” — fűzi hozzá, és részletezi az iskolájában, tartományában folyó magyar nyelv-művelés időszerű gondjait: szavak helytelen használatát, hibás nyelvtani formák beidegződését, a birtokviszony helytelen alkalmazását. „Nehéz tehát a nyelvi dudákat gyomlálnunk. Csak szívós, kitartó munkával lehet eredményt elérni — legfőképpen a tanórákon, de a fakultatív, valamint az irodalmi és nyelvi szakköri foglalkozásokon is. Tapasztalatom, hogy a tanulók nagy előszere-ttel javítják egymás hibáit, akár írás-ban, akár szóban is történnek azok. E célra főhasználatom a fakultatív és a szakköri foglalkozásokat, melyeket szívesen látogatnak, mert ott az oktatás, az ismeretközlés formája kötetlenebb, mint az órán. Több alkalom adódik a játé-kosságra, s így az iskolások könnyebben oldódnak fel. A merev formáknál tehát sokkal hatékonyabbak a kötetlen foglal-kozáások, melyeken nemcsak irodalmi témákat tárgyalunk meg, hanem rend-szeresen kitérünk a nyelvhelyesség problé-máira is. Ehhez nagyszerű lehetőséget biztosítanak a különféle szójátékok, szó-fejtések, a hosszú és rövid magán- és mássalhangzós szavak, a szólások, szó-láshasonlatok, díszítő jelzők, közmondá-sok gyűjtése, legszebb szavaink csokor-ba kötése stb. Közkedvelt a mesék, el-beszélések elmondása, versek szavalása. S tesszük ezt azért, hogy gazdagabbá, szebbé, csiszoltabbá és helyesebbé váljon tanulóink nyelvezete, megfeleljen az iro-dalmi nyelv előírásainak, szabályainak."

Foglalkozik ezután a cikkíró az iskolai faliújságok szerepével a nyelvhelyesség-re való törekvésben: a faliújság cikkei kipellengérezik a legjellegzetesebb hibá-kat. Felhasználják a magnetofont: egyes tanulók helytelen beszédét hangszalagra rögzítik, és ismételt lejátszásával tudato-sítják e vétségeket. „Pedagógiai gya-korlatomban bevált módszer az is — írja —, hogy minden osztályban 2-3 tanulót nyelvrőnek választunk, akik figyelik tár-saik beszélgetését, figyelmeztetik őket, ha valamit helytelenül mondanak. Egy-üttal az észlelt hibákat jegyzetelik is, és az így készült »szójegyzeteket« a szak-köri foglalkozásokon megvitatják, sőt a

faliújságban is hasznát veszik."

„A tanulók anyanyelvi kultúrájáért folytatott harcban nincs megállás, nincs szünet. De szeretnénk tanulni más pe-dagógusok tapasztalataiból is. S ezért nem ártana, ha mind többen fejtenék ki gondolataikat az anyanyelvi oktatás kapcsán a saját hasábjain. Ez is közös céljaink mihamarabbi elérését eredmé-nyezné, emelné munkánk színvonaláit" — írja befejezésül Nagy Jenő, majd em-lékezteti olvasóit arra, hogy az SZKP XXV. kongresszusa a minőség szorgal-mazásának jegyében zajlott le: „Ebben a szellemben tartottuk meg köztársasá-gunk pedagógusainak IV. kongresszusát, s a minőség általános javítására töre-kedve készül a szovjet nép a Nagy Ok-tóber 60. évfordulójának megünneplése-re. Mindez pedig azt sugallja, hogy a hatékonysági és minőségi harcot át kell vinni életünk, munkánk minden terü-letére, így a nyelv-művelésre, az anya-nyelv megbecsülésére, a tanulók helyes beszédének kialakítására is."

A KASSÁK-DOSSZIÉHOZ (Kortárs, 1977. 8.).

A Petőfi Irodalmi Múzeum Kassák- emlékkiállításáról felvillantott szellemes képpel jelzi Sík Csaba, a XX. századi modern művészeti törekvések jeles kuta-tója a Kassák-kérdés mai állását: a ki-állítás szervezői a jellegzetes Kassák-ka-lapot az íróasztalra rakták, „jelképnek fogadván el a minden szeljárásban, vi-harosban és hirtelenül változóban is mozdulatlan fejfedőt. Eljárásuk jogos-ságát igazolja, hogy a kalapnak legalább annyi bámulója akadt, mint a képeknek vagy könyveknek — s természetesen az is, hogy Kassák kilencven évvel a szü-letése után is kérdés, legújabbkori iro-dalomtörténetünk kulcskérdése."

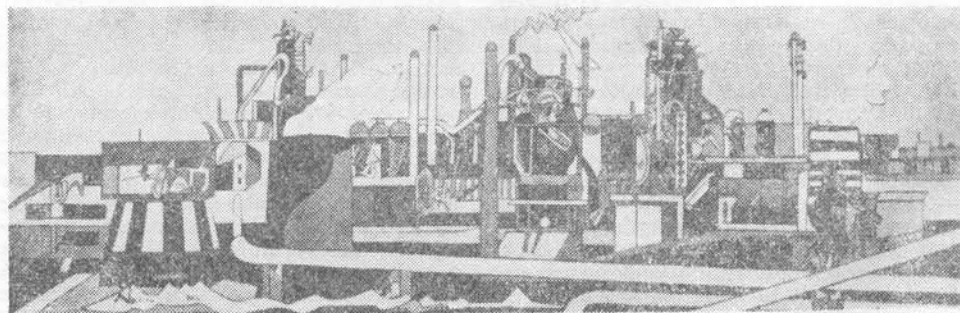
Tanulmányában (*Kassák múltja és je-lene*) a szerző összefoglalja mindazt, amit e rendkívüli egyéniségről — a költ-tőről és prózaíróról, festőről és lapszer-kesztőről — elfogulatlanul tudni illenék: „Az első író a modern magyar iro-dalom történetében, akinek világnézetét nem a polgári radikalizmus elvei, hanem a munkásmozgalom és a szocialista eszmék alakították ki, akinek műveltsége nem a történelmi hagyományokra, a múlt örökségére, hanem a jelennek sorsa el-ményein átszűrt kultúrájára épült." Nem érdektelen ugyanakkor felidézni Juhász Gyula hatását az ifjú Kassákra, a *Nyu-gatban* megjelent Kassák-verseket és prózai írásokat s a róla szóló elismerő kritikákat: „Kosztolányi a könyv [*Eposz Wagner maszkjában*] leginkább szembe-tűnő vonását, a kísérleti jellegét, a ver-

sek formáját annyira természetesnek, magától értetődőnek tartotta, hogy nem is foglalkozott vele, annál inkább ennek a költészetnek erkölcsiségével, emberi jelentésével.“ S noha köztudott, hogy Babitsnak az irodalompolitikust célzó elutasítása távolította el végképp Kassákot a *Nyugattól*, esztétikai szembenállásuk korántsem volt mindig kizárólagos. Egy érdekes megjegyzés Kassák periferiára szorulásáról: „A rendszer veszedelmes kommunista ügynököt lát benne; Babits hiába terjeszti fel többször is Baumgarten-díjra, a kultuszkományszat mindig megvétózta a jelölést.“ (A Baumgarten-díj miatt érte talán a legtöbb támadás — és jogos kritika — Babitsot, többek közt a *Korunkban* is; Kassák figyelmen kívül hagyását ugyancsak a fejére olvasták.) Kassák konfliktusai azonban többbrettűek: „A szociáldemokrata párt revizionizmusával, konzervatív művészetszemléletével élesen szembenáll; Bóka László beszélt el nekem, hogyan vezették ki Kassákot az R-gárdisták egy szociáldemokrata kongresszusáról. Mégsem lesz apolitikussá, új lapja, a *Munka* terjedelmes cikkeiben ismerteti a szovjet ötéves tervet, propagálja a szovjet filmművészetet, irodalmat. [Az] *Új művészet él* című tanulmánya a *Korunkban* s a *Tisztaság* könyvében indulása elveihez ragaszkodó hűségének és előrelátó bölcsességének megrendítő dokumentuma.“ Sik Csaba nem hallgatja el Kassák mozgalmi konfliktusait, s a Kun Bélával történt összeütközésen túl idézi a formakísérletek miatt Kassákot polgári dekadensnek minősítő szektás kritikai álláspontot: „Révai vé-

leménye szerint a XX. századi irodalmi fejlődésben az izmusoknak csupán az volt a szerepe, hogy »meghaladják őket«, s erre Éluard-t, Aragont, Majakovszkijt, József Attilát idézi példának. Nehéz ugyan elképzelni, hogy egy író azért lesz valamely irodalmi irányzat híve, hogy azt leküzdje, mégha később szakít is vele, Kassák azonban változásai ellenére sem szakított, valószínűleg ezért nem adott neki a marxista kritika Éluard, Majakovszkij, József Attila sorában helyet.“

A kortárs marxista bírálókat, illetve irodalomtörténet már sokkal több elismeréssel adózik Kassáknak. A művészettörténet ugyancsak újra felfedezte: „Még utolérte a siker, ha későn is. Felfedezték mint az avantgarde egyik hőst, a klasszikus konstruktivizmus jelentős közép-európai úttörőjét. Vasarely kezdeményezésére kiállítás rendeztek képeiből a Denise René-galériában, bemutatták kicsi, de reprezentatív anyagát Párizsban, *A kollázs 50 éve*, a düsseldorfi dada-, a nürnbergi konstruktivista kiállításon. Arp, Cassou, Seuphor méltatta elismerően munkásságát, s ami neki nem kevesebbet jelentett: tehetséges fiatalok egész csoportja vallotta-vallja mesterének.“

Párizsban, Londonban talán nem több ösnél, akit ráadásul telt és muzikális koloritja előnytelenül különböztet meg a konstruktivista mesterektől, ám Budapesten jelen ő még ma is. Az idő igazolta, de túl még nem lépett rajta. Miért is lépett volna? Nemcsak őt formálta a század, de ő is a századot, legalábbis azt, ami nekünk jutott belőle.“

František Gross: Villamos erőmű

SZERKESZTŐK-OLVASÓK

GOSZTONYI PÉTER történész (Bern). — Igen tisztelt szerkesztőség, hónapok óta kapom Önöktől kitűnő folyóiratukat, a *Korunkat*. S épp a napokban hozta a postás folyóiratuk ez évi díszpublikációját, a *Korunk Évkönyvet*. Kérem, fogadják ez alkalomból nemcsak köszönetemet, hogy szívességük révén rendszeresen értesülhetek az erdélyi magyarság kulturális hírvéjéről, hanem szívből jövő gratulációt is szép, nehéz és áldozatkésztes munkájukért. A *Korunk Évkönyv* kiállításában bármilyen nyugati hasonló publikációval vetekedhet! Tartalmáról még nem írhatok semmit, mivel közleményeikben és irodalmi alkotásaikban az elkövetkező hetekben — szabadságom alkalmával — szeretnék elmélyülni. További jó munkát kívánva szívből köszöntöm Mindannyiukat.

HIREINK

Szigeti Józsefet és Fábán Ernőt Apáczai Csere János munkásságával kapcsolatos tanulmányaikért, Apáczai-köteteikért, Nagy Gézáért pedig Pápai Páriz Ferenc-kötetének megjelenése alkalmából november 11-én szerkesztőségünkben munkatársi találkozón láttuk vendégül; Benkó Samu felköszöntőjére válaszolva mindhárman vallomásszerűen számoltak be tudományos munkásságukról.

A megyesi szabadegyetemen szeptember 21-én Aradi József és Simó Sándor ismertette az 1977-es *Korunk Évkönyv* szemléleti újításait; november 2-án Szilágyi Júlia beszélt a 150 éve született Tolsztoj időszerűségéről.

November 3-án a *Korunk Évkönyv* 1977 szerkesztője, Veress Zoltán, valamint két munkatársa — Balogh Ferenc és Simó Sándor — találkozott a brassói Unirea-liceum dísztermében a helybeli szabadegyetem hallgatóival.

November 9-én a szecsesevárosi, 10-én a kézdívasárhelyi Művelődési Ház színháztermében tartott több száz főnyi hallgatóság előtt Ady Endréről előadást Bustya Endre és Kántor Lajos, ugyanakkor Török Katalin, a kolozsvári Állami Magyar Színház művésznője Ady-verseket adott elő. A kézdívasárhelyi műsorral egyidejűleg Plugor Sándor állította ki a Művelődési Ház előcsarnokában új Ady-illusztrációit.

November 11-én a nagyváradi Ady Endre Irodalmi Kör meghívottjaként Aradi József tartott vitaindító előadást *Művelődésünk nagykorúsága* címmel.

A *Korunk* Galéria október—novemberi műsora:

Október 29.: Gyárfás Miklós (Marosvásárhely) karikatúrái. — A megnyitón Köllő Béla színművész Sinkó Zoltán két humoreszkjét olvasta fel, Balázs Mária egyetemi hallgató csángó és székely tréfás népdalokat adott elő, citerakísérettel.

November 12.: Bortnyik György (Sepsiszentgyörgy) portréfotói. — A megnyitón Czegő Zoltán olvasott fel verseiből; a Consort-együttes (Kozák László, Fodor András, Tóth Béla és Gușet Petru) Mozart *Adagio* és *fuga* című művét szólaltatta meg.

1977-es évkönyvünkről írják

Kiderül: természettudományos és műszaki értelmiségünk jól tájékozódik, minden előítélet ellenére nemcsak alkotó, de ismeretközvetítő hivatását is jól betöltheti. Nem „technokrata”, higgadtan végig tudja gondolni tudományága emberi, társadalmi, erkölcsi implikációját.

A HÉT

Egyfajta tudományos körképpé kerekedik a tematikájával sok irányba nyúló Korunk Évkönyv — az „együtt gondolkozás” műhelyévé.

BRASSÓI LAPOK

A tudományos rész azonkívül, hogy az átlagos műveltségű olvasó számára áttekintést és témérdek újdonságot hoz, igen sok termékeny vitába is bevezet, sőt — vitára is ingerel; hol bevallott szándékkal, hol csak közvetve.

ELŐRE

Különösen örvendetes, hogy ebben az 1977-es kötetben a nálunk is ismert idősebb alkotók mellett méltó képviselőket kaptak azok a fiatalok, kiknek fejlődése, szívós munkája és tehetsége lehet az egyedüli biztosíték arra, hogy a korszerű nemzetiségi létezés nélkülözhetetlen tudományterületek eredményei mindenkor folyamatosan beleépülnek a romániai magyarság szellemi életébe.

ÚJ TÜKÖR